
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Ненад Нинковић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
САЈНОС ШТАМПАРИЈА
21000 Нови Сад, Момчила Тапавице 2
Тел./факс: +381 21 499-461

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

14

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2015.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и
Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Душко М. Ковачевић
Филозофски факултет, Нови Сад
Русија, радикали и краљ Милан (1881–1899). 13
Duško M. Kovačević, PhD
Faculty of Philosophy, Novi Sad
Russia, the Radical Party and King Milan (1881–1899). 25

Данијела Бранковић, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
Сремска жупанија у Првом светском рату – цензура и заплена антимонархистички оријентисане штампе. 26
Danijela Branković, archives consultant
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The County of Srem in the First World War – censorship and confiscation of the anti – monarchist oriented press 39

Филип Митричевић, мср
Ириг
Ириг и Ирижани у Првом светском рату 40
Filip Mitričević, MA
Irig
Irig and its inhabitants in the First World War 54

Мирјана Теодоровић
Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Узроци, настанак и развој болести у Срему од XVIII до почетка XX века . . 55

Mirjana Teodorović
The historical archives „Srem" Sremska Mitrovica
Causes, initiation and development of diseases in the County of Srem from the 18th until the beginning of the 20th century 93

Биљана Лучић
Завод за заштиту споменика културе, Сремска Митровица
Нови налази мозаика са локалитета 1а – царска палата Сирмијума 94
Biljana Lučić
Institute for the protection of cultural monuments, Sremska Mitrovica
New findings of mosaics at the archaeological site 1a – Sirmium Imperial Palace 114

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Др Ненад Лемајић
Филозофски факултет, Нови Сад
Цензура и заплене новина „Hrvatski branik" између 1897. и 1890. године . . 116
Nenad Lemajić, PhD
Faculty of Philosophy, Novi Sad
Censorship and confiscation of the paper Hrvatski branik between 1897 and 1900 122

Андрија Поповић, мср
Сремска Митровица
Развој инфраструктуре у Сремској Митровици у првим годинама после Другог светског рата 123
Andrija Popović, MA
Sremska Mitrovica
The infrastructural development of Sremska Mitrovica in the aftermath of the Second World War 132

Светлана Љубљанац, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
Прилог о оснивању и развоју Пољопривредне школе у Илоку 133

Svetlana Ljubljanac, archives consultant
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
An addendum on the foundation and the development of the Agricultural School in Ilok 150

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
Архива Католичке жупе у Сремским Карловцима 151
Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The archive of the Catholic parish in Sremski Karlovci 156

Мирослав Јаћимовић, мср
Архив Војводине, Нови Сад
Ириг и добровољци из Ирига у Првом светском рату 157
Miroslav Jaćimović, MA
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
Irig and its volunteers in the First World War 164

Мр Мара Шовљаков
Футог
Аустроугарски ратни зајмови – удар на фондове Карловачке митрополије у време Првог светског рата 165
Mara Šovljakov, MA
Futog
The Austro-Hungarian war loans – an impact on the funds of the Metropolitanate of Sremski Karlovci in the First World War 171

Зоран Радовановић
Дреновац
Браћа Живан и Јован Кезић у историјским, публицистичким и књижевним текстовима 172
Zoran Radovanović
Drenovac
Brothers Živan and Jovan Kezić, in historical, publicist and literary texts 192

Мр Мара Шовљаков
Футог
Удар Аустроугарске на фрушкогорске манастире, монахе и свештенике током 1914–1916. 193
Mara Šovljakov, MA
Futog
The Austro-Hungarian impact on the monasteries, monks and priests between 1914 and 1916 205

Ратко Рацковић
Рума
Родослов Ратка Галечића Кеђа 206
Ratko Racković
Ruma
The genealogy of Ratko Galečić Keđo 224

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Др Ђорђе Ђурић
Филозофски факултет, Нови Сад
Српска историографија о Великом рату у години јубилеја 227
Đorđe Đurić, PhD
Faculty of Philosophy, Novi Sad
The Serbian historiography on the Great War in the jubilee year 234

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Гордана Илић Марковић
Одсек за славистику, Универзитет у Бечу
„Снегови Србије" Стевана Ињидовића из Јарка – једна младост у Великом рату 237

Gordana Ilić Marković
Institute of Slavic Studies, University of Vienna
„The Snows of Serbia" by Stevan Iđidović from Jarak – A youth in the Great War 237

Емилија Ковачевић
Београд
„Српски биографски речник", том VI, Матица српска, Нови Сад 2014. . . 242
Emilija Kovačević
Belgrade
„Serbian Biographical Dictionary", volume VI, Matica Srpska, Novi Sad, 2014 .242

Др Радомир Ј. Поповић
Историјски институт, Београд
Бојана Миљковић Катић, „Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)", Историјски институт, Посебна издања, књига 65, Београд 2014, 382 стр. 245
Radomir J. Popović, PhD
The Institute of History, Belgrade
Bojana Miljković Katić, „The agriculture in the Principality of Serbia (1834–1867)", The Institute of History, special editions, book 65, Belgrade, 2014, page 382 245

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
„Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад (1914–1915): службена преписка", Садржај докумената из фонда број 74, Архив Војводине, Нови Сад 2014, 399 стр. 249
Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
„The command of the fortified place Petrovaradin – Novi Sad (1914–1915): official correspondence", The contents of the documents from the fund number 74, The Archive of Vojvodina, Novi Sad 2014, page 399 249

Кристиан Јерић, мср
Сомбор
Агнеш Деак, „ 'Време жандара и полиције' ". Државна полиција у Угарској,

1849–1867.”
Deák Ágnes, „ ‘Zsandáros és policzájos idők’. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867”, Osiris, Budapest 2015, 662 254
Kristian Jerić, MA
Sombor
Agneš Deak, „ ‘The time of gendarmes and police’. State police in Hungary, 1849–1867”
Deák Ágnes, „ ‘Zsandáros és policzájos idők’. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867”, Budapest: Osiris, 2015, 662 254

Мр Мара Шовљаков
Футог
Стеван Бугарски, „(С)поменик словена, војника, заробљеника и интернираца умрлих на садањој територији Румуније 1914–1918”, Прометеј, Нови Сад 2015, 558 стр. 259
Mara Šovljakov, MA
Futog
Stevan Bugarski, „A monument and a reminder of the Slavs, soldiers, prisoners and the interned people who died at the present day teritory of Romania 1914–1918”, Prometej, Novi Sad, 2015, page 558 259

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

94:327(497.11:470)”1881/1899”
323(497.11)”1881/1899”
329(497.11)”1881/1899”

Др Душко М. Ковачевић
Филозофски факултет
Нови Сад

РУСИЈА, РАДИКАЛИ И КРАЉ МИЛАН (1881–1899)

сенима Ђорђа (Миле) Ковачевића (1924–1943)

Сажетак: У раду је приказан однос између званичне Русије и Србије од 1878. до 1889, кроз призму званичног става Петрограда према Радикалној странци и краљу Милану. Друга деценија владавине краља Милана отпочела је признањем независности Србије 1878, а три године касније дошло је до стварања политичких партија. Радикална странка потражила је од самог почетка основа за своју политику у Русији, што је утицало да она постане важан чинилац политичког живота. Управо стога њена делатност је представљала важну карику и у спољној и у унутрашњој политици земље.

Кључне речи: странке у Србији, Русија, радикали, краљ Милан Обреновић.

После Берлинског конгреса руска влада је тежила да очува свој утицај на Балкану ослањајући се пре свега на Бугарску, чиме је позиција Петрограда у Београду била додатно ослабљена у корист Аустрије. То је потврђивао и помоћник министра спољних послова Николај Гирс, када је у годишњем извештају Министарства спољних послова за 1881. истицао да се српска влада оријентише према Немачкој и посебно према Аустрији, као и да су „пређашњи односи према Русији [...] заборављени”. Али, и поред тога у руском Министарству спољних послова били су против даљих уступака Бечу, што је јасно речено и у извештају Министарства за 1881: „Ми не можемо равнодушно посматрати како тај [српски – Д. М. К.] народ који нам дугује [...] својом независношћу, постаје сателит Аустрије”. Такав закључак настао је под утицајем руског посланика у Београду А. И. Персијанија, који је на то место дошао 1877.

Поред тога, 1881. у Србији су биле формиране и партије, тако да је поред Напредне и Либералне образована и Радикална странка за коју ће се Русија касније много више заинтересовати. Радикали су били отворени противници аустријског курса у спољној политици, што је одобравао руски посланик Персијани, који је истицао да они тиме „дају благу лекцију своме суверену" пошто су истакли да је њихов циљ да земља сачува „њене старе пријатеље", при чему су мислили на прећашње односе Србије са Русијом. Њихов вођа Никола Пашић тврдио је да кнез Милан и напредњачка влада Милана Пироћанца теже да преобрате Србију „у малу западну државу, не обраћајући при томе пажњу на то шта је српско и словенско". Пашић је отишао и корак даље када је писао да „наша словенска браћа вероватно схватају да је наша борба с Миланом не толико српски сукоб, већ да је то нераскидив део борбе целог словенског племена са западим Drang nach Osten-ом". У питању спољне политике Пашић није остављао дилеме, већ је писао да „наша партија у спољној политици треба да се држи словенске и православне Русије". Али, прилике у Србији су се додатно компликовале услед чињенице да се кнез Милан приклонио Аустрији.

Оставка владе Јована Ристића у октобру 1880. и долазак на власт напредњака оличених у Милану Пироћанцу оцењени су у Русији „као наступ нове етапе" у политици Србије. Промена владе у Србији примљена је у Русији „неутрално", дипломатски извештаји „одсликавали су само стварно стање али су избегавали оцене и прогнозе". Тај благонаклон став Петрограда уочава се и у извештају Министарства спољних послова, где се каже да се „са падом [...] Ристићеве владе политика Србије истински променила". У односу на Пироћанчеву владу истицано је да је она поставила себи у задатак „промену целог државног устројства своје отаџбине", па стога у Петрограду није било никаквих негативних реакција на промену кабинета у Србији.

У пролеће 1881. вођени су завршни преговори око обнове Тројецарског савеза, тако да је Русија 18. јуна потписала уговор са Аустроугарском и Немачком. У фебруару 1881. уочи потписивања уговора о обнови Савеза три цара, руска влада се изјаснила против потпуног предавања Србије утицају Аустроугарске. Иако је тиме јасно дала до знања да је противна уласку Србије у искључиву интересну сферу Аустроугарске, Русија је ради постизања договора око обнове Савеза била ипак спремна да у погледу Србије учини одређене политичке уступке; рачунала је да ће јој споразум са својом супарницом ипак омогућити да у извесној мери контролише збивања на Балкану, што би допринело и очувању сопствених интереса у региону. Тако је положај Србије између Русије и Аустроугарске, чинило се, постао „неодређен". Процес приближавања Србије Аустрији окончан је 28. јуна 1881. закључењем Тајне конвенције. Тиме је отпочео процес успостављања политичког савеза

између Србије и Аустрије, у шта је био упућен и руски посланик Персијани. Помоћник министра спољних послова Николај Гирс писао је тим поводом Персијанију да је за било какав споразум закључен између Србије и Аустрије за „његово остварење потребно време". Гирс је, стога, саветовао посланику опрезност у односу на спољну политику кнеза Милана, али га је у исто време упозоравао да не одржава „блиске односе са вођама опозиције", то јест са радикалима. Петроград је у то време, како се види из докумената, упућивао посланика Персијанија на сарадњу са напредњацима. И поред тога подозривост председника владе Пироћанца према Русији није остављала никакве недоумице. Напредњаци су веровали, како каже Пироћанац у својим личним белешкама, да Аустрија „у крајњој цељи [...] не може бити тако опасна за српски и бугарски народни развитак као Русија", зато што она „према свом народном склопу" нема ону моћ „коју Русија може да развије за поништење сваке народне тежње која њеним интересима не би годила".

Односи званичног Петрограда према влади кнеза Милана почели су се коренито мењати од тренутка када је 18. октобра 1881. био смењен митрополит Михаило. Русија је одмах на почетку црквеног спора стала на митрополитову страну. Незадовољство цара Александра III развојем црквеног питања у Србији било је велико, на једном од Персијанијевих извештаја он је записао: „Све је то жалосно", а на другом извештају: „Изузетно жалосно. Далеко ће отићи Србија, ако буде продужила ићи тим путем". Убрзо потом Персијани је известио своје министарство да је сасвим извесно да ће митрополит бити одстрањен из управе цркве, на шта му је Гирс одговорио да он ипак сматра да се таква одлука може предупредити, ако се за митрополита заложи лично цар. Гирс је, стога, саветовао цару да због те намере „изрази незадовољство кнезу Милану и његовој влади". Царев одговор био је потврдан и гласио је: „У потпуности сам сагласан са вашим мишљењем", а потом је додао да руска влада „неизоставно мора подржати митрополита Михаила". Тако је утисак који је у Русији произвело свргавање митрополита Михаила постао тежак и непријатан и за кнеза Милана и за владу. Гирс је писао цару да је кнез „остао [...] глув на све преставке сачињене од наших изасланика", па он сматра да ће „неопростиво владање Милана имати коначно за њега самога сасвим погубне последице". Иако је кнезу Милану било саопштено да се пређашњи пријатељски односи између две земље не могу успоставити „све док се црквено питање не реши у за Русију пожељном смислу", он није желео компромис и све је окончано протеривањем митрополита Михаила.

Нове невоље за краља Милана наступиле су поводом пада Генералне уније, друштва које је градило српску железницу, због чега су радикали у скупштини затражили полагање рачуна. У својим иступима у скупштини краљ Милан је радикале назвао „сокачким олошом", који ће он ако буде потребно „згазити,

као разбијено стакло". То је додатно подигло политичку температуру у земљи, те утицало на активнију делатност радикала. Помоћ краљу Милану пружила је тада Аустрија, чији је министар Калноки обећао подршку у превазилажењу финансијске кризе. Када је 22. фебруара / 6. марта 1882. у циљу подизања угледа влади Милан проглашен за краља, Персијани је желео да омаловажи тај чин па је писао да је Србија за то платила губитком дела суверенитета у корист Аустрије. Персијани је ту вест одмах саопштио у Петрограду, при чему је нагласио да намера о проглашењу краљевине представља за напредњачку владу само начин да се Србија изведе из унутрашње кризе у којој се нашла. И у извештају руског Министарства спољних послова за 1882. истицано је да је проглашење краљевине једини резултат „нове политике кнеза Милана". Петроград је, дакле, сматрао да је проглашење Србије за краљевину било нужно како би се изашло из унутрашње кризе. Политичка криза у Србији је расла, пошто су после краха Генералне уније радикали кренули у офанзиву. Пашић је 3/15. марта 1882. у име радикалских посланика у скупштини затражио да влада одговори на питање колико је Бонтуова пропаст погодила Србију. Како одговора није било, радикали су напустили скупштину и земља се нашла у новој политичкој кризи.

Како су у међувремену отпочеле припреме за скупштинске изборе, краљ Милан се активно укључио у предизборну кампању против радикала. Тако је у току априла и маја 1882. предузео путовање по Србији, али и поред тога све је говорило, у шта су били сигурни и у Бечу, да ће радикали убедљиво победити. На допунским изборима 15/27. маја то се заиста догодило, што је уверило краља да је немогуће поразити опозицију. Тиме су се обистиниле сумње Беча да избори могу довести до заоштравања политичке ситуације у земљи. У међувремену је, на наговор из Беча, краљ Милан почео одлучније да делује. И немачки посланик Брај известио је владу да краљ Милан у прошлим изборима види само интриге радикала. Такав извештај наишао је на одобрење званичног Берлина, одакле је почетком јуна 1882. Брају стигло упутство да ће Немачка подржати напредњачку владу. Охрабрен том подршком краљ Милан није прихватио оставку напредњака коју му је понудио Милан Пироћанац, већ их је задржао на власти. После тога одлучујућа улога у разрешењу унутрашње кризе припала је краљу Милану.

Када је крајем 1882. дошло до извесног зближавања радикала и либерала, Персијани је писао да разлог лежи у томе што се „радикална партија плаши државног преврата", диктатуре краља Милана, па је постала „мање захтевна у односу на партију господина Ристића". Готово истовремено се краљ Милан сусрео са Персијанијем, при чему је говорио о политичким тешкоћама у којима се он лично налази. Краљ је том приликом рекао да не замера ни посланику Персијанију ни руској влади због тога што подржавају опозицију, по-

што то није усмерено директно против њега. Такође, замерао је руској штампи зато тога што га је прозвала „робом аустријске владе". Персијани је заправо наслутио да је реч о покушају поправљања односа са Русијом, па је краљу рекао да до тога не може доћи ако се црквено питање не реши онако како то жели Русија.

Особеност у односима између Русије и Србије у том периоду давала је и чињеница да су се владајући кругови у Петрограду у односима са Београдом ослањали на политичке снаге, пре свега радикале, које су одржавале добре односе са Русијом, а не на краља Милана, коме нису веровали. До промене односа Русије према радикалима дошло је релативно брзо, иако је у почетку по оснивању странке Персијанију било препоручено да због нихилистичког и револуционарног духа њиховог програма не ступа с радикалима у присније односе. Али став према радикалима мењао се поступно, у мери у којој је Персијани у извештајима писао о њиховом антиаустријском и „антимилановском" односу који је био близак руској влади. Персијанију припада главна заслуга што је Петроград променио однос према Радикалној странци, коју ће у званичним круговима почети да називају „партијом српских патриота". Постепено је и сам цар почео да мења мишљење о радикалима, па се већ врло рано позитивно изјаснио о њима. Томе је свакако допринео и посланик Персијани, који је у извештајима наглашавао да радикали представљају већину српског народа. Тако Персијанију припада заправо главна заслуга што је Петроград релативно брзо променио однос према радикалима. Персијани је чак бранио њихов начин борбе против краља Милана, па је тврдио да он као владар „не брине о државним интересима и потребама српског народа".

Посланик Персијани је чак дозвољавао да радикали утичу на формирање његовог мишљења о приликама у Србији, пошто су управо вође радикала, међу њима и Никола Пашић, били чести гости руског посланства. Управо од њих Персијани је добијао „из прве руке" извештаје о свим важним догађајима, тако је тај и тада успостављен контакт дао за право посланику да касније изјави да будућност припада управо Радикалној странци. Посланик Персијани је, наиме, истицао како радикали наглашавају потребу јачања традиционалних односа Србије са „њеном покровитељицом Русијом". Српски министар спољних послова Чедомиљ Мијатовић је такође признао да је „већина српског народа била увек русофилски настројена". Иако је Персијани бележио да у време крунисања цара Александра III у мају 1883. посланство није посетио нико од „чланова двора нити од чланова владе", мисија Јована Мариновића у Петрограду донела је извесно олакшање у међусобним односима. Додуше, ти односи ће убрзо бити поремећени због женидбе Петра Карађорђевића црногорском кнегињом Зорком, кћерком краља Николе. Мада су радикали тим поводом тврдили да Русија „не иде на то да по сваку цену изазива у Србији не-

реде", већ да то чини због „нерасудне" политике напредњачке владе Милана Пироћанца, остао је утисак да иза свих тих догађаја стоји Русија. Потом су уследили у септембру 1883. избори, на којима су радикали убедљиво победили. Два дана после скупштинских избора 9/21. септембра 1883. министар Гирс је саопштио Персијанију да се „држи посебно опрезно, да се не би изложио подозрењу да подржава радикале". Такав став министра био је одобрен и од стране цара. Аустријски посланик Кевенхилер био је свестан одбојности краља Милана према руској политици, те је писао да он „по старом сву кривицу за неуспех пребацује на руске, тачније панславистичке интриге".

У другој половини 1883. дошло је до нових ломова у политичком животу Србије који су кулминирали Тимочком буном, и српски државни брод још више удаљили од Русије. Краљ Милан је чак предузео кораке да дође до опозива посланика Персијанија, кога је оптужио за контакте са радикалном партијом управо у време избора. Персијани је, међутим, не само остао у Србији већ је у извештају за 1884. навео да краљ Милан „жели да искористи тај случај", мислећи на Тимочку буну, „да би нанео жесток ударац њеном растућем утицају у земљи. Током Тимочке буне главни извршилац политике краља Милана био је председник владе Никола Христић, кога је Персијани окарактерисао као „крутог чиновника старога кова" који је заправо водио читаву операцију против радикала. Пошто је 7/19. фебруара 1884. Христићева влада поднела оставку, краљ је 19. фебруара 1884. потписао указ о именовању нове, напредњачке владе под председништвом Милутина Гарашанина. Извештавајући Гирса о промени владе у Србији, Персијани је истицао да краљ Милан после победе над радикалима жели да уз помоћ Гарашанина прибегне „последњем и једином средству учвршћивања уздрманог престола". Пишући о Гарашанину, Персијани је у извештају додао да су „послушни напредњаци" дали у његовој личности представника који се изнад свега истицао гоњењем радикала. Гирс је на то, не без ироније, додао: „Шта може бити боље!"

После гушења устанка краљ Милан се нашао пред новим изазовом; у питању су заправо били радикалски емигранти који су се склонили у Бугарску. Истовремено са акцијом која је против краља Милана текла у Русији, направљен је у пролеће 1884. конкретан план за политички превратa у Србији, који се заснивао на договору Николе Пашића и митрополита Михаила. Крајњи циљ тог преврата били би збацивање краља Милана и промене српске спољне политике, што би дефинитивно значило „окретање Србије ка Русији". У исто време дошло је до хлађења односа између Србије у Русије, тако да руска дипломатија није могла да утиче у корист радикала. Пред очима краља Милана лебдела је „руска опасност", као и страх од новог покрета усмереног против династије у земљи. Краљ Милан је био уверен да ће Русија стати на стра-

ну подржавања радикала и либерала, па је сматрао да једини ослонац за себе и династију може наћи у савезу са Аустријом.

И поред све нетрпељивости, руски званичници су ипак желели да сазнају мишљење краља Милана, како би се међусобни односи колико-толико поставили у једну сношљивију раван. У том циљу је у Београду у априлу 1884. боравио и Иван Јастребов, који је водио разговоре и са краљем и са краљицом. Краљ Милан се приликом тог сусрета жалио Јастребову да славенофили неправедно и „узалудно нападају Србе", и да то чине због тога што је Србија у добрим односима са Аустријом, а да при томе не желе да схвате да је за њу од животне важности да буде у што већем сагласју са својим „великим суседом". Краљ је подсетио Јастребова да приближавање Србије Аустроугарској датира још из времена Берлинског конгреса, када је Београд од кнеза Горчакова тражио мишљење како да се влада у погледу новог поретка створеног на Балканском полуострву, и када је он „аподиктично саветовао" да се управо према Аустрији и са њом „ускладе наша дела".

Упоредо са краљевим настојањем да се што чвршће веже за Беч, текло је од лета 1884. погоршање односа Србије са Бугарском, а тиме и са Русијом, што је додатно оптеретило његово психичко стање и угрозило његов положај у земљи. Русија је хтела да, бранећи бугарске националне интересе од Србије, али и од слабог и колебљивог кнеза Батемберга, поврати бар део изгубљеног престижа у Бугарској. Када је у септембру 1885. дошло до преврата у Пловдиву, те уједињења северне Бугарске и источне Румелије, краљ Милан је одлучио да то спречи ратом. Рат са Бугарском, међутим, био је извор нових недаћа за краља Милана. Неуспех у овом рату имао је за последицу тешку политичку кризу, што је утицало на краља Милана да све више почне размишљати о абдикацији коју је већ понудио Гарашанину и министрима у Нишу 28. новембра 1885, што су они одлучно одбили. Пошто је сазнао за краљеву намеру, Персијани је без одлагања о томе обавестио Петроград. После тога уследило је Гирсово упутство Персијанију у коме је он изричито рекао да се Русија „не може без учешћа односити према догађајима у Србији". Да би потом разјаснио дотадашњу а и будућу делатност руске дипломатије, Гирс је писао: „Ако је неколико година постојао разлаз између краља и народа, ми смо настојали до крајњих граница да се уздржимо од директног мешања у њихове међусобне односе, при томе смо се руководили начелом да не желимо погоршање тих односа и убрзање кризе, која би за Србију могла да има нежељене последице. Узимајући у обзир последње догађаје, сматрамо за потребно да напустимо такву политику и да употребимо све што од нас зависи да бисмо, колико је то могуће, сачували Србију од опасности која јој прети". Гирс је потом изричито забранио Персијанију да узме било какво учешће у стабилизовању положаја краља Милана, због тога што је узимајући у обзир „претходни [...] супротан

од наших добронамерних савета начин деловања краља Милана не може пробудити у нама ни најмање поверење [...] Ви ни у коме случају не узимајте учешће у настојањима других држава [...] да помире краља с народом".

После неуспеха у рату против Бугарске, краљ Милан је био присиљен на „нови курс" у циљу очувања престола. Наиме, да би добио подршку унутар земље, био је приморан на „мирење" са радикалима. Као резултат те политике обнародован је указ о помиловању радикала 1/13. јануара 1886, са изузетком оних који су се налазили у емиграцији. Током 1886. године дошло је и до споразума између либерала и радикала, што је добро примљено у Русији. Персијани је споразум оценио као шансу опозиције да ступи у одлучну борбу против владе. У Петрограду су оцењивали да је у животу Србије наступила нова етапа, те су изражавали спремност да пруже помоћ свакој влади ако делује за добробит земље. У међувремену радикали су тражили подршку кнеза Николе у намери да организују превратa у земљи ради рушења краља Милана, што је подржао и посланик Персијани. Приликом сусрета са једним од вођа Радикалне странке, Таушановићем, Персијани је саопштио да његова влада од радикала тражи да доведу у ред своје односе са либералима да би се одржала влада Јована Ристића. Таушановић је прихватио захтеве Персијанија, али је при томе рекао да у Петрограду морају да знају „да докле у Србији буде владао краљ Милан не може бити речи не само о руској политици него ни о самосталној политици". Радикали трпе краља Милана, извештавао је Персијани, само зато што револуционарни покрет у Србији не наилази на одобрење руске владе. Али, министар Гирс осудио је такво Персијанијево деловање, захтевао је од њега да се огради од таквих намера.

Од почетка 1887. до пролећа 1888, краљ Милан је био заузет својим односом са краљицом Наталијом. Истовремено је упркос негативном односу цара према краљу Милану посланик Персијани иступио као посредник у договору краља Милана и либерала. Као резултат тога договора у јуну 1887. била је образована либерално-радикалска влада Јована Ристића. Српски посланик из Петрограда је известио Ристића да му је Гирс изјавио „да царска влада ову промену у Србији узима на повољно знамење" и да Русија жели „да Србија остане самостална и независна", да одржава добре односе са суседима, а тиме и са Аустроугарском, али да не сме да дозволи „да [...] потпадне ни под чију туђу надмоћност". У погледу династије Обреновић Гирс је рекао „да Русија у Србији нема никаквих антидинастичких тежња", и поред тога што руска влада „није често одобравала политику краља Милана, она зато није прешла у његове противнике", нити је стала на страну претендента на српски престо, Петра Карађорђевића. Због свега тога српска влада треба да верује „у стара пријатељска расположења Русије". У то време у Русији су сматрали да ће следећи корак краља Милана бити абдикација. И поред тога, дирек-

тор Азијатског департмана Министарства иностраних дела И. А. Зиновјев је писао Персијанију да „не погоршава [...] наше односе са Миланом [...] и да не мења начела, којима се ми руководимо, која су нас натерала да се одрекнемо од свих личних предубеђења и ограничимо једино на заштиту националних интереса Србије".

Када је 19/31. децембра 1887. била формирана прва радикалска влада на челу са Савом Грујићем, Персијани је предвидео да она неће бити дуговечна. Долазак на власт радикала није био неочекиван за руског посланика у Београду. Персијани је, наиме, пратећи преговоре између радикала и краља био уверен да њихова влада неће дуго трајати: „[...] по свим знацима краљ не поклања њима никаквог поверења и трпи их само зато што су они нужни да би Скупштина усвојила буџет за следећу годину". Посланик се и поред тог сазнања залагао да Министарство у Петрограду подржи владу Саве Грујића, јер, како је он тврдио, радикалима „припада будућност и [...] они [су] оданије присталице Русије од либерала". Уз то, радикали признају Русији водећу улогу у спровођењу национално-политичког курса на Балкану и у њој виде једину потпору за српске интересе. Такве похвале, упућене радикалима од стране Персијанија, утицале су на Гирса да и он о њима почиње другачије мислити. Када је 19. априла / 1. маја 1888. краљ Милан отпустио владу Саве Грујића, радикали су се поново вратили идеји преврата, о чему су обавестили Персијанија. Тиме су се радикали поново вратили свом ранијем плану о спровођењу преврата у земљи, што је и Русију доводило у крајње нелагодну ситуацију.

У Петрограду су одобравали иступање радикала против краља Милана, који је својом „аустрофилском политиком довео Србију на границу економског и финансијског слома" и директно утицао на кварење српско-руских односа, али су се у исто време плашили да би његово насилно свргавање било испуњено међународним заплетима, којих се Русија клонила. Министар спољних послова Гирс био је опрезнији од Персијанија и сматрао је да ће Русија, ако је покрет против краља Милана „сазрео", бити принуђена да помогне вођама радикала, али само у оквирима сопствених интереса. „Русија као велика држава има своје наклоности и [...] не може себи да дозволи да буде скренута са свога пута немешања у унутрашње ствари држава Балканског полуострва, када њу сопствени интерес обавезује да се чврсто придржава утврђене политике". Али, у томе их је предупредио краљ Милан, који је упоредо са образовањем владе Николе Христића најавио и доношење новог устава. Промена Устава наишла је на одобрење званичне Русије, па је у извештају Министарства спољних послова упућеном цару Александру наглашавано: „Разматрање устава представљало је у последње време јединствено питање, према коме су били усмерени погледи и стремљења свих партија и због тога

не чуди да је његова израда [...] дочекана с радошћу свих без разлике". Поред тога, у Министарству су били уверени да је уставна реформа била пожељна и за самог краља јер је требало да му омогући да у новом поретку „усклади своје деловање с вољом народа".

После доношења устава, међутим, краљу Милану није преостало да влада, већ да изврши планирану абдикацију. Ту своју мисао о абдикацији саопштио је краљ Милан почетком 1888. аустријском посланику Хенгелмилеру. После тога посланик Хенгелмилер је у једном мемоару упућеном министру Калнокију изложио своје мишљење о односима према краљу Милану и Србији. Тврдио је да је „наш доминантан положај у овој земљи почивао готово искључиво на личности краљевој", те да ће после његовог одласка са престола Србија изаћи „из наше утицајне сфере и увући [се] у руску утицајну сферу". Хенгелмилер је при томе наглашавао: „Историја Србије, од како је она престала бити турска провинција, јесте кретање једне шеталице између нашег и руског утицаја". Србија, подсећао је Хенгелмилер Калнокија, треба да „Својој најновијој вези са нама [...] захвали за велика преимућства: територијално увећање, подизање на степен краљевине и спасења од пораза у Бугарском рату, – али мира и задовољства нашла је исто тако мало у нашем логору као у руском".

Како је у пролеће 1888. предвидео француски посланик у Београду, са утицајем напредњака било је завршено, наступила је ера радикала. После завршетка рада Велике народне скупштине, радикали су увидели могућност да преузму власт „мирним путем, са ослонцем на нови Устав". У међувремену, одлучан у намери да абдицира, краљ Милан је за то навео неколико личних и политичких разлога. Међу личним разлозима, између других, истицао је умор од владања, који се претворио у трајну нервну и психичку кризу. Од политичких разлога, који су били много важнији за његову абдикацију, краљ је, између осталих, навео сукоб „с националним аспирацијама" српског народа које је подстицала Русија, његов „смртни непријатељ". Свему томе он је додао одсуство сваког „државног смисла у Срба", те њихову „расну склоност" ка анархији и револуцији, која се по његовом мишљењу могла сузбити једино снажним притиском „цивилизоване Европе".

У писму немачком цару Вилхелму II, у коме је говорио о разлозима своје абдикације, писао је: „земља ме не разуме и ја је не разумем". О делатности Русије усмереној лично против њега навео је следеће: „Јесте, ја сам енергично радио да умирим револуционарне тежње мојих поданика, да верно извршујем вољу великих сила и ја се тиме поносим. То ми је, осим тога, донело смртно непријатељство Русије, која, кад је један уговор потписан, мисли сутра на средства да га изигра и удара на мале ако неће да пристану на њену игру. У очима моје земље ја сам крив што сам довео Аустријанце у Босну, у очима

Руса што никако не помажем устанке против суседне монархије, и тако се усред сличних оптужаба, а не озбиљног и корисног рада, препиру у Србији краљ, влада, парламент, странке и политичари". Због тога је, како је сам истицао, морао често да гуши буне, да хапси и стреља своје поданике радикале, али му се то најзад све згадило па је закључио да је: „Немоћуће [...] владати вечно бруталном силом".

До абдикације краља Милана дошло је 6. марта 1889. на дворском пријему, на коме је краљ прочитао проглас о силаску с престола. На крају свечаности, поводом абдикације Чедомиљу Мијатовићу је руски посланик гласно рекао: „То је морало доћи". У Русији нису скривали задовољство због одласка краља Милана са престола, у телеграму који је Персијани тим поводом послао из Београда цар Александар III је написао „Слава Богу", а само Министарство спољних послова ово је прокоментарисало тиме да је удаљавање краља Милана „за нас повољно и у Србији се осећа заокрет у нашу корист".

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ:

Извори:

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Москва, Отчеты МИД.
2. АВПР, Москва, Политархив.
3. Архив САНУ, Београд, Заоставштина Милана Пироћанца
4. Архив Србије, Београд, Министарство иностраних дела – политичко одељење.
5. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914, III–VI, Berlin 1924.
6. *Тимочка буна*, *Грађа*, приредио М. М. Николић, Београд 1954.

Литература:

1. В. Ј. Вучковић, *Пад Генералне уније и проглас краљевине (1882)*, Глас САН, CCXVIII, књ. 4, Београд 1956.
2. С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903*, Москва 1996.
3. М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 1–2, Београд 1989.

4. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, II, Београд 1924.
5. В. В. Зайцев, *Русско-сербские отношения 1878–1903*, рукопис.
6. *История внешней политики России, Вторая половина XIX века*, Москва 1997.
7. Г. Јакшић, *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.
8. Д. Милојевић, *Руски конзул А. И. Персијани о приликама у Србији почетком друге напредњачке владе*, Историјски часопис, бр. XXXI, Београд 1984.
9. О. Б. Павличенко, *Россия и Сербия 1878–1903*, Киев 1987.
10. Н. Б. Поповић, *Србија и Царска Русија*, Београд 1994.
11. Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.

Duško M. Kovačević, PhD
Faculty of Philosophy
Novi Sad

RUSSIA, THE RADICAL PARTY AND KING MILAN (1881–1899)

SUMMARY:

At the time of Milan Obrenović's reign, the relations between Russia and Serbia were reduced to the lowest level. What had contributed to this state of affairs were the partial diplomatic withdrawal of Russia from the Balkans after the Congress of Berlin in 1878 as well as the signing of a secret convention between Serbia and Austria-Hungary in 1881 thus placing Serbian foreign policy in a subordinate position towards Austria-Hungary. The same year, political parties were being founded in Serbia. Apart from the Liberal and Progressive parties, there was also the People's Radical Party led by Nikola Pašić. These radicals, constantly in conflict with King Milan, would seek support in Russia. The Russian foreign policy deemed the radicals a party of patriots whereas King Milan was considered careless of Serbian national interests. On the other hand, the radicals insisted that their political fight against the King ought not be considered merely a fight among the political currents in Serbia, but also a general Slavic resistance towards the German breakthrough to the east. These relations would particularly aggravate after the Timok rebellion in 1883 and King Milan held the radicals and the Russians responsible for its outbreak. After the defeat in the war with Bulgaria in 1885 and the divorce from Queen Natalija, confronted with the radicals that were widely supported by people in Serbia and by Russia, King Milan had to abdicate in 1889.

94(497.113)”1914/1918”
351.751.5(439)”1914/1918”
070.13(439)”1914/1918”

Данијела Бранковић, архивски саветник
Архив Војводине
Нови Сад

СРЕМСКА ЖУПАНИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ЦЕНЗУРА И ЗАПЛЕНА АНТИМОНАРХИСТИЧКИ ОРИЈЕНТИСАНЕ ШТАМПЕ

Сажетак: На основу архивске грађе Архива Војводине у Новом Саду аутор разматра на који је начин, у којој мери и преко којих институција власт у оквиру Аустроугарске царевине контролисала штампу, културно-историјске и филозофске списе и књиге, објављиване у Аустроугарској и иностранству, а који су имали велику улогу у управљању јавним мишљењем на територији Сремске жупаније у Првом светском рату. Први светски рат био је важна фаза у развоју масовних медија као инструмента масовне пропаганде. Много се полагало на цензуру и контролу информација, с једне стране, као и на пропаганду, с друге стране. Антимонархистички оријентисана штампа имала је за циљ рушење Аустроугарске царевине, као и оснивање државе Јужних Словена. С друге стране, Краљевина Хрватска и Славонија, као самосвојно краљевство унутар Аустроугарске царевине, увела је након објаве Првог светског рата читав низ ванредних законских мера. Контрола над штампаним материјалом из земље и иностранства важан је задатак власти.

Кључне речи: Први светски рат, штампа, цензура, политика, пропаганда, управљање јавним мишљењем у рату, домаће и исељеничке новине.

Рад *Сремска жупанија у Првом светском рату – цензура и заплена антимонархистички оријентисане штампе* треба посматрати као допуну историјских сазнања о утицају органа власти Аустроугарске царевине на управљање и контролу јавног мишљења у Првом светском рату на територији некадашње Сремске (Сријемске) жупаније.[1]

1 Сремска жупанија је у време Првог светског рата територијално припадала Краљевини Хрватској и Славонији. У Жупанију су наредбе стизале посредством Земаљске владе у Загре-

Сремска жупанија (мађ. Szerém vármegye; лат. *Comitatus Syrmiensis*) име је жупаније у Краљевини Хрватској и Славонији унутар Земаља круне Св. Стефана у доба Аустроугарске (вид. прилог 1). Данас се њени крајеви налазе у источној Хрватској и југозападној Војводини.[2] Главни град ове жупаније био је Вуковар, а службени језик је, уместо дотадашњег немачког и мађарског, био хрватски језик.

Након објаве Првог светског рата у Краљевини Хрватској и Славонији уведен је читав низ ванредних законских мера. У свим тоталитарним режимима цензура је била саставни део управљања државом. Контрола над штампаним материјалом, новинама, књигама и огласима била је најважнији задатак, па је војна цензура у земљи контролисала садржај истих, али и заплењивала уколико су пристизали из иностранства.

Мапа Сремске жупаније у време трајања Првог светског рата

бу, великог жупана Сремске жупаније и владиног повереника за Сремску жупанију и град Земун.

2 Сремска жупанија са седиштем у Вуковару, која се простирала на Срем и источну Славонију, данас се налази делом у нашој земљи а делом у Хрватској. На територији нашег Срема налази се шест срезова: Земун, Стара Пазова, Ириг, Рума, Сремска Митровица и Шид, три града са уређеним сенатом: Сремски Карловци, Сремска Митровица и Петроварадин, и један слободни краљевски град: Земун. Овај административно-територијални систем је постојао све до краја Првог светског рата.

Користећи се изворним документима тадашње Аустроугарске царевине,[3] који датирају од 1914. до 1916. године, циљ ми је био да покажем у којој мери је штампа, која је пристизала из иностранства, али и домаћа књижевна и филозофска литература антимонархистичког садржаја, била заступљена у периоду 1914–1916. године на нашим теренима. У ратним условима свака политичка активност, па макар и штампе, која је имала за циљ рушење Аустроугарске и уједињење са другим југословенским земљама[4] била је онемогућивана. Домаћи и страни листови са „родољубивим садржајем" били су забрањивани. С друге стране, немачки и мађарски листови подржавали су тадашњу власт и били део антисрпске пропаганде.[5]

ЦЕНЗУРА У НОВИНАРСТВУ – ИНСТРУМЕНТ НАДЗОРА ЈАВНОСТИ

Ратне ситуације суочавају средства информисања са посебним изазовима. С једне стране, у време трајања рата повећава се занимање јавности за информације, а с друге стране, прикупљање информација прате посебне тешкоће, пре свега зато што су заграђене стране свесне важности јавног мишљења па се приступ информацијама ограничава или потпуно спречава, или се пак оне користе као пропагандно средство како би се добила подршка јавности у властититој земљи, обликовала слика непријатеља, деморализовали противници или дезинформацијама утицало на ток борбених активности.

Појавом штампе ратно новинарство је названо „новинарским ратом". Осим што има за мотив да онеспособи непријатеља или пак да извести о

3 Архив Војводине, Нови Сад, Фонд 7, *Слободни војни комунитет Петроварадин*.

4 „Владин повјереник за жупанију сријемску и град Земун Број 13648 в.п у Вуковару, дне 5. рујна 1916. Такође, Господин кр. уг. министар трговине приобћио је дописом од 10. коловоза 1916. број 28562/В. да је за све земље круне св. Стјепана ускратио право поштанске отпреме у Антофагастау излазећем повременом листу 'Југословенска држава', као и у Берну излазећем повременом листу 'Berner Tageblatt'."

5 Први светски рат био је важна фаза у развоју масовних медија као инструмента масовне пропаганде. Много се полагало на цензуру и надзор над информацијама. Сврха пропаганде, по мишљењу теоретичара рата из времена Првог светског рата Карла Клаузевица, била је увек иста: формирати противничко расположење према непријатељу и сламање борбеног морала противника. Свака теорија рата садржи три фактора: 1) владу која одређује циљ рата, 2) војску која се за то бори и 3) народ који треба да је подупире. Тиме Клаузевиц наглашава нужност цензуре, тј. контроле новинарства насталог у току рата, као инструмента надзора јавности. Пропаганда пак има за потребу да се народ узме у обзир у сврху подупирања рата, да се обликује слика о непријатељу, створи осећај угрожености и потреба за јаким ауторитативним вођством у току трајања рата.

појединостима војних операција, ратно новинарство има за циљ и комерцијални мотив, тј. саопштавање ексклузивних прича ради њихове што брже објаве.

Након Сарајевског атентата однос власти према словенском становништву веома се погоршао. Цензурисана је и забрањивана новинска штампа која је будила народну свест и подстицала патриотска осећања српског и хрватског народа. Предмет забране биле су и књиге, филозофски списи, јавна предавања и брошуре, који су објављивани у земљи и иностранству. Српске читаонице[6] и слична друштва, као рад Хрватског певачког друштва „Невен", Хрватске читаонице и Хрватског сокола, посматрани су као непоуздани по државу и искључени су из шире јавности.

КО ЈЕ ДОНОСИО ОДЛУКЕ О ЗАБРАНИ НОВИНА?

Краљевска хрватско-славонско-далматинска земаљска влада у Загребу могла је забранити улазак у земљу новинама, књигама и списима који су штампани у иностранству, али је могла забранити и домаћа издања. Одлуке о забрани новина доносило је Краљевско државно одвјетништво (тужилаштво), а против одлуке није било правног лека. Строг надзор над штампом правдан је државним разлозима. Цензура је вршена због скривеног политичког и антирежимског садржаја и смисла штампаних издања и обављана је ревносно, преко органа којима је поверена.

6 „Владин повјереник за жупанију сријемску и град Земун Број 2600 в.п. Вуковар, 12. листопада 1914.
1914.

Кр. редарственом повјереничтву

Упозорујем наслов особито на такозвана уточишта те на *српске читаонице и слична друштва*, елементи који су држављански непоуздани, који своје дозволе услиед изкључења ширје јавности могу неопажено злорабити.

Велики жупан
као владин повјереник"

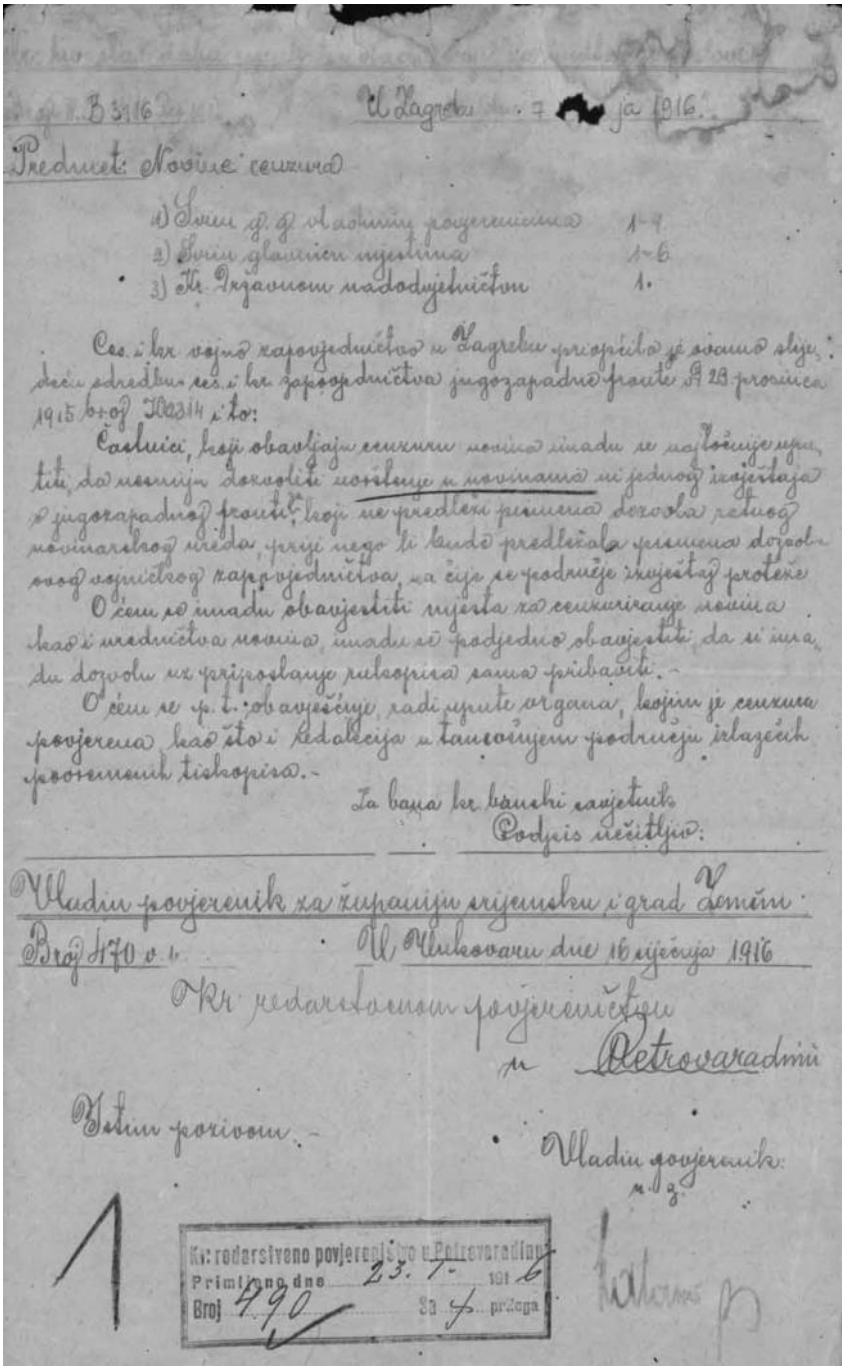

Broj II. B 3116 Res. U Zagrebu dne 7 [illegible] ja 1916.

Predmet: Novine cenzura

1) Svim g. g. vladinim povjerenicima 1-4
2) Svim glavnicu mjestima 1-6
3) Kr. Državnom nadodvjetničtvu 1.

Ces. i kr. vojno zapovjedničtvo u Zagrebu priopćilo je ovamo slijedeću odredbu ces. i kr. zapovjedničtva jugozapadne fronte od 29 prosinca 1915 broj IO 2314 i to:

Častnici, koji obavljaju cenzuru novina imadu se najtočnije uputiti, da nesmiju dozvoliti uvrštenje u novinama ni jednog izvještaja s jugozapadnog fronta, koji ne predleži pismena dozvola ratnog novinarskog ureda, prije nego li bude predležala pismena dozvola ovog vojničkog zapovjedničtva, na čije se područje izvještaj proteže.

O čem se imadu obavjestiti mjesta za cenzuriranje novina kao i uredničtva novina, imadu se podjedno obavjestiti, da si imadu dozvolu uz priposlanje rukopisa sama pribaviti.-

O čem se p. t. obavješćuje, radi upute organa, kojim je cenzura povjerena kao što i redakcija u tamošnjem području izlazećih povremenih tiskopisa.-

Za bana kr. banski savjetnik
Podpis nečitljiv:

Vladin povjerenik za županiju srijemsku i grad Zemšin

Broj 470 v. i. U Vukovaru dne 16 siječnja 1916

Kr. redarstvenom povjereničtvu
u Petrovaradinu

Istim pozivom.-

Vladin povjerenik:
u. z.

1

Kr. redarstveno povjerenjstvo u Petrovaradinu
Primljeno dne 23. I. 1916
Broj 490 Sa 4 priloga

Војно заповедништво у Загребу издаје налог за новинску цензуру, Загреб 1916.

ЦЕНЗУРА И ЗАПЛЕНА ДОМАЋЕ И СТРАНЕ ШТАМПЕ НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕМСКЕ ЖУПАНИЈЕ

Домаћи и страни листови (исељенички листови) са „родољубивим садржајем" били су забрањивани. Излазак **домаћих листова**, који су штампани на територији Сремске жупаније, као нпр. *Хрватског браника* и *Права народа*, био је почетком Првог светског рата строго контролисан. *Хрватски браник* је био лист из Сремске Митровице и излазио је од 1893. године, сваке суботе. Уредник му је био прво Ђуро Михелчић, касније Иво Свирчевић и Никола Доган. Рад листа забрањен је 1914. године због одржавања и неговања провладиног морала и сузбијања рада словенских националних листова, који су у доба рата били у служби националног освешћивања широких народних маса.[7]

> Темељом §§ 6. и 7. кп. у п.т. предложио сам потврду зауставе повременог тискописа „Хрватски браник" излазећи у Митровици од 15. (2.) травња 1914. број 30. поради у њему отисканих ставака:
> на страни 1. ступац 3. цио наслов чланка почимајући: Хрватске пјесме, надаље на стр. 2 ступац 1. редак 3, одозго, од почетних риечи: „Већ око пол 6 сати на вечер" све до коначних речи самог чланка: „и надаље у одређене дане у парку свирати", јер се заустављеним ставкама извршује преступак супрот јавном миру и реду, означ. у § 305. кз. – Умољавам стога свестрано провести зауставу преднаведеног тискописа, те ми успех приопћити.
>
> Кр. државно одвјетничтво у Митровици, дне 15. травња 1914.
> Управитељ

Забрањен је био рад и листа *Право народа*,[8] који је штампан у Шиду, излазио једанпут недељно и био штампан у хиљаду примерака. *Право народа* био је лист Социјалдемократске странке, а залагао се за опште право гласа, осмочасовни радни дан, слободу штампе и интересе нижих слојева друштва.

> Број I – 705/1-1914
>
> Темељом §§ 6. и 7. кп. у п.т. предложио сам потврду зауставе повременог тискописа „Право народа" излазећи у Шиду од 15. (2.) свибња 1914. године број 20. поради у њему отисканих ставака:
> на страни 1. ступац 3. циелог чланка под насловом „Прва ћушка", а почимајући: „У Осеку је пукла прва судбена" те завршавајући на страни 2. ступац 2. са „да у

7 Архив Војводине, Нови Сад, Фонд 7, *Слободни војни комунитет Петроварадин*.
8 Исто.

часу докине све границе постављене законима". – Надаље на страни 4. ступац 2. циели чланак, под насловом „Гањања социјалистичке штампе" почимајући: „У последње време опет" а завршавајући на страни 7. ступац 2. са „да пожури са оптужницом", јер се заустављеним ставкама извршује злочинство сметања јавног мира, означ. у §у 65. кз. тер злочинство сметања вјерозакона, означено у §у 122. кз. Умољавам стога свестрано провести зауставу преднаведеног тискописа, те ми успех приопћити.

Кр. државно одвјетничтво у Митровици, дне 18. свибња 1914.
Управитељ

Исељенички листови излазили су у Америци, Аустралији, Канади, Чилеу, Русији, Енглеској, Француској, Швајцарској, Пољској, Чешкој, Румунији и на Крфу (вид. прилог 3), а језик штампе био је српски, хрватски, словеначки, руски, енглески, пољски, чешки, француски и немачки. Није била реткост да се исте новине издају у Русији, али и Енглеској, Француској, Швајцарској и на Крфу. Недељник *Славјански југ* штампан је у Одеси не само на руском језику већ и на српском, хрватском и словеначком.

У периоду 1914–1916. „спорне теме" биле су повод и разлог новинске цензуре: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, политика Аустрије, национални идентитет, земље исељења, оснивање југословенске државе, национално ослобођење, стање у Србији, Петар I Карађорђевић, војска Краљевине Србије, оснивање српских и хрватских школа, положај народа у Аустроугарској царевини и слично.

Сремска Митровица	*Хрватски браник*	Аустроугарска царевина
Шид	*Право народа*	Аустроугарска царевина
Чикаго	*Народна одбрана*	САД
Њујорк	*Голос труда*	САД
Питсбург	*Народни дневник*	САД
Њујорк	*Русскоје слово*	САД
Чикаго	*Хосподаршке листу*	САД
Антофагаста	*Покрет* *Југословенска држава*	Чиле
Букурешт	*Дона Морминте*	Румунија
Берн	*Бернер тагеблат*	Швајцарска
Чикаго	*Нашинец, Женске листу,* *Курует полски*	САД
Чикаго	*Справедност*	САД
Одеса	*Славјански југ*	Украјина

Табела спорних листова из монархије и иностранства забрањених у периоду 1914–1916. на територији Сремске жупаније

ИСЕЉЕНИЧКИ ЛИСТОВИ *НАРОДНА ОДБРАНА* И *ПОКРЕТ*

У Северној и Јужној Америци, Чилеу, Аустралији и др. развијали су се југословенски исељенички покрети, који су настајали на идеји потребе рушења Аустроугарске царевине и у жељи да се оснује држава Јужних Словена.

Лист *Народна одбрана* излазио је месечно два пута у Сједињеним Америчким Државама у Чикагу на српском, хрватском и енглеском језику. Због честих антимонархистичких садржаја органима власти било је наложено да заплене примерке овог листа, који је пристизао поштом.

Лист *Народна одбрана*, назван именом организације Српска народна одбрана[9], све је оштрије писао о ситуацији у земљи у време трајања рата и све јаче истицао линију одбране српских интереса.

9 Први председник Српске народне одбране са седиштем у Њујорку био је Михајло Пупин, еминентни српски и светски научник, у то време професор Универзитета Колумбија. У Чикагу је за председника Српске народне одбране изабран стриц песника Дучића, фабрикант Михаило Дучић.

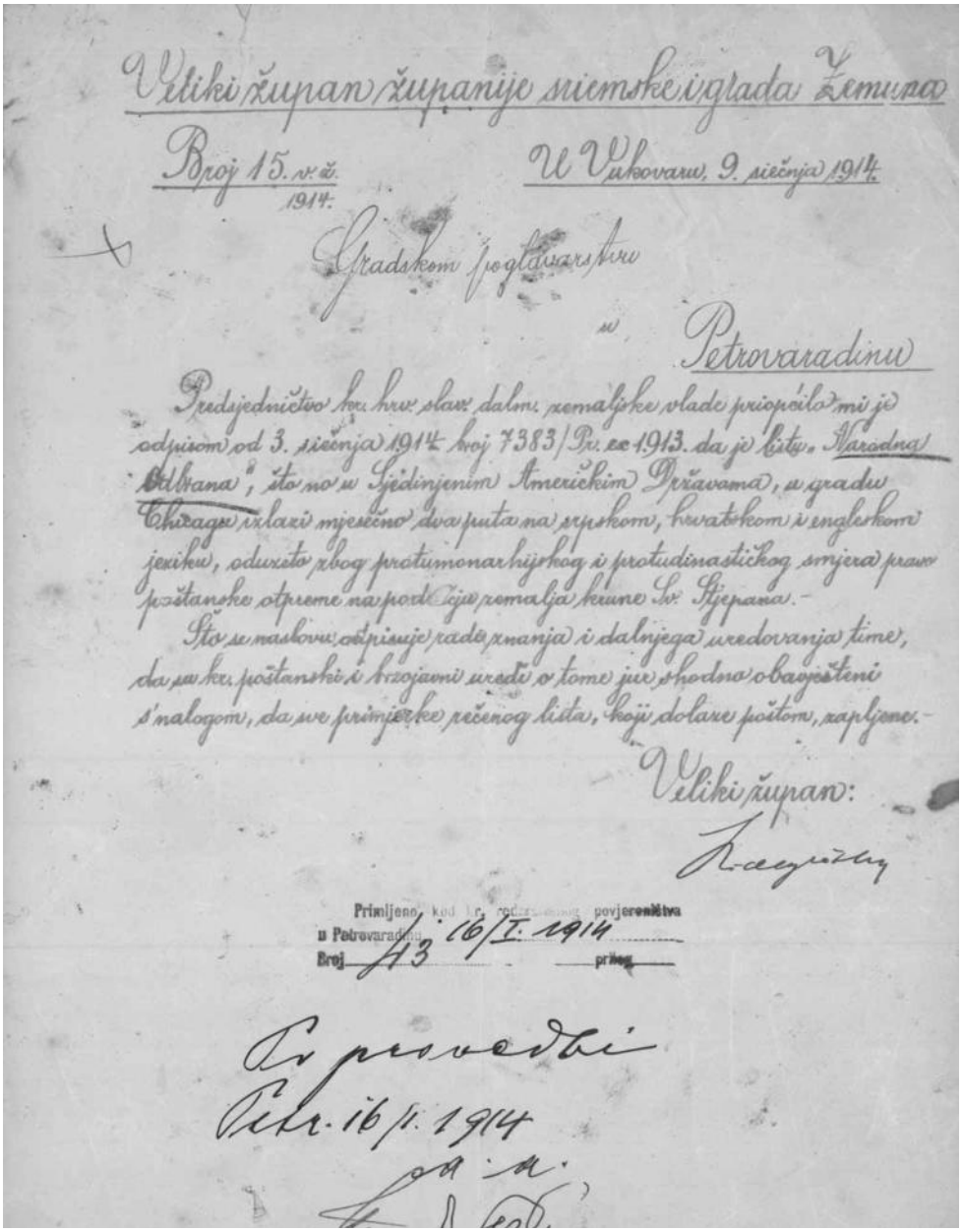

Veliki župan županije sriemske i grada Zemuna

Broj 15. v. ž. 1914.

U Vukovaru, 9. siečnja 1914.

Gradskom poglavarstvu

u Petrovaradinu

Predsjedničtvo kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade priopćilo mi je odpisom od 3. siečnja 1914 broj 7383/Pr. ex 1913. da je listu „Narodna Odbrana", što no u Sjedinjenim Američkim Državama, u gradu Chicagu izlazi mjesečno dva puta na srpskom, hrvatskom i engleskom jeziku, oduzeto zbog protumonarhijskog i protudinastičkog smjera pravo poštanske otpreme na podlaju zemalja krune Sv. Stjepana.-

Što se naslovu odpisuje rade znanja i dalnjega uredovanja time, da su kr. poštanski i brzojavni uredi o tome jur shodno obavješteni s'nalogom, da sve primjerke rečenog lista, koji dolaze poštom, zapljene.-

Veliki župan:

Primljeno kod kr. redarstvenog povjereništva u Petrovaradinu 16/I. 1914

Broj 43 prilog

Po provedbi

Petr. 16/I. 1914

Забрана листа Народна одбрана[10]

10 „Велики жупан жупаније сријемске и града Земуна
Број 15 в.ж.
1914. У Вуковару 9. сиечња 1914.

Српске и уопште јужнословенске исељеничке новине у време Првог светског рата биле су потпуно исполитизоване и заступале ставове политичких организација. Циљеви исељеничких новина били су углавном исти и подразумевали буђење патриотских осећања српских и хрватских исељеника, доношење занимљивих вести о догађајима у домовини, буђење народне свести, као приказивање рана јадног словенског народа.

Исељеници у Чилеу окупљали су се око листова *Домовина*, *Покрет*, *Југословенска држава*, *Југословенско ослобођење*, *Југославија*, *Ново доба* и *Слобода*,[11] који су углавном били објављивани у Антофагасти и Пунта Аренасу. Дописом преузвишеног бана Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације било је наређено да лист *Покрет*, који је пристизао путем поште, буде због антимонархијског садржаја одузет.[12]

НАДЗОР ПОШТАНСКИХ И ТЕЛЕГРАФСКИХ СЛУЖБИ

Проток информација у Првом светском рату у великој мери су убрзале телеграфске и телефонске везе, којима је било могуће преносити вести на велике удаљености, а исто тако имати и могућност цензуре информација које долазе са велике даљине. Међународни проток информација телеграфом и телефоном поспешио је глобалну комуникацијску инфраструктуру света. Аустро-

---

Предсједништво кр. хрв. слов. далм. земаљске владе приопћило ми је од 3. сиечња 1914. број 7383/1913. да је листу 'Народна одбрана', што но у Сједињеним Америчким Државама у граду Чикагу излази мјесечно два пута на српском, хрватском и енглеском језику, одузето због протумонархијског и протудинастичког смјера право поштанске отпреме на подручју земаља круне Св. Стјепана.

Наслову се налаже да све примјерке реченог листа, који долазе поштом, запљене.

Велики жупан

Имбро пл. Хидегети"

11 *Домовина* (Пунта Аренас, 1908–1913), *Дом* (Пунта Аренас, 1911–1912), *Покрет* (Антофагаста, 1915), *Југословенска држава* (Антофагаста, 1916), *Југословенско ослобођење* (Антофагаста, 1918), *Југославија* (Антофагаста, 1915), *Ново доба* (Пунта Аренас, 1910–1911), *Слобода* (Антофагаста, 1902–1906).

12 „Владин повјереник за жупанију сријемску и град Земун

Број 2945 в.п. У Вуковару дне 12/3. 1915.

Преузвишени господин бан краљевина Хрватске, Славоније и Далмације приопћио му је одписом од 3/3. 1915 број 1775, да је у Антофагаста-у (Чиле) излазећем листу 'Покрет' одузето право отпремања поштом за све земље круне Св. Стјепана.

Што се наслову отписије ради знања и даљега уредовања тиме, да су кр. поштански и брзојавни уреди о томе сходно обавјештени с налогом, да све примјерке реченога листа, који долазе поштом, заплиене.

Владин повјереник Хидегхети"

угарска царевина је посредством Министарства рата, на територији Сремске жупаније, успоставила војну цензуру телеграфског и телефонског саобраћаја и подвргла га веома строгом надзору. Владин комесар у време трајања Првог светског рата, барон Бела Талијан (Béla von Tallián), наређује да се шифровани телеграми[13] више уопште не преносе, или су били потпуно забрањивани за употребу. Краљевска хрватско-славонско-далматинска земаљска влада, Одељење за унутрашње послове у Загребу, прослеђује Краљевском редарственом повјереништву у Петроварадину и Полицијском комесаријату у Сремским Карловцима наредбу краљевског угарског министра трговине од 29. јануара 1916. године[14] којом све поштанске и телеграфске службе треба да надзиру службену кореспонденцију, као и приватна писма и разгледнице, где се не дозвољава употреба шифрованих писама, стенографских белешки и хебрејског писма, као ни писама неевропских језика. Власт је у случају непоштовања законских одредби примењивала рестриктивне мере и кажњавала пошиљаоце горе наведених садржаја.

13 „Нови Сад, 5. октобар 1915. године

Министарство рата је успоставило војну цензуру телеграфског и телефонског саобраћаја и подвргло га веома строгом надзору. Шифровани телеграми из тог разлога више се уопште нису преносили или су били потпуно забрањивани за употребу.

Бела фон Талиан
владин комесар”

14 „Кр. хрв. слав. далм. земаљска влада, Одељење за унутрашње послове
Број ИВ-Б/ 3053 у Загребу, 30. априла 1916.

извештава Наредбом кр. уг. министра трговине од 29. јануара 1916. године све поштанске, телеграфске службе да се у кореспонденцији писмима и разгледницама, *није дозвољена употреба шифрованог писма, стенографских белешки, хебрејског писма или писма неког неевропског језика*. Уколико се идентификују починиоци оваквих писаних пошиљки, као и примаоци, следи им казна.

бан”

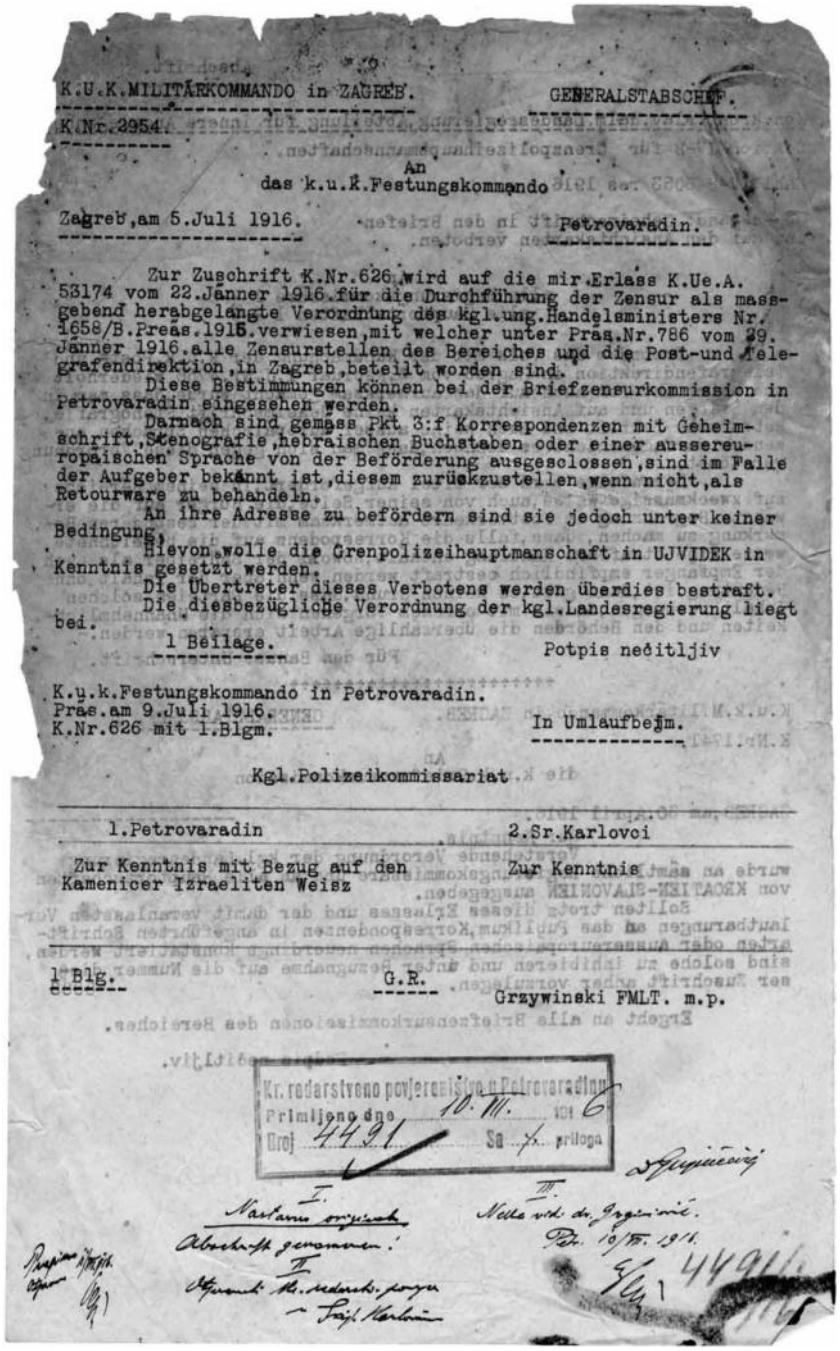

K.U.K.MILITÄRKOMMANDO in ZAGREB. GENERALSTABSCHEF.

K.Nr.2954.

An
das k.u.k.Festungskommando

Zagreb,am 6.Juli 1916. Petrovaradin.

Zur Zuschrift K.Nr.626 wird auf die mir.Erlass K.Ue.A. 53174 vom 22.Jänner 1916.für die Durchführung der Zensur als massgebend herabgelangte Verordnung des kgl.ung.Handelsministers Nr. 1658/B.Preas.1915.verwiesen,mit welcher unter Pras.Nr.786 vom 29. Jänner 1916.alle Zensurstellen des Bereiches und die Post-und Telegrafendirektion,in Zagreb,beteilt worden sind.

Diese Bestimmungen können bei der Briefzensurkommission in Petrovaradin eingesehen werden.

Darnach sind gemäss Pkt 3:f Korrespondenzen mit Geheimschrift,Stenografie,hebraischen Buchstaben oder einer aussereuropäischen Sprache von der Beförderung ausgeschlossen,sind im Falle der Aufgeber bekannt ist,diesem zurückzustellen,wenn nicht,als Retourware zu behandeln.

An ihre Adresse zu befördern sind sie jedoch unter keiner Bedingung.

Hievon,wolle die Grenpolizeihauptmanschaft in UJVIDEK in Kenntnis gesetzt werden.

Die Übertreter dieses Verbotens werden überdies bestraft.

Die diesbezügliche Verordnung der kgl.Landesregierung liegt bei.

1 Beilage.

Potpis nečitljiv

K.u.k.Festungskommando in Petrovaradin.
Pras.am 9.Juli 1916.
K.Nr.626 mit 1.Blgm.

In Umlaufbejm.

Kgl.Polizeikommissariat

1.Petrovaradin

Zur Kenntnis mit Bezug auf den Kamenicer Izraeliten Weisz

2.Sr.Karlovci

Zur Kenntnis

1 Blg.

G.R.

Grzywinski FMLT. m.p.

Kr. redarstveno povjereništvo u Petrovaradinu
Primljeno dne 10. III. 1916
Broj 4491 Sa 1 prilogom

I.
Nastavu otpravak
Abschrift genommen.
II.
Stjepan K. redarski povjerenik
— Šojić Karlovci

III.
Nalog vid. dr. Grgurinić.
Pet. 10/III. 1916.

Наредба о надзору поштанских и телеграфских служби на немачком језику

ЗАПЛЕНА КЊИЖЕВНИХ И НАУЧНИХ ДЕЛА И УЏБЕНИКА

Контрола и цензура над свим штампаним материјалима обухватала је поред домаће и исељеничке штампе и књиге (књижевна и научна дела и уџбенике), али и текстове јавних предавања и брошуре. За преглед и забрану уџбеника и књига формирана је посебна комисија**.**

Почетком 1914. године велики жупан Хидегети (Hideghety) проследио је Градском поглаварству у Петроварадину наредбу Предсједништва краљевске хрватско-славонско-далматинске земаљске владе којом саопштава да дело *Нове јуначке пјесме*, које је изашло у Београду „у наклади књижара Рајковића и Ћуковића на српском језику ћирилицом тискан у стиховима свезка, буде одузето због протумонархијског и протудинастичког смјера право поштанске отпреме на подручју земаља круне Св. Стјепана". Ова књига је садржавала 14 песама и описивала услове за балканске ратове, битке на Рујну и Куманову.

Такође је наређено путем Председништва Земаљске владе 3. јануара 1914. године да роман *Quo vadis Austria? Ein Roman der Resignation*, што је „под називом романа на њемачком језику у Берлину изашао у наклади тискарског подузећа 'Вита', због протудржавног и протумонархијског смјера право одузимања поштанске отпреме на подручју земаља круне Св. Стјепана."

Уредба о контроли отпреме наставних књига средњих и виших пучких школа у Митровици, Руми, Винковцима, Петроварадину, Вуковару, Илоку и Сремским Карловцима (Загреб, 5. јануар 1915) утицала је пак на „стављање ван промета једног броја уџбеника, који су могли неповојно утицати на национално и морално васпитање омладине".[15]

---

15 „Кр. хрв. слов. далм. земаљска влада одјел за богоштовље и наставу
Број: 10171./916.

Н а р е д б а

Кр. хрв. слов. далм. земаљска влада одјел за богоштовље и наставу од 20. свибња 1916. број 10171, којом се у свим школама у краљевинама Хрватској и Славонији забрањује употреба и одређује излучење из књижница књиге по наслову 'Песмарица за православне вјероисповедне српске народне школе' од Александра Јорговића, штампан године 1897. године у српској манастирској штампарији у Ср. Карловцима.

Књига представља сметњу јавном реду и миру ради песама: Божићне песме, Србин, Српкиња и ради пјесме Гусле.

У З а г р е б у дне 20. свибња 1916. С к е р л е ц в. р."

Danijela Branković, archives consultant
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

THE COUNTY OF SREM IN THE FIRST WORLD WAR – CENSORSHIP AND CONFISCATION OF THE ANTI – MONARCHIST ORIENTED PRESS

SUMMARY:

After the announcement of the First World War, various emergency legal measures were introduced in the Kingdom of Croatia and Slavonia. In all totalitarian regimes, the censorship was a component of the state policy. The principal task was to control the printed materials, newspapers, books and advertisements. Military censorship controlled their contents and confiscated those that had been brought from outside the country. In the war conditions, each political activity, including the press, was supressed if its goal was the overthrow of the Austro-Hungarian rule and the union with the rest of the South Slavic countries.

Domestic and foreign magazines containing texts „against the Monarchy" were banned. As for the domestic magazines, at the onset of the First World War, the magazine called *Hrvatski branik*[16], which had been printed in Mitrovica, was banned as well as *Pravo naroda*[17] printed in Šid. Bringing of the emigrant papers into the country was also banned if they were printed in America, Australia, Canada, Chile, Russia, England, France, Switzerland, Poland, the Chezk Republic, Romania and Corfu. These were written in the following languages: Serbian, Croatian, Slovenian, Russian, English, Polish, Chezk, French and German and they were banned for their disputable topics. The topics were as follows: union of Serbs, Croats and Slovenians, Austrian policy, national identity, emigration countries, foundation of the South Slavic state, national liberation, state of affairs in Serbia, Petar Karađorđević, the Kingdom of Serbia's army, establishing of Serbian and Croatian schools, position of people in the Austrian Empire and so forth.

16 The Croatian defender.
17 The people's rights.

94(497.113 Ириг)”1914/1918”
355.087.2(497.113)”1914/1918”(093.2)

Филип Митричевић, мср
Ириг

ИРИГ И ИРИЖАНИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Сажетак: Рад представља преглед околности у сремској вароши Ириг на почетку, делимично током и крајем рата, као и покушај да се поброје мештани који су добровољачком службом допринели борби против империјалистичких тежњи Централних сила. Као део Аустроугарске, као и многа друга места, Ириг је био у специфичној ситуацији да се са својим већинским српским живљем нађе у рату са Србијом.

Кључне речи: Први светски рат, Срем, Ириг, добровољци, локална историја.

Подигни говеђу балегу и испод ње ћеш наћи Ирижанина.
Вук Ст. Караџић

Готово свака годишњица неког историјског догађаја пружа повод историографији за појачану активност у истраживању и тражењу нових гледишта, па и преиспитивање већ утврђених ставова. Као један од највећих догађаја у историји човечанства, свеобухватан и један од најкрвавијих, Први светски рат не може бити изузетак. Сведоци смо обележавања стогодишњице избијања овог глобалног сукоба, самим тим и великог замаха у науци када је у питању испитивање свих аспеката овог догађаја. Релативно мала временска дистанца доприноси веома великој актуелности теме, нарочито у политичком смислу, а и значајној контроверзности. Прилике које су створиле подлогу, непосредни поводи за рат, а нарочито последице истог, неповратно су обележили политичку ситуацију у Европи и свету за читаво наредно столеће. На опаску да је Велики рат онај који ће донети крај свих ратова, за Версајски споразум је рече-

* Велику захвалност за помоћ при писању овог рада дугујем Српској читаоници у Иригу и њеним запосленима, господину Предрагу Протићу, председнику иришког огранка Удружења потомака бораца у ослободилачким ратовима 1912–1918, као и проф. др Ђорђу Ђурићу, који ме је и инспирисао да се упустим у истраживање.

но да је мир који означава крај мира. Није случајно што се и у историографији често наилази на гледиште о Другом светском рату као наставку Првог, а периоду између као двадесетједногодишњем примирју.

У историјској науци, а самим тим и у европској политици, највише контроверзи је изазивало (а и даље изазива) питање одговорности за избијање рата.[1] Супротстављени ставови у дебати иду од потпуног одбацивања немачке и аустроугарске одговорности и сваљивања кривице на Велику Британију, Русију или чак и Србију, до непобитне одговорности Другог рајха и Дуалне монархије као последице њихових империјалистичких тежњи. Но, поред тог и сличних општих питања, овај историјски догађај има и бесконачан низ микроаспеката који свакако заслужују да се нађу под лупом истраживача.

Наравно, да би се сагледао један догађај у правом светлу, потребно је узети у обзир што ширу слику. Али не сме се створити илузија о неважности простих чинилаца неких великих, у овом случају глобалних, догађаја. И не сме се занемарити потреба да се од заборава сачувају не само утицај него и уопште судбина обичног човека и неког микрогеографског подручја које можда и није било поприште кључних дешавања. То што је Први светски рат од нас временски удаљен тек неколико генерација[2] пружа нам могућност да из великог броја извора реконструишемо живот појединих места и људи у току те невероватно туробне четири године. Конкретно, пружа могућност овом аутору да кроз истраживање искаже поштовање према свим житељима свог родног места, актерима овог судбоносног догађаја за цео свет. Према томе, резултат овог рада би требало да буде ближа слика Ирига у одређеним тренуцима рата, као и место које су поједини Ирижани заузимали у дешавањима од 1914. до 1918. године.

По избијању рата, српски народ у Аустроугарској монархији нашао се у незавидној ситуацији.[3] Њихови сународници у матици налазили су се на путу напада империје која је по сваку цену желела да их војно и цивилизацијски покори, али ако у нечему можемо уопште видети предност њиховог положаја, онда је то њихова усредсређеност на веома јасан избор борбе за слободу и очување. Милада Паулова је сликовито описала ту ситуацију: „Срби су морали да окају своју српску народност, као народ, сви без разлике, и то губитком свега што нешто значи за човека: породичне среће, личне имовине

1 Вид. нпр. Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Београд 2013; Фриц Фишер, *Посезање за светском моћи – политика ратних циљева царске Немачке*, Београд 2014.

2 Последњи ветеран овог рата био је Флоренс Грин (Florence Green), који је преминуо 4. фебруара 2012.

3 Вид. нпр. Вујица Ковачев, *„Закон о изузетним мерама у случају рата" и однос према Србима и српским добровољцима у Мађарској 1914–1918*, у: Петар Качавенда (ур.), *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди, Институт за савремену историју, Београд 1996, 81–90.

и грађанских права".[4] Пречани су се налазили пред избором да ли се ставити на располагање Србији и вековној тежњи за националним ослобођењем и уједињењем или остати веран монархији и чак учествовати у ратном напору на страни Централних сила. Многи су одабрали позив добровољца у борби против аустроугарског империјализма.

Поменута злодела мађарских власти била су нарочита у Срему. Најизраженије репресалије уследиле су после пораза Тимочке дивизије српске војске у бици на Легету, септембра 1914. По преласку српских снага у Срем, локално српско становништво је са одушевљењем и испољавањем националног заноса дочекало ослободиоце. Међутим, када је војска Србије била принуђена да се повуче, Срби који су преостали у Срему суочили су се са осветничким деловањем казнене експедиције (*штрајфкора*, нем. *Streifkorp*). Мере су укључивале хапшења и убијања свих оних који су били осумњичени за помоћ српској војсци или за отворено испољавање непријатељства и нелојалности *KundK* монархији.[5]

Добровољци у српској историји имају веома дугу традицију, још од Великог бечког рата (1683–1699). Готово да није прошао сукоб у историји српског народа без присуства оних који су слободном вољом узимали у њему учешћа.[6] У свести појединаца припадника српског народа никада није мањкала потреба да се сопственим напором допринесе општој ствари. Ни Први светски рат није био изузетак у томе. Срби пречани су пред репресалијама режима на националној и верској основи, интернацијама и мобилизацији у редове царске војске на најразличитије начине постајали добровољци у српској војсци или на страни Антанте. Један део њих је у првим данима и месецима рата прешао директно у Србију и ступио у службу војске краљевине, док је други део по мобилисању у аустроугарску војску и одвођењу на источни фронт проналазио начин да пребегне у редове руске војске, где ће после бити организован у јединице.[7]

Када говоримо о Иригу, важно је представити атмосферу и догађаје у месту на почетку рата. Ириг је, нажалост, услед свог положаја био умногоме у центру дешавања у Срему. Налазио се у релативној близини границе и на путу

4 Цитат према: Илија Петровић, *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, 61.

5 О злочинима у Срему вид. Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. године и Мађари*, Нови Сад 2014.

6 Вид. Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Београд 2014, 7–21.

7 О српском добровољачком покрету у Првом светском рату вид. Петар Јовић, *Добровољачки покрет у Првом светском рату*, Нови Сад 2000; Милош Шкарић, *Четници и добровољци у ратовима за ослобођење и уједињење*, Нови Сад 1925; Илија Петровић, *Српски добровољци 1912–1918: бројке и судбине*, Нови Сад 2001; Ђорђе Станић, *Верници српства и отаџбине*, Београд 2003.

који је спајао Нови Сад и Петроварадин са јужним Сремом те био проточно место аустроугарских снага на путу ка Србији. Што се тиче етничке структуре, од 23.000 становника Иришког среза, 18.000 су били Срби (78,3%), 2000 Хрвати и Словенци (8,7%), 2500 Мађари (10,9%), а 500 Немци (2,1%).

Православни свештеник у Иригу, прота Василије Николајевић, водио је дневник од 1906. до 1923. године, па су веома интересантни његови записи везани за ратне године.[8] Забелешке које уноси за огромну већину дана приказ су временских прилика, уз повремене помене главних дешавања у Европи, али можемо донекле реконструисати околности ратних дана. Тако, за четвртак 17. јул 1914, Николајевић записује: „Облачно и доста хладно: Рат објављен Србији, сав се свет узрујао свуда". Већ кроз неколико дана говори о забрани црквене звоњаве недељом и одлагању службе до даљњег, а за недељу 27. јул записује: „Лето и врућина: Одвели крушедолске и хоповске монахе у затвор. Ни Вандали нису таково што учинили".[9]

Важан извор за дешавања у Иригу почетком рата је сећање Милана П. Костића преточено у мемоарско дело. Поред својих личних искустава, аутор наводи да је имао приступ и одређеном архивском материјалу.[10] За команданта места које је било значајно и по телефонској мрежи којом је успостављена прва веза Новог Сада и Загреба био је постављен помађарени Немац, пуковник у пензији Сигети (Szigethy), који је живео на подручју Ирига и који је наводно учинио доста за ублажавање положаја ухапшених Срба.[11] Одмах по објављивању мобилизације, у Иригу су ухапшени: Васа Дамјановић (трговац), Драгомир Барковић (комита из 1912), Бошко Матић (поштар), Милан Зурковић (банкарски чиновник), др Сима Грчић (лекар), Бранко Давидовић (чиновник), Јован Радошевић (трговац) и Јован Вујић, и интернирани су у Петроварадин где су боравили четири месеца.[12] Списку талаца додати су и Ђорђе Пуља (гостионичар), Никола Барковић (књиговођа), др Младен Лисавац (правник), др

8 Налази се у Рукописном одељењу Матице Српске (даље у тексту: РОМС) под сигнатуром М 11.114.

9 РОМС, М 11.114.

10 Милан П. Костић, *Из Првог светског рата 1914–1918, (finis Austriae): сећања и сведочанства о Загребу и о Срему*, Нови Сад 1995. Милан П. Костић је рођен у Футогу 1895. године. Основну школу је завршио у Руми и Сурчину, а потом је као стипендиста Матице српске завршио гимназију у Новом Саду. Као питомац Текелијанума уписао је права у Пешти 1913, а завршио их и докторирао у Загребу 1919. У Иригу је радио као приправник, а потом водио адвокатску канцеларију до 1925. године. До Априлског рата и окупације земље радио је у Ср. Карловцима и Земуну, а после рата нашао се на положају шефа библиотеке Државног архива у Београду. Прикупљао је грађу о уништеним споменицима у Срему и написао велики број чланака у водећим публикацијама пре и после рата. Умро је у Београду 1964. године. У Матици српској се може наћи његова аутобиографија, РОМС, М 12.710.

11 Исто, 103.

12 Т. Искруљев, *Нав. дело*, 274.

Ђурица Живковић (лекар), Младен Мићашевић (ратар) и Митар Милошевић, који су после шест недеља проведених у Петроварадину премештени у Сремску Каменицу, а потом у Суботицу.[13]

После битке на Легету 6. септембра 1914. око 2000 српских заробљеника је спроведено кроз Ириг. И поред забране сваког контакта становништва са заробљеницима, мештани су им дотурали храну и помагали им на сваки начин на који су могли.[14] Када су почеле одмазде штрајфкора, кроз Ириг су спроведени интернирани Срби из доњег Срема, те сазнајемо о колони становника Доњег Товарника која је прошла 16. септембра, а чијег је свештеника Стевана Јовановића убио неки војник на путу из Руме и који је сутрадан сахрањен на иришком Николајевском (грчкомалском) гробљу.[15] Истог дана, 16. септембра, у Иригу, у кући која је служила као жандарска станица (на „пијаци", тј. Рибарском тргу), организован је војни суд који је због велеиздаје осудио на смрт следеће људе:

Георгије Јовановић (27 година), касапин из Јарка,
Живан Шестановић (32 године), ратар из Јарка,
Душан Капетановић (40 година), алваџија из Јарка,
Георгије Марељ (30 година), ратар из Шашинаца,
Обрад Радосављевић (30 година), ратар из Шашинаца,
Лазар Обровачки (50 година), ратар из Шашинаца.[16]

Наредног дана, 17. септембра, у 6 ујутру стрељани су на брду Касарна пред грчкомалским гробљем где су и сахрањени. Службу им је одржао поп Лука Дане Мишић. Милан Костић је пренео своје искуство тог догађаја: „Јутро је освануло ведро, сунчано, па смо из наших дворишта из центра Ирига посматрали долазак и кретање осуђеника и страже на брегу, а потом смо чули плотун који је значио крај шесторице осуђених Сремаца".[17]

О самим ратним данима у Иригу немамо пуно података, али Милан Костић, рецимо, наводи то да је и поред веома строге контроле количина овршеног жита доста тога пролазило непописано те и остајало мештанима, и да је „хлеба било".[18] Прота Николајевић, поред повремених извештаја са фронта,[19] жали

13 Исто, 274. Иста имена интернираних Ирижана могу се пронаћи и у дневнику проте Николајевића.
14 М. П. Костић, *Нав. дело*, 104.
15 Исто.
16 Исто.
17 Исто.
18 Исто, 106.
19 У свим наводима, Николајевић аустроугарску војску ословљава са „наша", па тако рецимо 30. новембра 1914. записује: „У Србији се туку наши са Србијанцима. Продиру ка Горњ.

се на велику скупоћу животних намирница, па сазнајемо да је у септембру 1914. 4 килограма масти стајало 80 форинти, црни лук 60 форинти, свињско месо 380 форинти, 6 килограма брашна 70 форинти, а да говедине нема.[20]

Међу Ирижанима који су пребегли у Србију и укључили се у борбу српске војске наилазимо на имена иришког сељака Стевана Грубановића, који је погинуо у борбама на Мачковом камену, Митра Касапског, Марка и Милоша Гудурића, Николе и Драгомира Барковића, који су са српском војском прешли Албанију и учествовали у акцијама на Солунском фронту и ослобођењу.[21] Но, о њиховом учешћу у рату сазнајемо посредно и не наилазимо на прецизнија и поузданија сведочанства. Такође, наилазимо на име Добросава Јовановића,[22] који је био добровољац у Рудничком четничком одреду[23] под командом мајора Војислава Танкосића. Међутим, његова даља судбина имала је очигледно веома трагичан али и неизвестан епилог, бар што се извора тиче. Наиме, у извештају мајора Танкосића о деловању у августу и септембру 1914. се каже: „При првом одступању из Крупња (2-ог) остало је у крупањској болници неколико рањених четника, који се нису могли извући. При поновном уласку затекли смо их све побивене, а тело једног од њих било је исечено на комаде (Добре Јовановића, студента из Новог Сада).”[24] Ипак, Тоша Искруљев у резултатима свог послератног истраживања наводи нешто другачију судбину овог војника и каже да је он заробљен у Крупњу, а затим одведен и обешен у Брчком. Наводно је његово тело остављено обешено не би ли послужило као

Милановцу и Аранђеловцу, али наилазе на све јачи отпор јер се српска војска подмлађује”. Или рецимо 1. децембра: „Србијанска војска потукла нашу, те све бежи амо”. Да ли то можемо приписати жељи да сакрије одушевљење оваквим развојем догађаја у страху од власти (нарочито после опаске о вандалима) или је у питању неки дубљи осећај оданости Монархији, немогуће је рећи, а није ни превише важно за овај дневник као извор.

20 РОМС, М 11.114.

21 Милутин Станишић Вуксанов, *Олујна доба – Хроника Ирига и околине*, Нови Сад 1981, 99.

22 Најстаријег сина Милана Јовановића Бабе, рођеног у Иригу 1849. године, професора гимназије у Новом Саду.

23 Овај одред формиран је на Торлаку у Београду, претежно од ђака, студената, занатлија, чиновника, итд. По избијању рата, мајор Танкосић се налазио у затвору, што је била једна од одредби ултиматума од 23. јула, па тек по пуштању преузима команду од Јована Бабунског. Каплар Михајловић, припадник ове јединице, сматра се првом жртвом рата: погодила га је ватра непријатељског митраљеза док је стражарио уз Саву у Београду. Одред је прикључен 3. армији и прву борбу је водио 15. августа у Крупњу, где су се борили против 42. хрватске вражје дивизије. Учествовали су и у борбама на ади Курјачици и на Гучеву. До Колубаре остало их је 120 живих, од чега је 74 умрло од тифуса. Вид. Александар С. Јовановић, *Добровољачки одреди српске војске у I Светском рату*, Добровољачки гласник, бр. 8, 1996, 9–21.

24 Петар Јовић, Никола Поповић, *Добровољци 1912–1918*, Београд 1989.

упозорење другим српским родољубима.[25] И дан-данас у Брчком постоји споменик подигнут Добри Јовановићу.

Део Сремаца који је прешао у Србију обрео се у Београду и учествовао у његовој одбрани и формирању јединице која ће постати Сремски добровољачки одред.[26] Како сведочи капетан Живко Кезић[27] (који ће бити последњи командант ове јединице, при напуштању Београда), у тренутку напада аустријско-немачких снага на престоницу 22. септембра 1915. ова јединица је имала око 360 бораца стационираних у Горњој тврђави, тада под командом поручника Игњата Кирхнера[28]. По десанту снага Централних сила на град, одред је упућен на Дунавски кеј како би покушао да заустави бујицу непријатељске војске. Борбе које су се на том месту одиграле биле су стравичне, а рањен је и сам командант Кирхнер („Четници, ја сам рањен и то изгледа тешко. Ја одлазим, а ви слушајте вашег новог командира. Не дајте Дунавски кеј, борите се до последњега! Због ом...").[29] Само првих дана борби за Београд из строја ће бити избачено 223 борца одреда.[30] Капетан Кезић у својим сећањима на борбе Сремског добровољачког одреда спомиње и борца којег ословљава са Пуља, али чијег имена не може да се сети. Веома лако би било поистоветити Пуљу из ове јединице са Ирижанином интернирцем Ђорђем Пуљом, међутим, за такву претпоставку нема сигурног и неоспорног основа. Иако не можемо са сигурношћу тврдити да је то заиста иста личност, у сваком случају вреди поменути његову команду над патролом која је известила јединицу о надирању

25 Т. Искруљев, *Нав. дело*, 276.

26 Према сведочанству Радосава Ђокића, добровољца са самог почетка рата, у саставу Одреда налазио се већ августа 1914. под командом мајора Свете Ђукића. Примарни задаци овог одреду су били патролирање Савом и пребацивање на другу страну ради извиђања. Одред је попуњаван добровољцима из Лике и Шумадије, а тек током 1915. године ће ови младићи добити праву војничку обуку и улогу у одбрани Београда којом ће завредните статус српских херојских „гвоздених" пукова. Вид. Радивоје Кашанин (ур.), *Добровољци у ратовима 1912–1918 – Доживљаји и сећања*, књ. 1, Београд 1971, 55–61.

27 Живко Ј. Кезић, *Борба са непријатељем по београдским улицама*, Зборник радова „Агонија Београда у Светском рату", Београд 1931, 104–137.

28 Игњат Кирхнер рођен је у Руми 1887. године. После завршене гимназије у Сегедину и кадетске школе у Темишвару, завршио је Терезијанску војну академију у Винер Нојштату 1907. године. У српску војску званично ступа 1915. године и бива постављен за команданта Сремског добровољачког одреда. После рањавања у борбама за Београд пребачен је у Ниш и потом у Француску на лечење. Тамо је после рата завршио Технички факултет у Тулузи. У новој држави је вршио неке високе функције у војном министарству. Окупацију 1941. је дочекао у Београду, али је одбио да учествује у колаборационистичкој влади. Погинуо је у савезничком бомбардовању Београда 1944. године. Имао је чин бригадног генерала војске Краљевине Југославије. *Српски биографски речник*, том 5, Нови Сад 2011, 65–66.

29 Ж. Ј. Кезић, *Нав. дело*, 111.

30 О борбама Одреда на улицама Београда вид. и Света Милутиновић, *Последњи браниоци Београда*, у: *Агонија Београда*, 138–174.

јаких непријатељских снага са Дунавског кеја ка Новом гробљу, као и учешће у крвавим борбама да се непријатељ одбије. Пуља је са осталим малобројним преживелим борцима одреда напустио Београд.[31]

Лакше је пратити добровољце који су то постали пребегавши из редова војске Аустроугарске на страну Русије на источном фронту, а потом постали и део српских армија. После мобилизације спроведене у крајевима насељеним Србима, између осталог и у Срему, већина регрутованих је спроведена на бојишта у Галицији, Буковини и осталим пределима фронта према Руском царству. Неки од њих, заправо многи, не желећи да се боре у униформи царства против, како су сматрали, братског словенског народа, користили су све могуће прилике да се уз излагање огромној опасности нађу на супротној страни борбене линије.[32] Један број њих је и страдао покушавајући тако нешто. За неке су везане чак и помало шаљиве анегдоте.[33]

По уласку Румуније у рат на страни Антанте, од септембра 1916. у оквиру 1. српске добровољачке дивизије[34] у саставу 47. руског корпуса под командом генерала А. Зајончковског, у Добруџи се борило око 3700 бораца са територије данашње Војводине под командом пуковника Стевана Хаџића. Око 7. септембра тек пристигла дивизија је укључена у борбу на потезу села Кору Насрадина и Кору Синана у бој код Добрича. Услед жустрог напада Бугара, руске, румунске и српске снаге су биле приморане да се повуку. Притом је истицано велико херојство српских војника. По формирању нове линије између села Алимана на Дунаву и села Тузла на Црном мору, дивизија се нашла на положајима у близини Кокорџе и Сусуси Али Беја где су биле жестоке борбе.[35] До децембра исте године, када су због свеопштег лошег стања на румунском фронту били приморани на повлачење, 1. српска добровољачка дивизија има-

31 Ж. Ј. Кезић, *Нав. дело*, 129. и даље.

32 Вид. П. Јовић, *Нав. дело*; И. Петровић, *Војводина српска*, 61. и даље.

33 Др Никола Шијак преноси анегдоту о Јоци Сретићу из Ср. Карловаца и Радивоју Веселиновићу из Земуна, који су пребегли на руску страну, а потом били „постхумно" одликовани од стране аустријске команде јер се веровало да су погинули на ноћној стражи. Вид. Никола Шијак, *Одликовани аустријским медаљама за храброст поводом бекства Русима*, у: Р. Кашанин, *Нав. дело*, 167.

34 Званично формирана 16. априла 1916. у Одеси. О формирању 1. српске добровољачке дивизије вид. Михајло Стојковић, *80-годишњица формирања 1. Српске добровољачке дивизије*, Добровољачки гласник, бр. 7, 1996, 21–32.

35 О кретањима Дивизије по фронту у Добруџи вид. Петар Опачић, *О борбама 1. Српске добровољачке дивизије у Добруџи 1916. године*, Добровољачки гласник, бр. 7, 1996, 32–52; Војислав Суботић, *Прва српска добровољачка дивизија у Добруџи*, у: П. Качавенда, *нав. дело*, 101–114; Уопште о Добруџанском фронту вид. одредницу „Добруџа" у *Војној енциклопедији*, том 2, 563–565.

ла је 10.475 избачених из строја од укупно 18.457 бораца и официра колико је бројала са попунама.[36]

У списковима бораца погинулих на ратишту у Румунији можемо пронаћи имена оних из Ирига, или околних места. Па тако у евиденцији коју је опсежним истраживањем саставио Стеван Бугарски, налазимо следеће пале:

редов Радивоје Живковић (Јазак), пог. 25. 8. 1916. код Кору Насрадина, 2. пеш. пук,
редов Стеван Ђурић (Ириг), пог. 5. 9. 1916. код Кокарџе, 2. пеш. пук,
редов Лазар Костић (Нерадин), пог. 5. 9. 1916. код Кокарџе, 2. пеш. пук,
редов Петар Бабић (Ириг), пог. 6. 9. 1916. код Спапунара, 1. пеш. пук,
редов Бранко Ракић (Јазак), пог. 6. 9. 1916. код Кокарџе, 2. пеш. пук,
редов Лазар Јанковић (Ириг), пог. 20. 9. 1916. код Амзаче, 4. пеш. пук.[37]

Ирижанин др Никола Шијак мобилисан је у 2. батаљон 70. сремског пука аустроугарске војске који се налазио на источном фронту на положају источно од Брашова, на десној обали реке Прут. По сопственом сведочанству, био је командир јуришног одреда чији је задатак био да ноћу патролира између положаја и извиђа где се налазе непријатељске страже. Искористио је прилику да пребегне на руску страну и да настави да се бори, али овај пут на супротној страни. Почетком 1917. године био је командир 4. чете 3. батаљона 1. српског добровољачког пука на језеру Кагул, недалеко од Епулеје у Бесарабији. У октобру 1917. дочекао је транспорт возом до луке у Архангелску, одакле је путовао бродом до Солуна где је поново ангажован у борбама на Солунском фронту.[38] Жив је дочекао ослобођење и крај рата.

У евиденцији Комисије за ликвидацију аграрне реформе која се налази у Архиву Војводине (АВ) можемо пронаћи имена људи који су као добровољци прошли пакао рата, а потом се вратили у завичај и добили земљу као награду за своје херојство. Наилазимо на следеће Ирижане:

Бабић, Сава
Бабић, Хараламије
Барковић, Драгомир
Белић, Ђорђе
Гољевачки, Ђорђе
Грковић, Драгутин
Гудурић, Никола
Дамјановић, Дамјан
Дамјановић, Стеван
Ђурић, Стеван

36 П. Опачић, *Нав. дело*, 50; Вид. и Александар С. Јовановић, *Узроци великих губитака 1. Српске добровољачке дивизије у Добруџи 1916. године*, у: П. Качавенда, *Нав. дело*, 125–134.

37 Стеван Бугарски, *(С)поменик Словена војника, заробљеника и интернираца умрлих на садашњој територији Румуније 1914–1918*, Нови Сад 2014. Треба нагласити да су датуми погибија војника заведени по јулијанском календару те да зато одступају од датума дејстава у Добруџи.

38 Р. Кашанин, *Нав. дело*, 167, 335.

Глушић, Дамјан
Ђуричић, Илија
Живковић, Светозар
Зарић, Јован
Јанић, Јован
Јанковић, Панта
Јовановић, Миливоје
Јовановић, Славко
Казимировић, Стеван
Касапски, Димитрије
Козаров, Никола
Марић, Митар
Марић, Славко
Марић, Стеван
Марчетић, Вељко
Мијатовић, Михајло
Милановић, Алекса
Милић, Бошко
Милутиновић, Ђока
Милутиновић, Јован
Мирковић, Душан
Мићашевић, Ђока
Мишкићевић, Лазар
Мишљановић, Дамјан
Мутибарић, Светозар
Недељковић, Ђура
Обрадовић, Стеван
Пантић, Петар
Поповић, Стеван
Радивојевић, Љубомир
Радошевић, Петар
Секулић, Урош
Станојевић, Ђорђе
Станојловић, Јован
Сударевић, Лазар
Теодоровић, Васа
Хорватовић, Душан
Цариђевић, др Васа
Шијак, др Никола
Шућин, Никола
Шућин, Панта[39]

Не можемо поуздано (а за многе уопште) реконструисати која је била њихова улога у самом рату. Неки су у својство добровољаца признати као борци, а неки као неборци. Како год било, ови јунаци борбе за очување и ослобођење српског национа, а испоставило се и за уједињење јужнословенских народа, заслужују да њихова имена буду заувек сачувана од заборава. Уз то, у просеку су добили и око 7 јутара земље, понаособ.

Посредно, путем литературе наилазимо и на списак добровољаца из емиграције који су пореклом из Ирига. Па тако, из Сједињених Америчких Држава, пут европског ратног жаришта пошли су:

Лазо (Милан) Анђелић, рођен 1872. у Иригу, земљорадник,
Васа (Јован) Милошевић, рођен 1881. у Иригу, зидар,
Душан (Стеван) Хрваковић, рођен 1882. у Иригу, свирач.[40]

39 АВ Р 002, Ф 99, К 23, фасц. 401.
40 Илија Петровић, *Верници отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912–1918*, Нови Сад 1998, 290–407.

Такође, наилазимо и на фотографију начињену у Карансебешу у Румунији 1919. године на којој се налази 3. чета 1. батаљона 3. пука Моравске дивизије на којој се налазе, између осталих, и Ирижани: редов Ђока Курјачки, редов Бошко Милић и наредник Стеван Поповић.[41] Фотографија је настала као успомена на заједничке муке кроз које су ови борци прошли од Солунског фронта, преко његовог пробијања и у напредовању све до Румуније.[42]

Велики српски драмски писац и књижевни критичар Драгослав Михајловић Михиз, Ирижанин рођењем, у својој *Аутобиографији о другима* осврнуо се на рани период свог живота проведен у овој сремској вароши. По сећању на посету кући Паје Стојшића наводи да је један његов син погинуо као борац у Добруџи а други покушавајући да пребегне из аустријске војске на руску страну.[43] Како каже и сам Михиз, о томе сведочи само кенотаф на иришком гробљу.

Можда је најзнаменитији Ирижанин учесник Првог светског рата био академски сликар Васа Ешкићевић[44]. По избијању рата Ешкићевић је из Русије дошао у Србију и ставио се на располагање српској војсци као добровољац. Постављен је за ратног сликара Прве армије српске војске, а затим је са њом прошао голготу повлачења и преласка преко Албаније. Колики су били романтичарски занос и вера у борбу и одржање код Васе Ешкићевића сведочи и једна реченица у његовом ратном дневнику написана непознатог датума 1915. у Скопљу при повлачењу и у потпуној неизвесности над даљом личном судбином, али и судбином војске, државе и народа: „Будућност је наша јер док неке у далекој прошлости велике и културне државе данас су само случајни потомци њихови, ми наша раса сада смо већи но што смо били у најславнијем добу наше историје".[45] Са српском војском био је на Крфу, а потом је пребачен у Италију на лечење. У Италији се сусрео са војводом Живојином Мишићем, који је, по свему судећи, изазвао одушевљење сликара личношћу војсковође пошто је у својим записима резервисао специјално место емоцијама изазваним тим сусретом и чак је на корицама свог дневника записао цитат: „Држа-

41 Илија Петровић, *Са свих страна српски добровољци 1912–1918*, Нови Сад 2005.

42 Живојин М. Томашевић, *Испунили смо свој задатак према домовини*, у: Р. Кашанин, *Нав. дело*, 355–357.

43 Драгослав Михајловић Михиз, *Аутобиографија о другима*, Нови Сад 2003, 25.

44 Васа Ешкићевић је рођен у Иригу 1867. у земљорадничкој породици. До 1887. ради као берберски калфа у Новом Саду и Београду, а тада одлази у Беч, где је уз поменути занат почео да изучава и сликање код Јосифа Фалте пореклом из Руме. На наговор Теофана Кардишевича одлази у Петроград 1893. и похађа уметничку школу кнегиње Тенишчеве под менторством једног од најславнијих руских сликара Иље Рјепина. После рата се настанио у Новом Саду, посветио сликарству и излагао дела све до смрти 1933. *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад 2007, 715–716.

45 РОМС, 10.442.

ве се стварају и уништавају за 24 сата. –Живојин Мишић”.[46] После боравка у Риму и Паризу, Ешкићевић се поново прикључује Првој армији на Солунском фронту. Само једна мала слика искуства боравка на фронту је сведочанство записано у дневник 30. августа 1916, где каже: „...пред зору отпочне страшна топовска цика са наше стране, небо се пролама од ујања великих разорних зрна из тешких топова. Што ближе дан, грмљавина све већа. Велики месец који се на пола метра издигао изнад планинског гребена био је једини живи сведок почетка ове крваве игре”.[47]

Како је текло повлачење Аустроугара и Немаца пред надирањем српске војске, тако се ближио и дан ослобођења Ирига и краја рата у овој варошици. Милан Костић преноси да је већ 2. новембра 1918. Ириг освануо окићен српским и хрватским заставама и да су почели да пристижу младићи, Ирижани, који су били мобилисани, а сад и распуштени из аустроугарске војске: „Махом су стигли са оружјем, они од весеља почињу са шенлучењем, пуца се дан и ноћ”.[48] Сутрадан, у недељу 3. новембра, изабрани су чланови Народног већа.[49]

Наредног дана пред Иригом се нашла немачка војска у повлачењу. Пошто су ушли у место, војници су били распоређени по кућама. Такорећи, место се нашло у талачкој ситуацији. Дух ослобођења присутан у Иригу није изазвао никакве последице, али је ипак немачка артиљерија била постављена на брдо Касарна под претњом општег бомбардовања у случају пружања отпора или неког инцидента при повлачењу Немаца. И неки чланови Народног већа су узети за таоце. Колоне немачког снабдевања и механизације у повлачењу пролазиле су кроз место до 6. септембра, када су и последњи војници напустили Ириг.[50]

У тим тренуцима новостечене слободе, Народно веће је по хитном поступку покушало да одређеним мерама успостави ред и власт у месту. Па тако, неке од мера са седница 6. новембра поподне и 7. новембра укључују разрешење

46 Исто.
47 Исто.
48 М. П. Костић, *Нав. дело*, 107.
49 Чланови већа били су: Божидар Вучинић (председник), Шандор Јацковски (потпредседник), Васа Исаиловић (пословођа), Иван Балић (благајник), Никола Јузбашић (вођа Народне страже), Јован Вујић, др Сима Грчић, Јован Грујић, Васа Дамњановић, Милан Костић, Ђока Крушедолац, др Младен Лисавац, Дамјан Марковић, Јован Матић, Сава Милић, Јован Милошевић, Зарија Мунџић, Павле Обреновић, Јован Радошевић, Иван Шкреблин, Глигорије Николић, Стјепан Дубеник, Теодор Јојкић, Марко Бек, Милан Ивановић, Никола Мићашевић, Милан Николић, Стеван Бабић, Ђока Крстић, Аца Ћирић, Тодор Мијатовић, Никола Добричић, Паја Стојшић, др Ђурђица Живковић, Павле Бабић, Јован Брацић, Ђока Црвенковић, Петар Иброчић, Тома Матић, Паја Мунџић, Тома Ђурић, Гавра Чупић, Глиша Ђурић, Стеван Пушић, др Драгутин Весели; Исто, 107.
50 Исто, 108–109.

шефа поште мађарске националности, забрану окупљања и увођење вечерњег полицијског часа, организовање Народне страже, успоставу поштанског саобраћаја са Румом, низ административних мера и именовања, итд.[51]

Дана 13. новембра у Ириг је ушао 9. пешадијски пук и тако и званично донео ослобођење и крај рата. О стању у месту, председник Већа Божидар Вучинић је поднео следећи извештај:

> Господину
> Месном команданту српске војске
> У Новом Саду
>
> Част ми је известити Вас и умолити следеће:
> У Иригу се налази један одред чешких војника (36) са два официра, који врши сигурносну службу. Према добивеним информацијама отићи ће овај одред одавде за дан два даље. –
> Осим тога постоји месна гарда од 130 момака, али фактично врши службу само око 10.
> Та гарда је, осим малог броја људи, 5–6, недисциплинирана и у вршењу своје службе непоуздана.
> Коначно има три жандара. – Пошто је нужно да се одржава мир и поредак у Иригу и околним општинама, предлажем да се овамо пошаље једно одељење српске војске, по могућности 50–100 момака, који би имали до даљње Уредбе овде стално боравити са нужним бројем официра. – Овом одељењу би била задаћа да одржава мир и поредак у Иригу; да се известан број тих војника (5–6) додели жандарској постаји за појачање жандармерије; да се у појединa околна места, ако устреба пошаље један део као асистенција. –
> Ово одељење војске би имало дужност, да пре свега покупи све оружје у Иригу и околини; непоуздани и немарни чланови гарде би се отпустили, а оружје би им се имало одузети. –
> Од месне полиције има само један месни полицајни комесар у служби, док су остали полицајци, пет на броју, службу напустили. Одредио сам, да се полиција опет употпуни, а главна би јој сврха била, да набавља, кад устреба, кола за војску, да буде од помоћи код уконачивања војске, да помаже код набаве хране за војску и коње итд.
> Молим, да се у горњој ствари изда нужна одредба.
>
> Председник Одб. Нар. Већа. – [52]

Српска војска признала је Народно веће за орган локалне власти и оно је наставило са даљим радом на успостављању поретка у месту и са радом на

51 Исто, 109.
52 Исто, 113.

коначном уједињењу свих ослобођених територија у нову државу. Котарско веће Иришког среза је 20. новембра 1918. издало Резолуцију којом признаје три конститутивна народа као један народ и њихово уједињење у нову државу под свим одредбама Крфске декларације. Последњи састанак већа одржан је 12. јануара 1919. након чега је оно ликвидирано.[53] Овим чином и званично почиње нови живот Ирига у миру, слободи и новој држави након четири године до тог тренутка највећег, а вероватно и најкрвавијег, сукоба у историји човечанства у коме су своју улогу имали и мештани овог малог фрушкогорског места.

53 Исто, 123.

Filip Mitričević, MA
Irig

IRIG AND ITS INHABITANTS IN THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY:

At the onset of the First World War, Irig was in a rather specific situation, along with many other places in Austro-Hungarian Monarchy with predominant Serbian population. People were torn between pressures, mobilization and revengeful authorities on one side and national interests for the liberation and union on the other side. On the road between the counties of Bačka and Srem and on the way of transport of Austrian army and Serbian prisoners, the position of Irig dictated the dynamics of events in the first months of the war. Irig was also a place of martyrdom and suffering for many Serbs in captivity from southern parts of the County of Srem. In addition, local population under suspicion faced the internation and was taken to concentration camps and prisons all around the Monarchy. In such conditions, not a small number of people had fled to Serbia and fought on the side of their motherland. Quite a number of Irig inhabitants, who had been mobilized as Austro-Hungarian soldiers, deserted to Russian army once they found themselves at the Eastern front. Subsequently, they took part in war activities as members of the First Serbian Voluntary Division. Thus we can trace the war movements of the Irig inhabitants at the war theatres in Galicia, Bukovina, Dobruja, at the Drina Front in Serbia, in battles for Belgrade, at the Salonica Front et cetera. Along with the other Slavic places of the defeated Monarchy, Irig was liberated in 1918 and integrated in the newly formed state of South Slavs.

616(497.113)”17/19”

Мирјана Теодоровић
Историјски архив „Срем”
Сремска Митровица

УЗРОЦИ, НАСТАНАК И РАЗВОЈ БОЛЕСТИ У СРЕМУ ОД XVIII ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА

Сажетак: На основу архивских истраживања, историјских извора, периодике и литературе, а имајући у виду да су ове публикације давно распродате и тешко доступне широј публици, у раду су приказани узроци, настанак и развој болести и смрти Сремаца у историјском раздобљу од XVIII до XX века. Тежиште рада су велике и најкобније епидемије куге и колере које су опустошиле овај крај.

Кључне речи: Срем, болести, епидемије, „иришка куга”, колера.

Болести су у историји сваког народа имале велику улогу и утицале на судбину породица, народа и државе. Тако је било и у Срему, који се одувек налазио на светском путу између Европе и земаља Истока и тиме био позорница великих ратова и сеоба, који су собом носили велике епидемије и болести.

На здравствено стање неког народа утичу бројни фактори: климатски и географски услови, педолошке особине подручја, животни стандард, исхрана и начини становања, лична и комунална хигијена, култура и народни обичаји. Становнике Срема захватале су у прошлости многе невоље, међу којима су најкобније биле велике епидемије. Сремска места приликом великих епидемија предњачила су у броју оболелих због близине границе са Турском, лоших животних услова, недовољне здравствене просвећености, недостатка лекара и лекова и др. Налазећи се на вековној граници између истока и запада, Срем је стално био изложен епидемијама свих болести, које су најчешће са југа и југоистока, из Турске, стизале у Европу. Путеви ширења куге, па и других болести, богиња и цревних инфекција ишли су преко ове покрајине.

Најчешћи преносиоци болести били су војници, покрети трупа које су из Београдског пашалука, места најчешће концентрације турске војске за ратове са Аустријом, прелазиле на ово подручје, затим честе бежаније народа испред турског зулума и сл.[1]

Лекар, универзитетски професор и утемељивач Медицинског факултета Милан Јовановић Батут рођен је у Сремској Митровици 10. октобра 1847. У предговору српског издања *Књиге о здрављу* пише: „Ако је икоме у свету потребна поука о чувању и неговању здравља, потребна је српском народу свих крајева. Он, до душе, јесте од природе бистар и разборит, те у многоме зрело суди, али је – за чудо – баш у питањима о животу и здрављу некако безазлен и неук; шта више лаковеран, неразложан, па с тога и назадан. Баш у тим, тако важним, питањима огрезао је у незнању, празноверици, нехату и неразложним обичајима – тако, да га то – усред лепих и богатих крајева – баш доиста сатире."[2] Батут такође сматра да најважније породичне и друштвене прилике које дубоко засецају у здравствени, а према томе и бројни, привредни, морални па и политички напредак једног народа, носе код нас жиг првих почетака у култури. Важне чињенице у животу једног народа као што су: женидба, удадба, трудноћа, порођај, нега деце, храна, пиће, одећа, стан, посао, весеље, одмор, боловање, нега болесника, лекови, а на крају и сахране, код нас су се тако изметнуле у читав низ празноверица и штетних обичаја.

Неки народни обичаји су допринели ширењу болести. О томе су писали и многи страни лекари. Народ у Срему имао је и лепе обичаје, али пошто је био невешт и неразуман, и ти лепи обичаји су му шкодили. Забележено је да се чланови породица на сахранама бацају на леш, целивају га и опевају. У отвореним сандуцима носе их до цркве, а потом до гробља. Након сахрана одржавају се дање, на којима се једе и пије „за покој души преминулом", често у просторији где је болесник лежао и умро, а то некада траје и по три дана. На сахране долазе и сиромаси који могу јести и пити за душу покојника, а добијају на дар и покојниково одело. Забележено је да је после оваквих дања долазило до наглог ширења епидемија у којима су жртве били учесници на дањама.

Радивој Симоновић, познати сомборски лекар, родом из Срема, записао је 1898. да је у нашим крајевима више војника помрло од болести него што је погинуло од оружја. Свему су томе криве заразне болести, а особито богиње, дифтерија, мрасе, срдобоља, оспе и јектика. Симоновић сматра да нашем народу највише ипак сметају неразум и нехат, немар и нерад, тврдоглавост и предрасуде. Многи страни лекари записали су „да у тако суровоме народу, као

1 Славко Јовин, *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине 1718–1849*, II том, први део, Нови Сад 1998, 86.

2 Милан Јовановић – Батут, *Књига о здрављу*, Београд 1896, VI.

што су Срби у Срему, свака зараза мора ужасно много жртава однети, јер народ нити зна, нити хоће да се чува од заразе, нити хоће да се лечи".[3]

Срем је због свог географског положаја у прошлости био веома важан за Аустрију, па су у њега више пута долазили немачки стручњаци и научници, како би проучавали земљу и народ.[4] Један од њих је и Фридрих Вилхем фон Таубе. У књизи *Историјски и географски приказ Краљевине Славоније и Војводства Срема* описује климатске и географске услове: клима је овде другачија него у Немачкој, јер у равници, а нарочито у Срему, пролеће почиње већ у фебруару; у планини мећутим мало касније. Лето је неподношљиво топло и тело од њега бива малаксало и тромо.[5] Даље Таубе у свом опису каже: „Ваздух је врло разнолик. У средини земље између брда бистар је, чист и здрав; али дуж 3 реке веома је нездрав. Јер те 3 реке често се изливају, плаве равницу свуд широм и остављају велике мочваре, које не само да покривају осми део краљевине, него од припеке почињу да се кваре и заражују ваздух. Отуд настају тешке грознице, које уништавају толико људи, нарочито странаца да се Осек и Петроварадин називају *гробљем Немаца.* Друга невоља овог краја која настаје због баруштина, многобројна је и разноврсна гамад, која је лети неподношљива. Највеће доброчинство које би се могло указати овој земљи било би свакако кад би се исушиле мочваре, које, као и египатске, не само што пуне ваздух рђавим испарењима а земљу отровним животињама, него сваке године уништавају по неколико хиљада људи."[6]

О штетности нездравог ваздуха Милан Јовановић Батут 1871. је записао: „Најнездравији је ваздух у нађубреним и влажним долинама, јер у њему има највише трулежа који улази с ваздухом у плуће и трује крв."[7] Таквих долина у Срему је много. „Шкодљив је здрављу ваздух над барама и ђубриштима. Где год труле органска тела, ту се развијају отровни гасови, који кваре ваздух. У барама гине и трули мноштво животињица, у ђубрету труле биљке, док не изгоре (иструле). С тога је потребно да се исуше баре около људских станишта, и да се ђубре односи подаље од стана. У влажним и ђубревитим пределима легу се лети грознице, које могу јаче да оштете здравље људи него љуте бољке. У таквим пределима може смрт да покоси цело становништво. Света је дужност народних старешина, да сачувају од ове невоље народ, који се нађе у

3 Радивој Симоновић, *Куга у Срему 1795 и 1796. Опис помора са особитим обзиром на културно стање ондашњег народа*, Панчево 1898, Нови Сад 1995.

4 О животу у Срему писали су и путописац Кикле, затим Едвард Браун, Бартол Кашић, Енглез Бурбурија и др.

5 Фридрих Вилхем фон Таубе, *Историјски и географски приказ Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 1998, 18.

6 Исто.

7 Милан Јовановић, *Хигијена или Наука о здрављу, за народне учитеље*, Београд 1871, 241.

таквим пределима, јер снага појединих не допире, да уклони оваке ћинске навале на човечији живот."[8]

Скоро на целом подручју није било исправне воде за пиће.

Оно што се може сазнати од немачких писаца и лекара који су за време великих епидемија боравили у Срему[9] јесте да је исхрана Сремаца била веома лоша, скромна и нерационална, што је за последицу имало неухрањеност. Зависила је од занимања и имовног стања. Најбогатија трпеза се припремала у време крсних слава, а наредних месеци се „гладовало". У овим сиромашним вековима само су имућнији људи, поседници, свештенство и војне старешине, имали богату и разноврсну „трпезу". Верски прописи такође су утицали на исхрану. У Срему се скоро пола године постило, а постови су свакако слабили људе изложене тешким физичким пословима. Радивој Симоновић је записао да су „многи Срби и Српчићи" умирали зато што су и болесни и здрави, и деца и одрасли јели увек исто. Помор за време поста је био већи него обично.

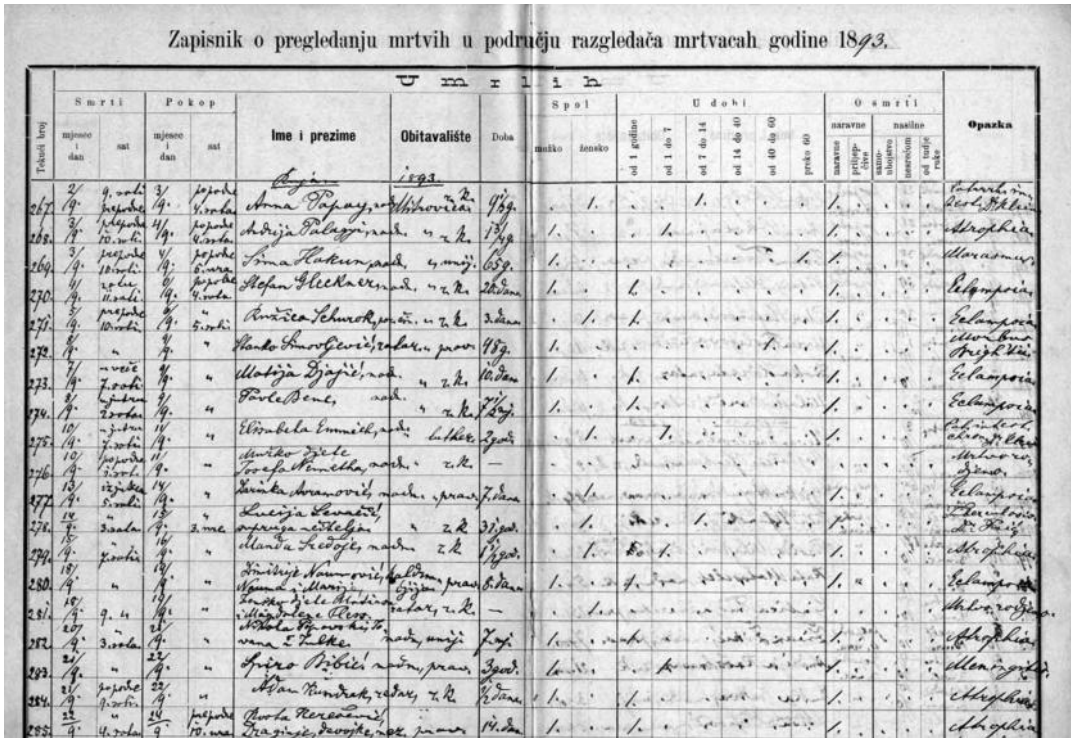

Zapisnik o pregledanju mrtvih u području razgledača mrtvacah godine 1893.

Записник о прегледању мртвих у подручју разгледача мртваца из 1893. године

8 Исто, 247.

9 О јелу и животу Сремаца писали су лекар Хас, хирург Рифл из Руме, лекар Китл, сремски жупанијски физик Маринковски и други.

Готово непрестано гладовање, што због верских прописа, што због сиромаштва, слабило је Сремце.

Таубе је 1777. записао: „Децу ни мало не разнежују. Она се сваки дан купају у рекама, а зими цео дан јуре по снегу и леду, без ичега на себи сем кошуље. Кад полусмрзнута и укочена дођу кући, мати им дâ да попију гутљај ракије. Прост народ у равници и у свим паланкама живи, због сиромаштва или пре због лености, не може бити оскуднije и бедније; свет спава на земљи јер нема кревета...”[10]

Деца су најчешће обољевала од грознице, скрофула, болова у цревима, водене болести, слабости... Протокол умрлих 1893–1901. показује изузетно велику смртност деце до десет година старости.[11] У књигама рођених и умрлих у прве две деценије XIX века скоро половину умрлих чине деца.[12]

Батут у септембру 1896. сматра да: „Дужина човечјег века наших најплоднијих крајева неће бити 19. година (као што је сада) – дакле готово иста као и дужина века највећих светских мученика и најгоре сиротиње, ирских радника у рудницима, који годинама не виде бела дана; – у нас неће бити крајева, где више умире него што их се роди (као што их има сада); – неће бити прилика, да се из народа не може рекрутовати само зато, што је читава једна година, читаво једно колено, већ у најранијем детињству изумрло (као што се до сада догађало); – и онда неће статистика бележити, да у Србији више од половине (58%) деце умре пре своје 14. године, дакле пре доба, када и потпуно здрав грађанин почне озбиљно радити и привређивати...”[13]

Људи у Срему су још у праисторији, а и за време турске владавине, живели у земуницама. На некадашњи начин становања у Срему сећају и данас имена неких насеља: Земун, Пећинци, Буђановци. Осим подземних станова Сремци су често у земљи градили оставе за храну, нарочито јаме за смештај житарица. У близини ових станова били су бунари из којих су људи извлачили воду.

Путописац Таубе описује куће у варошима и селима које су од дрвета или од земље, а покривене су трском, травом или сламом. Неке немају ни прозора, а неке уместо стакла на прозорима имају разапето платно. Исти писац још страшније пише о граничарима: њихове колибе налик су на станове америчанских дивљака. У целој кући једна је одаја; кућа пак нема ни прозора, ни огледала, ни стола ни столице, ни пећи ни постеље. Многочлане породице живе у једној одаји, заједно са свињама и живином. Цело посуђе се састоји из једног

10 Ф. В. фон Таубе, *Нав. дело*, 54.

11 Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица (даље у тексту: ИАСМ), Ф. 13, Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Протокол умрлих 1893–1901, ИЈ 538.

12 ИАСМ, Књиге рођених и умрлих.

13 Милан Јовановић – Батут, *Књига о здрављу*, Београд 1896, X.

котла, једног ножа и неколико дрвених кашика и чинија, место виљушке служе прсти.[14]

Петар Руњанин у својој књизи *Историја села Кузмина* пише да су приликом подизања овог села људи у оближњој шуми секли грађу за подизање кућа па је носили на леђима. „Четири сошице били су ћошни direци између којих је ударано коље, прућем поплетено и блатом улепито, то је темељ кућевни... ту није било оџака ни прозора." После 1773, када се Кузмин почео ушоравати, „почели су куће на балване правити", сваки дом је морао имати једну собу са три прозора и кухињу са димњаком. Ипак, првобитно насеље је било веома сиромашно.[15] „У нездравим становима и најбоља храна и најудобнији живот не може да одржи здравље за дуго... Свака варош, свако село, свака кућа има своја нездрава места где становништво болује и пропада; на таквим местима свака болька брже хвата корен и поткопава човечије здравље поузданије него челик и отров. Оне грозне море, које су у средњем веку немилице косиле читаве народе долазиле су од нездравих људских станишта, и нестале како се народ ослободио из стешњених градских зидина."[16]

Чланови задруге живели су у кућама, сви на окупу, у истој просторији. Те куће су биле врло нечисте, а нарочито зими. Подови су били земљани, а поред пећи сушени су одећа и обућа.

Историчар Никола Радојчић у уводу Руњанинове *Историје села Кузмина* каже како је Руњанин доказао колико је погрешно опште схватање да је Србима у Граници најбоље: „Он је доказао да наш народ у Граници бројно опада и телесно пропада, и разложио зашто тако мора бити."[17]

Из извештаја лекара Хаса и лекара Селеа сазнајемо да је због телесне нечистоће и нечистоће у јелу, међу Сремцима било много кожних болести и много краставих и шугавих. Лекар Китл спомиње да неук народ против шуге не употребљава ништа друго него своје нокте, док лекар Хасе у свом извештају наводи да су се шугави мазали живом и грејали на жестокој ватри. Доктор Селе помиње да су Сремци због тога што нису прали руке много боловали од црва и глиста. По кућама имућних било је, како тврде тадашњи лекари, доста чисто.

Услед нехигијенских услова живљења, лоше комуналне и личне хигијене, током XVIII и XIX века на подручју Срема претила је опасност од разних болести међу којима су највише живота однеле велике епидемије.

Према подацима у текстовима Славка Гавриловића, у првој половини XVIII века најстрашнија болест прошлих времена – куга – задесила је у три маха

14 Ф. В. фон Таубе, *Нав. дело*.
15 Петар Руњанин, *Историја села Кузмина*, Сремски Карловци 1936.
16 М. Јовановић – Батут, *Хигијена...*, 264.
17 П. Руњанин, *Нав. дело*, 18.

Срем. Скоро увек долазећи са истока, са турских страна, изазивала је велики страх, пометњу, материјалне штете и, најстрашније, односила људске животе. У Срем је пренета 1700. „Према једном извору, од ње је умрло неколико лица у неком православном манастиру ближе Илока. Према другом извору, који је нешто одређенији, куга је захватила Ириг, Марадик и околна насеља."[18]

Следећи поход куге у Срем и суседну Бачку отпочео је у време борби против Ракоцијевих устаника. Најпре се куга јавила у Београду 1707, међутим, није била јако смртоносна. Ипак су у Срему предузете мере за заустављање њеног ширења: граница је затворена и запоседнута војском, а промет робе са Турском обустављен. Познато је да је наредне године, у априлу, куга харала Београдом, а у лето је пренета у Срем и захватила Митровицу и друга насеља у „турском Срему", па су са аустријске стране предузете мере опреза, нарочито због вашара у Осијеку. Куга је 1709. пренета и у Карловце, где се вероватно задржала дуже време. Према једном извештају ратног комесара од 1. маја 1714. каже се да су Карловци дуго били затворени због куге.[19]

Подаци о куги које нам је изнео др Славко Гавриловић у својој студији о Срему говоре да је на територији Срема забележена још једна велика епидемија која је почела 1737. и трајала до 1741. Названа је „ердељска куга", јер се најпре појавила у Ердељу, одакле су је војници и емиграција народа пренели у Темишвар, а затим у читав Банат, Бачку и Срем. Захватила је и Славонију, прешла у Србију, Босну, Албанију и Мађарску.[20] Захваљујући одбрамбеним мерама које је наредио Дворски ратни савет, Срем је одолевао куги све до лета 1738. Упутства и наредбе у вези са кугом проглашени су у свим насељима, Дунав је затворен према Срему, а карантин продужен са 42 на 60 дана. Ипак, неки војни команданти, подмићени или због потцењивања, дозвољавали су трговцима да се крећу супротно прописима.[21] Тако је куга пренета у Срем 1738, када је међу војницима код Земуна и Петроварадина изазвала помор. Један летописац је забележио да је на путу између Београда и Петроварадина било толико лешева људи и стоке да се од смрада није могло пролазити. Према подацима из приватне збирке архиве породице Одескалки, осим ових граничарских комунитета, помор је захватио и велики број села и градова и у периоду 1738–1740. однео око 6000 жртава у 37 места Срема.[22]

---

18 Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 239.

19 Исто, 240.

20 С. Јовин, *Историја медицине и здравствене културе...*, 88; Ј. Павловић, *Превентивне мере и сузбијање заразних болести у Срба на територији војне границе у XVIII и XIX веку*, ND, ANM, Anno XVI, 176.

21 С. Гавриловић, *Нав. дело*, 239.
Исто, 240.

22 С. Јовин, *Историја медицине и здравствене културе...*, 88.

Забринут због ширења куге Дворски ратни савет је 24. септембра од команданта Славоније и Срема, генерала маркиза Аскаванија Гвадањија, затражио да постави контумац на линији Петроварадин–Осијек и у Петроварадину састави санитарну комисију од војних, коморских и грађанских лица. На челу комисије био би заповедних Петроварадина пуковник Феферсхофен, а свако прелажење из Бачке у Срем требало је забранити. Пре него што је та наредба стигла, провизор Перч је сазнао поражавајућу чињеницу да је у Карловцима окужено већ 66 кућа и да куга тамо траје већ четири недеље, а да нико од варошана, укључујући и кнеза и администратора Офелновог спахилука Андрију Андрејевића, није о томе никога обавестио. Град је одмах блокиран, прокопани су путеви који су у њега водили, а у центру града подигнута су вешала за оне који би неконтролисано ушли у град. Офелнов мајур код Карловаца претворен је у контумац. Већ окужене Карловчане требало је пребацити у митрополитову качару, у коју је карловачки кнез морао да пренесе и све оболеле који су се налазили по виноградима. Мештанима је саопштено да ће свако ко напусти кућу и пређе у друго насеље бити стрељан и да ће му имање бити спаљено. Примивши извештаје о сузбијању куге у Карловцима, Дворски ратни савет је одобрио све предложене и предузете мере, али се разгневио на администратора Андрејевића и карловачког кнеза па је затражио да одмах буду бачени у окове. Међутим, војне и коморске власти ћутке су прешле преко тога, знајући да би се уклањањем тих људи ситуација само погоршала.[23] Ускоро се куга појавила и у Лединцима, пренео ју је неки сељак који је носио храну у футошки магазин па се у повратку задржао код пријатеља у окуженом Рацком Граду. Његова смрт и задушнице, на којима се по српском обичају много једе и пије, омогућиле су преношење болести. Месне старешине наредиле су да се сви оболели и сумњиви протерају у шуму ван села. Санитарна комисија је овај поступак оштро осудила дописима од 21. и 24. новембра, сматрајући да ће протерани људи због оскудице у храни и хладноће побећи из шуме у друга села и тако пренети болест. Комисија је захтевала да се болесни људи сместе у лазарет, а они код којих постоји сумња да су болесни да се сместе у контумац. Власти су наредиле подизање контумаца у Земуну, Митровици, Илоку, Даљу и Трпињи. Ови контумаци су стално оскудевали у храни, огреву, лековима и здравственом особљу. Куга се и даље ширила и убрзо је захватила Путинце, Мишковце, Велике Радинце, Малу Ремету, Сусек и друга места. Према извештају Флечера Тера (коме је било поверено да обиђе окужена села јужно од Фрушке горе), у Путинце је кугу донела војска на повратку из Србије. До средине новембра у селу је за девет недеља умрло 102 лица, а још 12 лица је било угрожено. У Мишковце куга је пренета из Карловаца и за шест недеља

23 С. Гавриловић, *Нав. дело*, 247.

однела је 105 живота, док је још 12 било угрожено. У Прхово је унета преко неког капута и покосила је 89 лица, док је још 7 боловало. Велике Радинце окужио је кириџија који је возио окуженог официра у Осијек, и након тога умрло је 37 људи, а још 15 је било оболело. У Мале Радинце кугу је донела једна жена по повратку из Београда и након два дана је умрла; њена породица је истерана из села, а кућа спаљена. Буђановци су били окужени преко Мишковаца, и у њима је умрло 4 људи, док је боловало још двоје њих. Кугу је у Нерадин донела нека жена која је на путу нашла врећу са стварима – умрла је кроз три дана. Након тога умрла је још једна девојка, а њена породица је протерана изван села. После извештаја флечера Тера, коме је било поверено да обиђе окужена села јужно од Фрушке горе, Земаљска управа је закључила да у Радинце треба поставити кужног лекара и флечера, док је Дворска санитарна комисија у Бечу обавестила Дворски рати савет да се у Срему поступало супротно датим упутствима, пошто су окужена лица протеривана из насеља, уместо да буду изолована.[24]

Куга није заобишла ни неке манастире. Помиње се да је у селу Бешенову ова болест напала 8 кућа и однела 21 живот, а у манастиру Бешенову умрла су три калуђера. Окужени су били и други фрушкогорски манастири: Шишатовац и Петковица.

Грађани су често избегавали да се покоре примени санитарних мера, како у време док је болест трајала тако и после њеног престанка. Многи људи болест су прећутали или покушали да је сакрију у страху од изолације или из неких других разлога. Куће које су биле окужене покушавали су да заштите од рушења, спаљивања па чак и чишћења. Уместо да их дезинфикују (по тадашњим могућностима сирћетом или диме на прописан начин[25]), доводили су у њих добро плаћеног попа који је у њима читао молитве и прскао их „светом водицом". Осим тога, сматрали су да им у неочишћене куће неће бити упућена војска на коначење. Слична ситуација била је и у Рачи (у којој су масовно умирали војници), Бингули, Бачинцима, Мартинцима, Лаћарку, Шашинцима, Шуљму, Марадику и др. У Митровици се куга појавила у неколико кућа и у војном магацину. Провизор митровачког спахилука бојао се уношења куге у Митровицу у коју је из Србије дошла Маурилијева регимента водећи са собом и много жена. Пошто сва војска није могла бити смештена у касарни, провизор је морао да за смештај њених официра испразни десет кућа својих

24 Исто, 249.

25 Ако је кућа била од веће вредности, ствари су износили напоље и поливали их и прали водом. На кући би затворили врата и прозоре па би онда насред куће запалили смешу од сумпора, или салтире и мекиња, или су усијано гвожђе поливали сирћетом. После једног дана отворили би кућу и тако проветравали бар четири недеље. Затим би је кречили.

поданика. Варош је очувана па се средином децембра 1739. могло говорити о стагнацији болести.

Крајем 1740. епидемија је у неким местима почела јењавати па је куга у новембру престала. Процењује се да је до марта исте године овде од куге умрло преко 4500 особа. Овај број је свакако и већи, јер је зараза и даље тињала још неколико месеци. Најдуже се задржала у Шиду. Најтеже су била погођена следећа места: број умрлих у спахилуку Карловци: Карловци 581, Лединци 120, Каменица 114, Крчедин 82; у спахилуку Земун: Прхово 180, Бољевци 135, Земун 130, Белегиш 93, Сакула 90, Војка 75, Батајница 71; у спахилуку Илок: Бешка 227, Ердевик 165, Илок 141, Патка 121, Сусек 117, Радинци 179, Манђелос 70, Ириг 66; у спахилуку Митровица: Мишковци 164, Путинци 102, Кленак 87, Петровци 52, Добринци 39, Митровица 35, Буђановци 27.[26]

Сумирајући извештаје из наших крајева, Дворски ратни савет је констатовао да су у Бачкој, а нарочито у Срему, читава села изумрла од куге, да су мртваци по кућама и другде слабо покопани, да им вире руке и ноге, да се ваздух квари и да опасност од заразе и даље постоји. Ратни савет је због тога тражио да војска потпуно спали изумрла насеља, а да делимично окужена буду очишћена према одредбама „Патента о чишћењу". У спахилуку Илок спаљена је или срушена 61 кућа, а у спахилуку Митровица 60 кућа. У спахилуцима Земун и Карловци помрло је највише деце па одраслих мушкараца, у спахилуку Илок највише мушкараца па деце, а у спахилуку Митровица мало више жена него мушкараца. Гледано у целини, жена је најмање умрло. „Од марта 1741. па до инкорпорације Срема у Угарску и Хрватску крајем 1745, куга се није враћала у њега, али су војне и коморске власти стално биле на опрезу због појаве болести у ближем или у даљем суседству Срема."[27] Поред куге у Срему су у том периоду владале и друге болести; маларија и пегавац узимали су многобројне животе.

Путописац Таубе спомиње мочваре у Срему које испаравањем кваре ваздух и узрокују јата комараца који код људи изазивају маларију. „Комараца је толико много да у летње вече замраче каткада сунце. Они су нешто већи него у Немачкој, а њихов убод више боли и отровнији је него код оних. Без мреже на кревету не би се могло спавати."[28] Први физик Сремске жупаније, др Маринковски, у својим успоменама наводи да се маларија није разликовала од куге и да је већина оболелих умирала од ње. На подручју Руме 1748. забележена је малигна маларија од које су оболели сви колонизовани Немци.

Од 1757. у матичним књигама умрлих на подручју Срема наводе се као узрок смрти случајеви пегавца који је одувек био везан за беду и ратове.

---

26 С. Јовин, *Историја медицине и здравствене културе...*, 88–89.

27 С. Гавриловић, *Нав. дело*, 251–264.

28 Ф. В. фон Таубе, *Нав. дело*, 18.

Део Матичне књиге умрлих Римокатоличког жупног уреда Нови Сланкамен из 1754–1790. године[29]

У то време водио се аустријско-пруски рат. Болест се појавила најпре у Сремској Каменици, где је било највише стационираних војника, затим се проширила на околна места по Срему и однела велики број жртава. Године

29 ИАСМ, Ф. 1359 Римокатолички Жупни уред „Храм Св. Михаела" Нови Сланкамен, Матична књига умрвших 1754–1790, ИЈ 9.

1795. завладала је опака „сремска куга" од које је највише страдало становништво Ирига и Ривице, па је у народу позната под именом „иришка куга". Кугу су из Турске у Београд пренели турски трговци и војници у јулу 1795. Из Београда су је бегунци од страшне болести проширили на Фрушку гору. Одмах су била окужена граничарска места: Деч, Крчедин, Карловци, Буковац и Петроварадин, а највише је окужених било у Крњешевцима, где је до краја јула опустела читав један сокак. Од свих места најтеже је био погођен Ириг, у који је кугу донела из Крњешеваца Анђелија, жена Дише Недељковић Курјакова, која је била на сахрани своје сестре у Крњешевцима и одатле донела ћилиме у знак сећања на преминулу сестру, а са њима и кугу. Анђелија је уједно била и прва жртва велике епидемије 14. јула 1795. Овај датум се касније узима за званичан почетак епидемије. Хирург Рилф из Руме, позван у Ириг да прегледа болеснике, није одмах препознао кугу и помислио је да је у питању „гњила грозница" којој је био узрок лоше припреман хлеб (од новог жита[30]). У Иригу је као и у целом Срему у то време било доста досељеника из Турске који су кугу већ видели, тако да нису поверовали да је у питању „гњила грозница" па су почели да беже у шуме још пре него што су лекари потврдили кугу. Када је лекар Будаи дошао у Ириг да види о каквој је болести реч, забележио је списак од 36 умрлих од 14. јула до 4. августа 1795. Интересантно је да је на том списку било 28 жена, а мушкараца 8. Жене су више дориле болесне, прале и облачиле мртваце и кукале, целивале, па су се лакше заразиле од мушкараца. Забележено је да је кугу у Јазак пренела просјакиња Сара Гавриловић преко мараме коју је добила на даћи у Иригу. Она је ту мараму за ракију продала жени Тимотија Барјактаровића, а ова је од исте направила деци капице, па је за неколико дана у кући умрло 10 од 12 укућана. У Велике Радинце кугу је донела мајка Кузмана Бугарског преко новца који је добила од неког Ирижана. Убрзо затим је умрла, али лекар није препознао знаке куге на њој. Њен син је после мобе кукуруза хтео да почасти све оне који су му помагали па је ишао сам по селу и у Гргуревце, Шуљам, Стејановце и позивао госте на част. Код Бугарског је на части било 60 људи, све их је дочекао и са свима се по обичају руковао и пољубио. Весеље се жалосно завршило. За неколико дана помрли су скоро сви чланови породице Бугарски. Несрећа породице Бугарски убрзо се рашчула по целом Срему. Лекар Китл из Каменице је саставио списак гостију и кренуо по селима да их прегледа. На сличан начин куга је пренета у Нерадин (где је за само неколико дана умрло 16 особа), а затим и у остале делове Срема: Гргетег, Ривицу, Крушедол, Шатринце, Вуковар, Бешеново, Бешеново Прњавор, Гргуревце, Каменицу. Ова страшна болест наступала је изненада и веома кратко трајала. Код оболелог би се најпре појавиле грозница,

30 У пролеће, око Ђурђевдана, било је врло тешко дочекати ново жито, па су Сремци у исхрани користили младо класје, које су пре него што сазри пржили и одмах јели.

главобоља, несвест и вртоглавица, а по телу црне или модре богиње. Најчешће је имала смртни исход након три или четири дана од како је почела. Ефикасног лека у то време није било, а лекари су пацијентима могли само да ублаже болове. Оздравили би само они којима је за време главобоље, дакле у почетној фази болести, спречено избијање богиња. Лекари су се трудили да на разне начине „избаце отров из тела", пуштали су крв и неким мелемима извлачили отров на кожу, настојећи да се бубони распукну и из њих истече гној. У превентивне сврхе савесни лекари Немци саветовали су одељивање здравих од болесних, чистоћу тела и куће, и употребу сирћета за пиће, умивање, испирање уста, инхалацију. Хвалили су и препоручивали живу свима који су били у додиру са окуженима. Лекар Китл давао је пилуле сублимата и опијума. Забележени су неки случајеви оних који су користили живу и били у контакту са болеснима, а нису се заразили.

Појава куге изазвала је панику. Људи су почели да беже у шуме и поља, а штитили су се, такође, и вином и ракијом. У августу је свако окужено место било окружено санитарним кордоном и из њега се није могло изаћи. По наређењу бечке владе, окужена места била су затворена стражама.[31] Око Ирига, Јаска и Каменице ископани су широки ровови. Ко је покушао да бежи осуђиван је на смрт. Аустријске власти предузеле су врло енергичне мере. Међутим, стражари на кордонима су били Срби, односно браћа, пријатељи и рођаци окужених, па је забележено да су се баш на самом кордону састајали здрави са окуженима.

У Срем је ради сузбијања епидемије послат већи број лекара и хирурга и универзитетских професора са Пештанског универзитета и бечке Војне академије: Андрија Будаи, физик Сремске жупаније, Франц Штрауд, професор у Пешти, Михаел Гелеи, физик Бачкободрошке жупаније, Вилхем Селе, лекар у Нерадину, Јован Габријели, Вилхем Бекинг, Јохан Китл, лекар у Бешенову, Франц Хас, лекар у Јаску, и др., али су становници Срема према њима били неповерљиви и од њих скривали болесне, због чега их је много страдало. Познато је да су ови лекари у својим извештајима забележили како су Сремци испољавали тако нежну и искрену родитељску љубав и љубав између мужева и супругâ, каква није забележена код других народа у доба овако великих помора.[32] Небројено је примера како ондашњи Сремци нису хтели да се рас-

31 Марија Терезија објавила је 1770. године Generale normativum sanitatis, општи здравствени закон који је важио за подручје читаве Хабзбуршке монархије, а самим ти и за Срем. Највећи део овог закона био је посвећен Санитарном кордону на граници. У њему си детаљно дефинисани сви прописи који су обухватали рад тог кордона: чување кордона, дужина карантина и др.

32 Када се у Фиренци појавила црна куга 1348. године, Бокачо (коме су тада од куге умрли отац и маћеха) забележио је у почетку свог *Декамерона* како комшија није хтео да подвори комшију, рођаци нису једни друге посећивали. Страх је све тако обузео да је брат брата

тану од својих кужних. Мајка је увек хтела сама да двори своју болесну децу, отац је често са пушком у руци дочекао лекаре или чиновнике и није дао да му се болесно дете или жена однесу у болницу, па да тамо умру. Жене нису хтеле да се одвоје од болесних мужева, некад су босоноге пратиле по читав сат своје болесне далеко у болницу. Људи су обилазили страже и залазили ноћу дубоко у шуму да би се састали са својим рођацима. Богати су даривали сиромашне, а здрави су радили за болесне. Нажалост, тако искрена љубав и оданост шкодиле су Сремцима, јер су већином целе породице изумрле од куге.[33] Помор је завладао до те мере да умрли нису ни сахрањивани појединачно већ у заједничким гробницама, које су посипане кречом. У септембру је у Иригу умрло 500 људи, а када је достигнута кулминација, у октобру 683, у Нерадину 108, а у Јаску 65. Немоћни чиновници су делили брашно, а лекар Будаи је пописивао мртве. Крајем октобра окужени су: Велики Радинци, Гргуревци, Бешеново, Шатринци, Каменица. У току зиме помор се нагло смирио и тада су куће дезинфиковане, а један део болесника смештен у болнице. У априлу се куга у сремским селима већ била смирила (сем у Иригу и Нерадину), а 20. августа 1796. објављено је да је куга у Срему савладана.[34] Да би се насеља дезинфиковала и спречило даље ширење ове болести, окужене куће рушене су и паљене. Само у Иригу је спаљено око 402 куће, од дотадашњих 912. У Нерадину је порушено 26, у Вуковару 27, у Гргетегу 4 а у Бешенову и Гргуревцима по једна кућа. Према статистици Радивоја Симоновића, која је написана захваљујући томе што су приликом куге сви житељи Срема били тачно пописани (па су и подаци поуздани), пре куге је у Срему било 19.610 становника, од куге је умрло 3435 људи од којих је највише било оних који су живели у Иригу или су се те године случајно затекли у овом месту, њих 2548. Пре куге, Ириг је био економски јако место у чијем саставу је било 8 манастира. Имао је 4813 становника (више него тадашњи Београд), називали су га „Фрушкогорска престоница". Након овог масовног страдања Ириг се никада није опоравио. Из табеле се види да је 86 година касније број становника удвостручен само у Крушедолу и нигде више, а места Јазак, Гргуревци и Бешеново ни са досељеним Немцима и Мађарима нису надокнадили губитак умрлих.

остављао, ујак нећака, сестра брата, а често и жена мужа, а оно што је било најстрашније је да родитељи нису хтели да дворе своју децу.

33 Р. Симоновић, *Нав. дело*, 47.

34 Исто.

		1795.	1795.			1796.	1881.	
		пре куге	побол	помор	оздр.	остало	свега	Срба правосл.
1	Ириг	4813	3389	2548	841	2265	4719	3734
2	Нерадин	968	562	425	101	543	920	894
3	Јазак	1727	166	140	26	1587	1527	1482
4	Гргетег (и Банковци)	248	90	69	21	179	405	360
5	Ривица (и кипови)	664	72	60	12	604	809	758
6	Крушедол (и пуста)	279	64	49	15	230	554	542
7	Шатринци	165	24	18	6	147	335	132
8	Велики Радинци	368	21	16	5	352	603	489
9	Гргуревци	1953	9	8	1	1945	1452	1274
10	Бешеново село	939	3	3	0	93	891	846
11	Бешеново прњавор	358	14	10	4	348	270	233
12	Каменица	1513	44	31	13	1482	1969	990
13	Вуковар стари	5615	137	58	79	5557	7139	1377
Укупно		19.610	4559	3435	1124	16.185	21.593	13.111
Без Каменице и Вуковара		12.482	4378	3346	1032	9146	12.485	10.744

Статистика побола и помора од куге (1795–1796)[35]

Интересантно је да је куга заустављена и није се проширила у суседну Руму. У то време Рума је била веома густо насељена и смрти би било много више. На граници између румског и иришког атара Румљани су данонoћно организовали страже. Захвални Румљани су на месту где је куга заустављена (између општина Ириг и Рума) подигли споменик Кипови.[36]

35 Исто, 151.

36 Споменик су подигле румске занатлије 1858. године, иако неки историчари сматрају да је подигнут две године након заустављања куге. Јединствен је споменик здравствене културе у

Ипак, исте године у Руми је владала епидемија шарлаха и дифтерије. Према запису др Радивоја Симоновића, у Срему је паралелно са кугом током целог XVIII века владала и вариола, од које је у јесен 1795. у селу Јаску умрло 150 деце. Истовремено је у Срему владао и пегавац, а село Голубинци погођено је великом епидемијом маларије. У Матичној књизи умрлих 1791–1855. у Новим Бановцима, као узроци смрти наводе се: упала плућа, слабост, врућица, фрас, грозница, водена болест и друго.[37]

Део Матичне књиге умрлих Нови Бановци из 1791–1855. године

овом делу Европе по архитектури и поруци коју носи. Обнављан је 1937. године захваљујући породици Волф из Руме. Последњи пут је обновљен 2011. године захваљујући професору др Јовану Максимовићу, истакнутом румском лекару и познаваоцу историје медицине, чије су сачуване скице и фотографије споменика од пре 50 година биле од велике помоћи приликом обнове. Средства за обнову обезбедио је Ротари клуб Рума (Петар Димитријевић), покрајински секретар за културу и Општина Ириг, а Завод за заштиту споменика културе Срем обезбедио је услове за обављање радова како би се сачувао првобитни изглед.

37 ИАСМ, Ф. 360 Римокатолички жупни уред Нови Бановци, Матична књига умрлих 1791–1855, ИЈ 5.

Антон Боланже, магистар хирургије и војни лекар 2. батаљона Петроварадинске регименте, поднео је 19. септембра 1822. писмени рапорт команданту пука у коме помиње појаву трахома у пуку, и поред осталог износи следеће: „Ту болест су војници донели из Италије. Ја мислим да сам је први пут видео пре осамнаест година, када сам са батаљоном био у Италији...". Ово је уједно и први писмени документ о трахому у пуку.[38]

За време аустријско-наполеонових ратова 1814. на подручју Руме и Ирига међу француским заробљеницима владала је епидемија пегавца. У првој половини XIX века број епидемија куге у Јужној Угарској се смањио. У Срему је забележена 1815. у селу Рача. Да би се епидемија зауставила, обустављен је саобраћај на Дунаву и од команде Петроварадинске тврђаве затражено је да постави војнике на сремској обали Дунава. Ова се зараза 1816. појавила у Војној граници, у Градишки, Петроварадину, Осијеку и Банату, због чега је жупан Сремске жупаније постављен за комесара пет угрожених жупанија.[39]

На прелазу XVIII у XIX век куга више није претила становницима Срема, али је колера проузроковала високу смртност становништва. Прва епидемија колере на простору Срема забележена је 1831. Захватила је 255 насеља у Војводини (34.465 оболелих и 16.151 умрли) и неколико насеља у Срему. Неколико година касније, 1836, из Славоније је колера пренета у Срем, где је највише погођена Стара Пазова (789 умрлих). У Старој Пазови колера је трајала од 17. јула до 7. августа. У Матичној књизи умрлих Словачке евангелистичке цркве 1836.[40] забележене су прве жртве колере у Старој Пазови. Болест није бирала нацију, узраст, пол – погођене су биле све структуре становништва.

38 Федор Маринковић, *Болница у Сремској Митровици 1824–2002*, Сремска Митровица 2002, 21.

39 С. Јовин, *Историја медицине и здравствене културе...*, 92.

40 ИАСМ, Ф. 15 Словачка Евангелистичка Аугзбуршке вероисповести црквена општина Стара Пазова, Матична књига умрлих, 1831–1871, ИЈ 18.

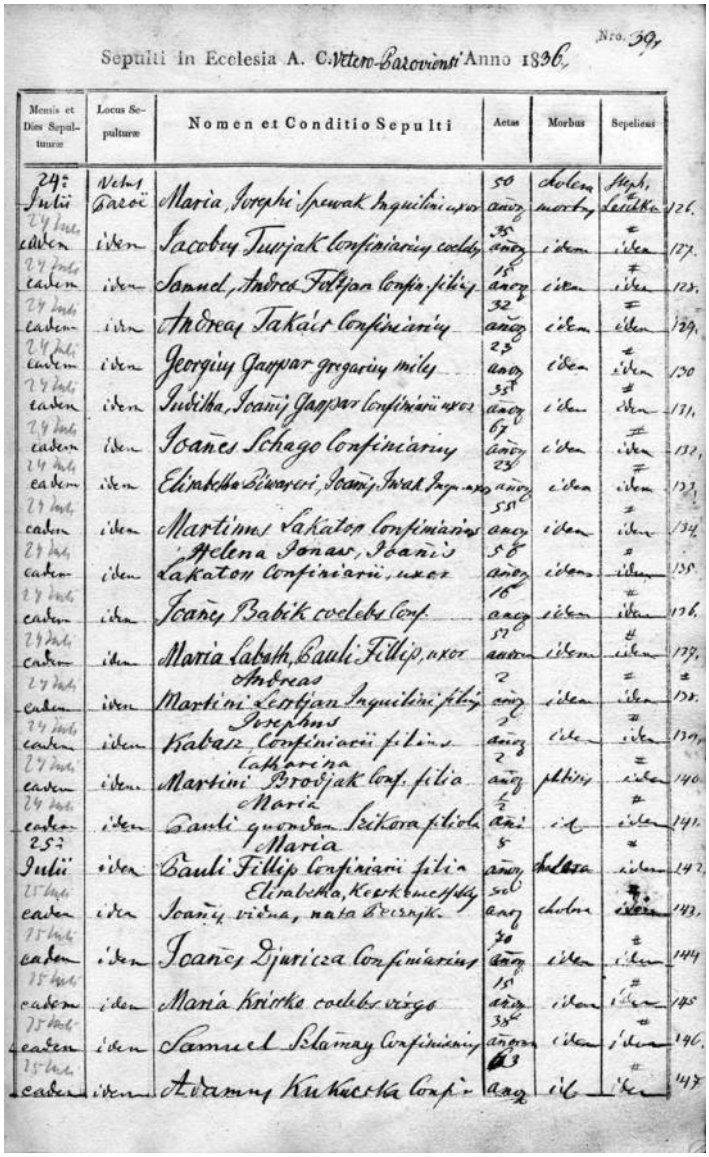

Nro. 39

Sepulti in Ecclesia A. C. Vetero-Pazoviensi Anno 1836.

Mensis et Dies Sepulturæ	Locus Sepulturæ	Nomen et Conditio Sepulti	Aetas	Morbus	Sepelientes	
24a Julii	Vetus Pazoë	Maria, Josephi Spewak Inquilini uxor	50 annor	cholera morbus	Steph. Lesitka	126.
24 Julii eadem	idem	Jacobus Tusjak Confiniarius coelebs	35 annor	idem	idem	127.
24 Julii eadem	idem	Samuel, Andreae Foltjan Confin. filius	15 annor	idem	idem	128.
24 Julii eadem	idem	Andreas Takács Confiniarius	32 annor	idem	idem	129.
24 Julii eadem	idem	Georgius Gaspar gregarius miles	23 annor	idem	idem	130
24 Julii eadem	idem	Juditha, Joannis Gaspar Confiniarii uxor	35 annor	idem	idem	131.
24 Julii eadem	idem	Joannes Schago Confiniarius	67 annor	idem	idem	132.
24 Julii eadem	idem	Elisabetha Piwaresi, Joannis Iwak Inqu. uxor	23 annor	idem	idem	133.
24 Julii eadem	idem	Martinus Lakatos Confiniarius	55 annor	idem	idem	134.
24 Julii eadem	idem	Helena Jonas, Joannis Lakatos Confiniarii, uxor	56 annor	idem	idem	135.
24 Julii eadem	idem	Joannes Babik coelebs Conf.	16 annor	idem	idem	136.
24 Julii eadem	idem	Maria Labath, Pauli Fillip, uxor	52 annor	idem	idem	137.
24 Julii eadem	idem	Andreas Martini Lesrtjan Inquilini filius	2 annor	idem	idem	138.
24 Julii eadem	idem	Josephus Kabasz Confiniarii filius	2 annor	idem	idem	139.
24 Julii eadem	idem	Catharina Martini Brodjak Conf. filia	2 annor	phtisis	idem	140.
24 Julii eadem	idem	Maria Pauli quondam Szikora filiola	½ anni	id	idem	141.
25a Julii	idem	Maria Pauli Fillip Confiniarii filia	8 annor	cholera	idem	142.
25 Julii eadem	idem	Elisabetha, Keerkemetsky Joannis vidua, nata Pecznyk.	50 annor	cholera	idem	143.
25 Julii eadem	idem	Joannes Djuricza Confiniarius	70 annor	idem	idem	144
25 Julii eadem	idem	Maria Krisko coelebs virgo	15 annor	idem	idem	145
25 Julii eadem	idem	Samuel Szlamay Confiniarius	38 annor	idem	idem	146.
25 Julii eadem	idem	Adamus Kukucska Confi-	63 annor	id	idem	147

Неки случајеви колере забележени у Матичним књигама умрлих у Старој Пазови 1836. године[41]

Следећа епидемија колере у Срему везана је за долазак Јелачићеве војске (која је била заражена колером, тифусом, дизентеријом и другим болестима)

41 Исто.

средином маја 1848.[42] Од колере је умрло у Руми око 700 људи, а међу њима 250 Немаца.[43] То говори о тешким здравственим и социјалним приликама у којима су живели Срби у Руми. Краљевска земаљска влада у Загребу донела је 1. децембра 1872. наредбу бр. 1442 према којој је појаву куге и колере било неопходно одмах пријавити.

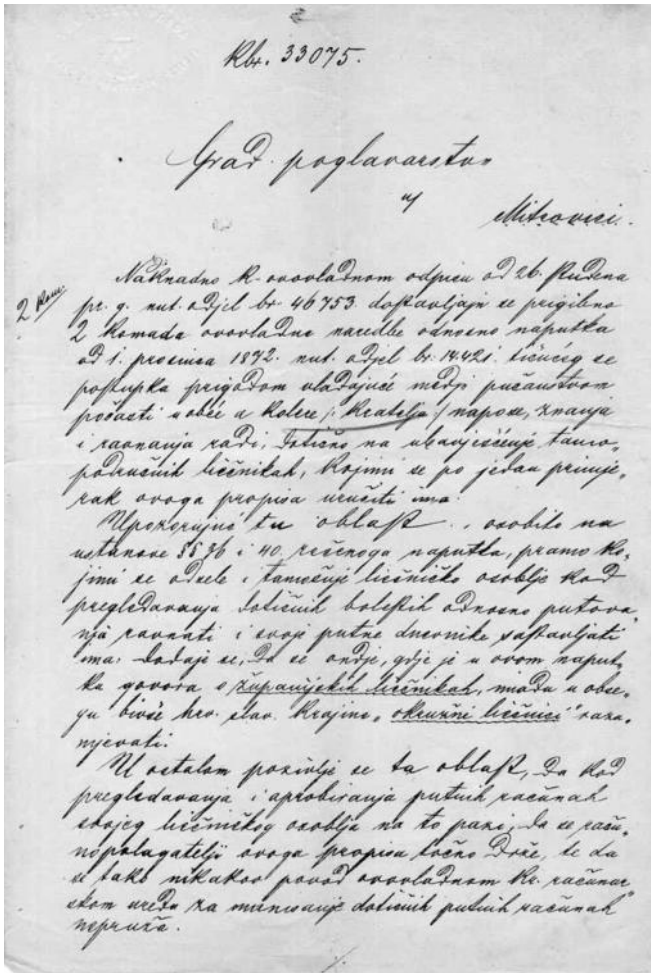

Kbr. 33075.

Grad poglavarstvo

u

Mitrovici.

2 Kom.

Naknadno k ovovladnom odpisu od 26. studena pr. g. nut. odjel br. 46753 dostavljaju se prigibno 2 komada ovovladne naredbe odnosno naputka od 1. prosinca 1872. nut. odjel br. 14421 tičućeg se postupka prigodom vladajuće medjo pučanstvom počasti u obće u kolere (: kratelja :) napose, znanja i raonanja radi, dotično na ubavješčenje tamo-područnih liečnikah, kojimi se po jedan primjerak ovoga propisa uručiti ima.

Upozorujuć tu oblast, osobito na ustanove §§ 36 i 40 rečenoga naputka, pramo kojimi se odsele i tamošnje liečničko osoblje kod pregledavanja dotičnih bolestih odnosno putovanja ravnati i svoje putne dnevnike sastavljati ima. Dodaje se, da se ondje, gdje je u ovom naputka govora o županijskih liečnikah, miada u obsegu bivše hrv. slav. krajine „okružni liečnici" razumjevati.

U ostalom pozivlje se ta oblast, da kod pregledavanja i aprobiranja putnih računah svojeg liečničkog osoblja na to pazi, da se računopolagatelji ovoga propisa točno drže, te da se tako nikakov povod ovovladnom kr. računarskom uredu za manisanje dotičnih putnih računah" nepruža.

Део документа Земаљске владе у Загребу упућен Градском поглаварству у Сремској Митровици о куги и колери[44]

42 С. Јовин, *Историја медицине и здравствене културе...*, 92.

43 *Рума у средишту Срема*, Нови Сад 1991, 108.

44 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Акта о куги и колери, ИЈ 554.

Седамдесетих година XIX века, услед великих поплава које су задесиле Срем и за собом оставиле пустош, загађене бунаре и нехигијенске услове, забележени су нови случајеви колере у Срему[45] из 1873. Свештеник Римокатоличке жупе Гибарац забележио је у Матичној књизи рођених 1873. следеће: „Зима је веома мекана, снега није било. Година је почела са тифусом и било је случајевах колере.”[46]

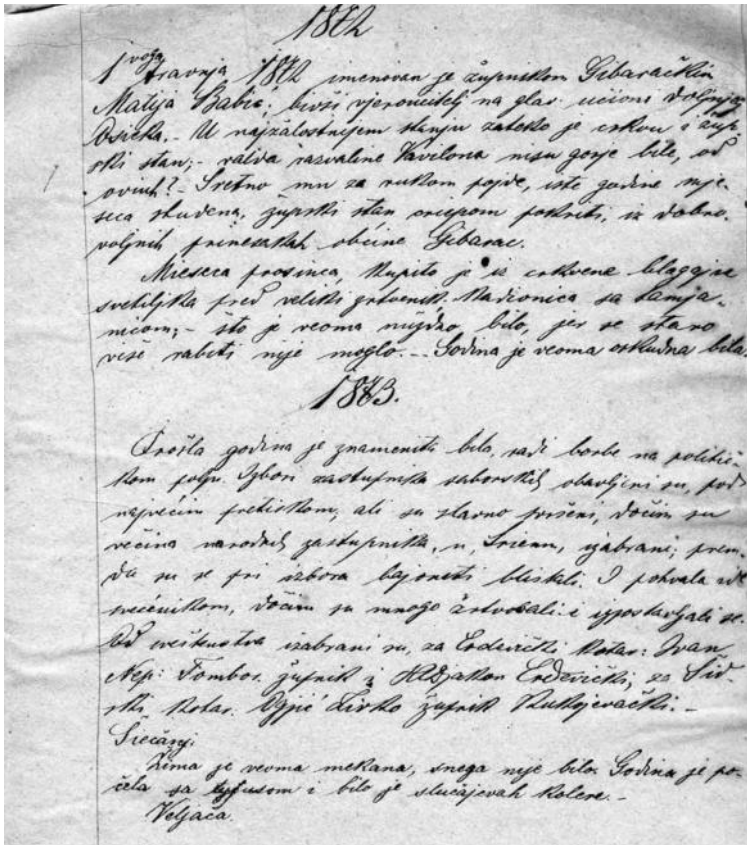

Факсимил документа из 1873. године о појави колере у месту Гибарац

45 У време епидемије територија Срема била је подељена на два дела: на Сремску жупанију са седиштем у Вуковару, која је административно била потчињена Земаљској влади у Загребу, и територију Петроварадинске пуковније са седиштем у Сремској Митровици, која је била подређена Генералној команди граничне области у Загребу. Првој су припадали ондашњи срезови Вуковарски, Шидски, Илочки, Румски, Ердевички и Иришки, а другој Пазовачки, Земунски и Митровачки са слободним градовима Петроварадином, Карловцима и Земуном (Славко Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1873. године*, Нови Сад 1974, 53).

46 ИАСМ, Ф 1. Римокатоличка жупа Гибарац, 1732–1883, Матична књига рођених 1847–1856, ИЈ 5.

У Сусеку колера се појавила 6. маја а у Мохову 26. маја. Ови први случајеви нису значили почетак епидемије. Колера у Срему није почела напрасно, него се лагано инфилтрирала, захватајући једно по једно село са малим бројем оболелих и минималним бројем умрлих. Тек подаци из прве половине августа говоре о епидемији, када је у Вуковару забележено 47 оболелих и 29 умрлих, а у Тординцима 145 оболелих и 44 умрлих.[47] „Др. Геза Сегеди, срески лекар из Шида, шаље 18. августа извештај среском физику о појави колере у Соту где је оболело пет особа. Срески лекар покушава да пронађе извор инфекције и наводи да ова није могла бити пренета из Моровића, у шта се вероватно сумњало, где за сада нема ни један случај колере. Даље наводи да је болест почела у Шиду и предлаже отварање болнице у овом среском месту...”[48] „У граничној територији Петроварадинске пуковније прву вест о колери налазимо 23. јуна 1873. То је допис команде из Сремске Митровице упућен градском Магистрату у Сремским Карловцима у коме се наводи да је у Старом Сланкамену оболело од колере 11 особа од којих је 9 умрло.” На полеђини истог акта (АСАНУК, КМ, бр. 1375/873, Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци) градски физик др Ристић је дописао следеће: „Градоначелник има саставити из овдашњег грађанства посебну комисију која ће се што чешће, а по могућности сваки дан, састајати да се поводом у околини распрострањене колере посаветује и своје предлоге Магистрату донесе.”[49] Кулминација епидемије је била у августу, а окончана је у септембру. На крају епидемије укупан број оболелих у Сремској жупанији и на територији Петроварадинске пуковније износио је 2315 оболелих, од којих је 1092 умрло.[50]

Место	Укупан број становника	Оболелих	Умрлих
Сремска жупанија			
Вуковар	8169	64	34
Трпиња	1826	64	27
Вера	763	80	35
Бобота	2103	57	16
Богданци	690	22	6

47 С. Јовин, *Епидемија колере...*, 53.
48 Исто, 54.
49 Исто, 56.
50 Исто, 59.

Пачетин	991	2	2
Тординци	1329	189	63
Антин	529	73	35
Клиса	60	18	5
Карођ	1200	248	145
Јанковци	948	5	1
Кнежевци	50	23	14
Миклушевци	697	10	4
Церић	814	2	2
Мохово	505	5	2
Сот	896	26	8
Шид	3377	18	13
Сусек	1558	7	5
Инђија	3459	17	1
Барица	100	30	7
Буђановци	2053	15	2
Рума	7771	19	15
Бингула	1315	14	6
Крушедол	680	12	7
Сотин		3	1
Јармина		2	1
Товарник		2	2
Каменица		1	1
Путинци		3	1
Најдорф		4	1

Петроварадинска пуковнија			
Стара Пазова (9 места*)	19.784	1137	489
Угриновци	1600	62	29
Сурчин	1531	17	5
Срем. Митровица и Лаћарак	7249	93	40
Град Земун	10.991	171	66

Табеларни приказ броја оболелих и умрлих у Срему у време епидемије колере 1873. године

У Записнику о прегледу умрлих 1872–1874.[51] поред колере као узроци смрти наводе се кашаљ, врућица, грозница, упаленије џигерице, упаленије мозга, јефтика (јехтика), сува болест, водена болест, слабост, срдобоља, отровање крви, фрас, богиње, капља, менингитис, туберкулоза, тифус, ангина и др.

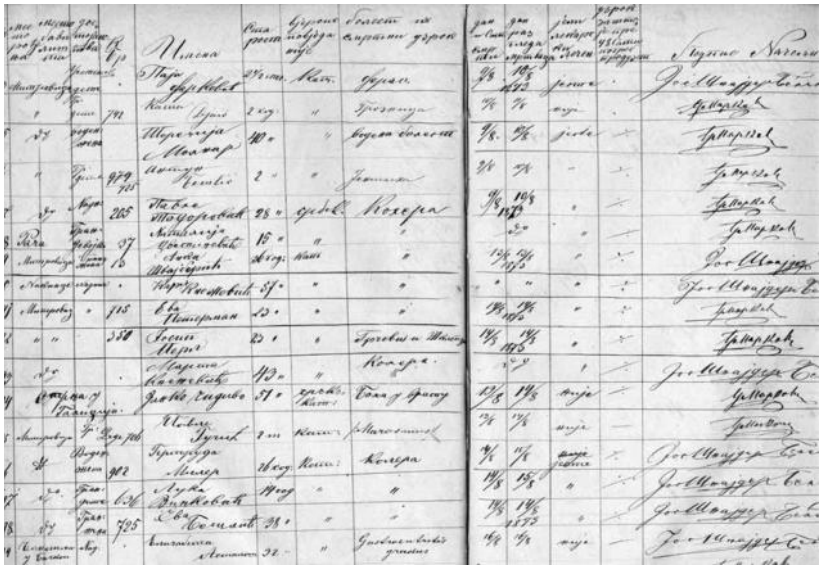

Део Записника о прегледу умрлих из 1873. године

* У старопазовачком срезу: Стари Сланкамен, Стара Пазова, Стари Бановци, Сурдук, Белегиш, Нови Бановци, Нови Сланкамен, Нова Пазова и Голубинци.

51 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Записник о прегледу умрлих 1872–1874, ИЈ 536.

У протоколу умрлих Српске православне цркве у Крчедину, од 1874. до 1876. учестало су као узрок смрти деце наведене богиње.[52] Истовремено, становништву је претила опасност од беснила, јер су бесни пси лутали улицама, а убијени су лежали распаднути, тако да је шетња по Руми просто била онемогућена због загађеног ваздуха.[53] У Срему се беснило повремено јављало. Према једном документу из 1818. два бесна вука у Клеку су изуједала и заразила 87 комада разне домаће стоке.

Када се 1886. колера појавила у Будимпешти и Ђуру, одакле се лако могла пренети у Срем, предузете су озбиљне превентивне мере за њено заустављање. Формирани су здравствени одбори и пододбори задужени за спровођење санитарних и других мера неопходних за спречавање ширења заразе. У састав тих одбора улазили су поред школованих доктора медицине, политички представници и други угледни људи тог времена.

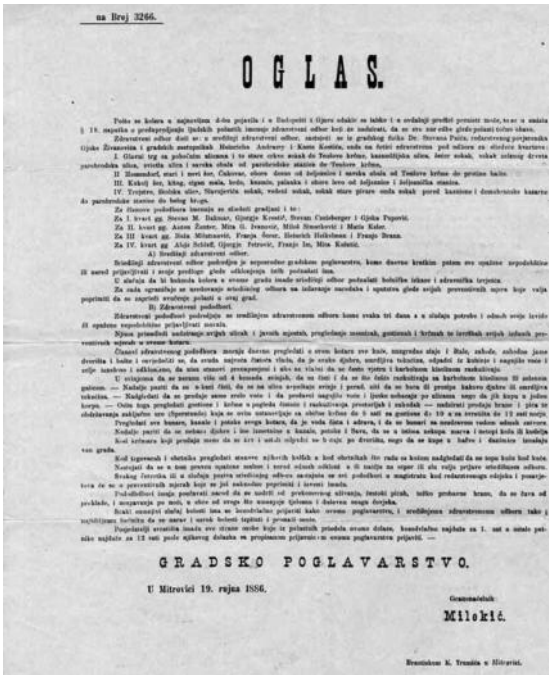

na Broj 3266.

OGLAS.

GRADSKO POGLAVARSTVO.

U Mitrovici 19. rujna 1886.

Gradonačelnik
Milokić.

Оглас из 1886. године о именовању здравственог одбора за спречавање ширења колере[54]

52 ИАСМ, Ф. 1360 Српска православна црква Св. оца Николаја Крчедин, 1816–1906, Матична књига умрлих 1871–1881, ИЈ 9.

53 *Радикал*, 19. I 1909; *Рума у средишту Срема*, 109.

54 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Оглас о именовању здравственог одбора за спречавање ширења колере, ИЈ 554.

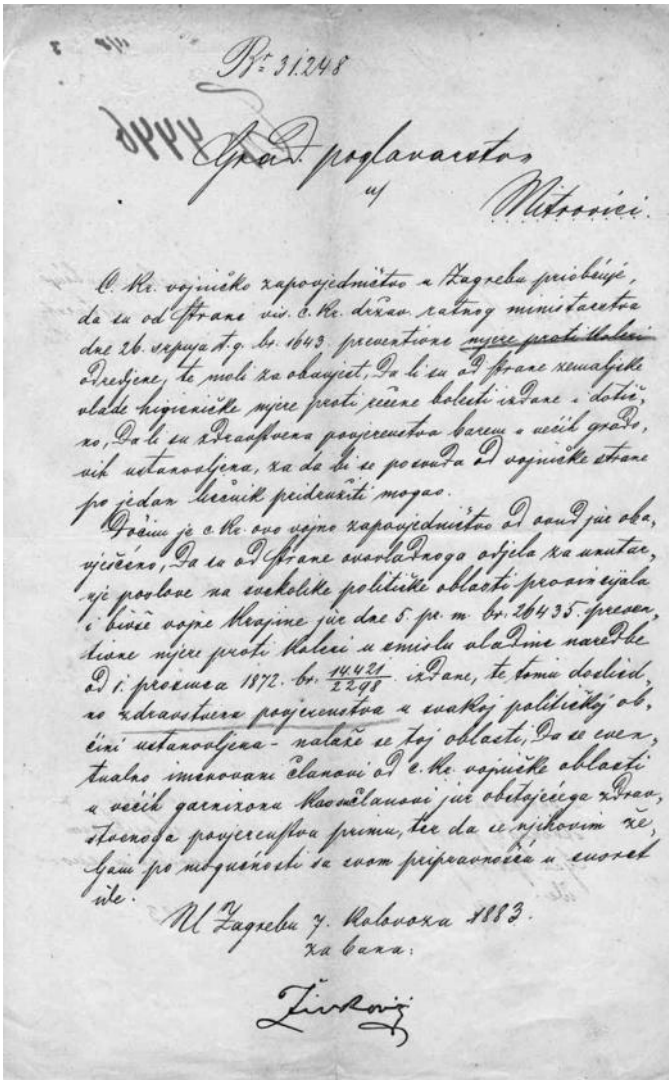

Документ о превентивним мерама против колере 1883. године[55]

Крајем XIX и почетком XX века Митровица је према Извешћу градског физика доктора Стевана Пајића имала висок морталитет деце која су умирала од стомачних болести, дечије туберкулозе, дифтерије, шарлаха, шкрофулозе, трбушног тифуса и дизентерије. Од укупно 288 умрлих 1890. било је 69 мушкараца, 54 жене и 155 деце.

55 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Документ о превентивним мерама против колере, ИЈ 554.

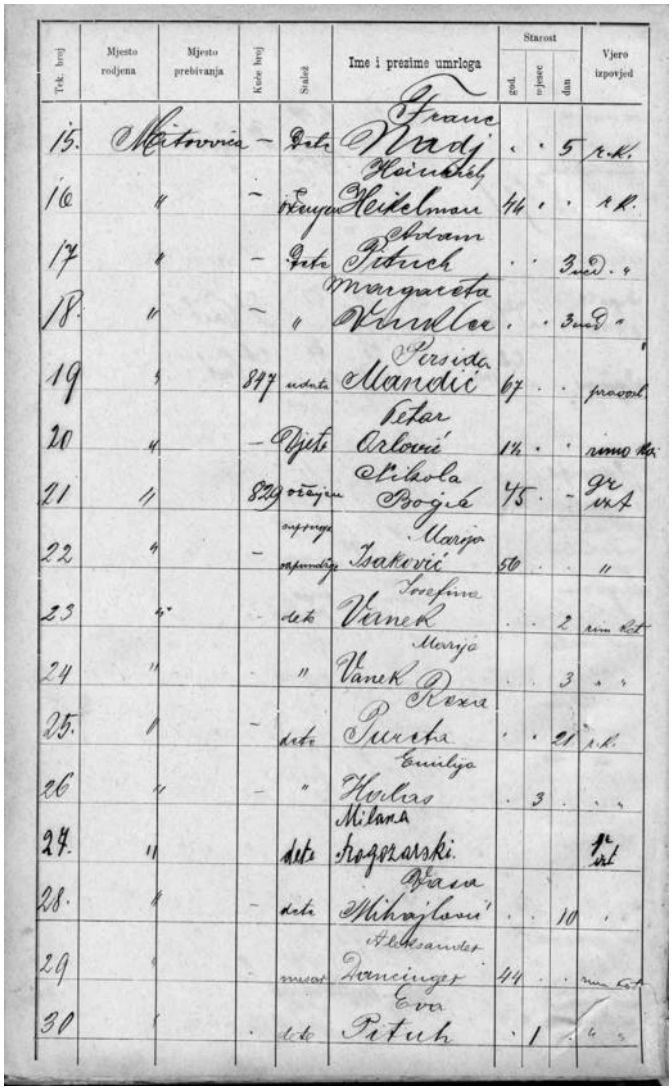

Tek. broj	Mjesto rodjena	Mjesto prebivanja	Kuće broj	Stalež	Ime i prezime umrloga	Starost god.	Starost mjesec	Starost dan	Vjero izpovjed
15.	Mitrovica	–	Dete		Franc Nadj	.	.	5	r.k.
16	"	–	očenjen		Heinrich Heikelman	44	.	.	r.k.
17	"	–	Dete		Adam Pituch	.	.	3 ned.	"
18.	"	–	"		Margareta Vinkler	.	.	3 ned.	"
19	"	847	udata		Persida Mandić	67	.	.	pravosl.
20	"	–	Djete		Petar Orlović	1½	.	.	rimo kat.
21	"	829	očenjen		Nikola Bogić	75	.	–	gr. ist.
22	"	–	supruga		Marija Isaković	56	.	.	"
23	"	–	dete		Josefina Vanek	.	.	2	rim. kat.
24	"	–	"		Marija Vanek	.	.	3	" "
25.	"	–	dete		Roza Purcta	.	.	21	r.k.
26	"	–	"		Emilija Halas	.	3	.	" "
27.	"		dete		Milana Rogozarski				gr. ist.
28.	"	–	dete		Vasa Mihajlović	.	.	10	"
29	"		mesar		Aleksander Dancinger	44	.	.	rim. kat.
30	"	.	dete		Eva Pituh	.	1	.	" "

Део записника о прегледу умрлих 1890–1899. године[56]

Забележено је да Митровица и Митровачки срез не дају довољан број регрута јер је омладина доста кржљава и болешљива. У том смислу Батут је записао: „Тек онда ће видети да наши благословени и (махом) богати крајеви могу извести снажније, здравије и дуговечније пасове, него што је данашњи.

56 ИАСМ. Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Записник о прегледу умрлих 1890–1899, ИЈ 537.

Онда међу нама неће бити толико слабих, кржљавих, килавих, богаљастих, ћоравих, слепих, глухих, накажених, узетих, суманутих и за војску и за посао неподобних (колико их је сада).”[57] Батут у овом периоду помиње следеће болести: вренга (сифилис), сушица (туберкулоза), срдобоља, врућица (тиф), колера, богиње (красте), дифтерија, скрлетина, мрасе, црвени ветар, породиљска (бабиња) грозница, наступна грозница, прострел, као и оне најопасније: „кужне, заразне и прилепчиве, које се рахат шире”.

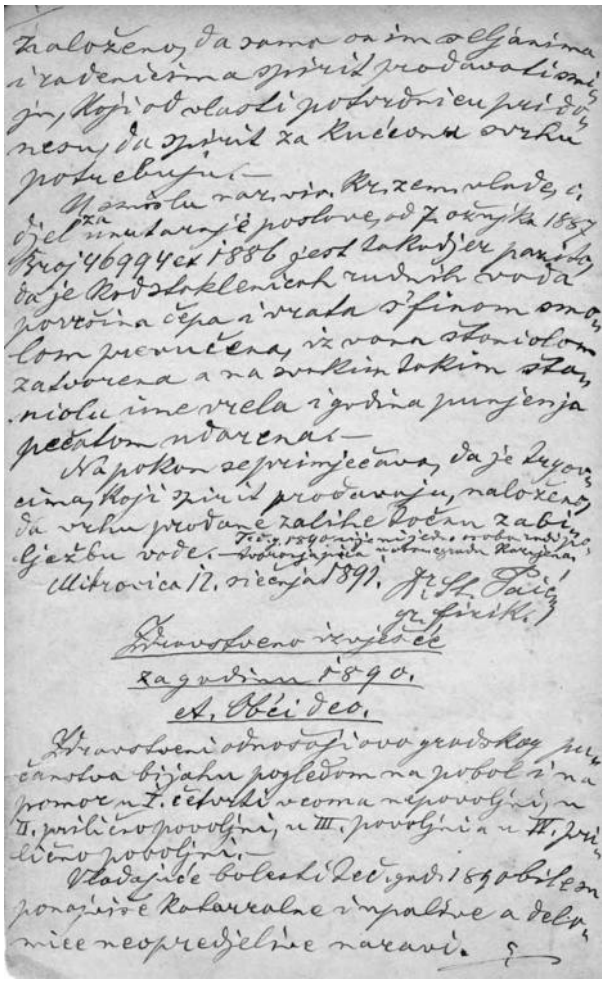

Здравствено Извешће за 1890. годину[58]

57 Милан Јовановић – Батут, *Књига о здрављу*, Београд 1896, IX.

58 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Званични протокол за 1891–1900, ИЈ 491.

Мере здравствене заштите спроводио је Градски физикат на челу са градским физиком, а о здрављу на подручју среза старао се сресни физик.

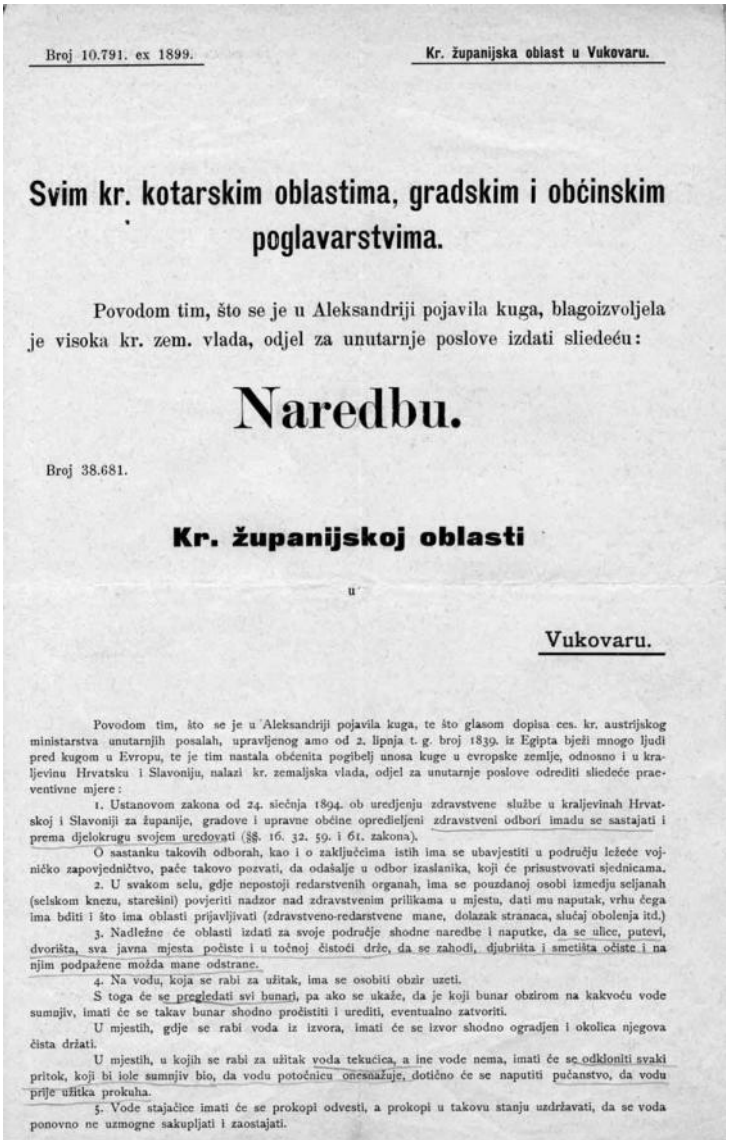

Broj 10.791. ex 1899. Kr. županijska oblast u Vukovaru.

Svim kr. kotarskim oblastima, gradskim i občinskim poglavarstvima.

Povodom tim, što se je u Aleksandriji pojavila kuga, blagoizvoljela je visoka kr. zem. vlada, odjel za unutarnje poslove izdati sliedeću:

Naredbu.

Broj 38.681.

Kr. županijskoj oblasti

u

Vukovaru.

Povodom tim, što se je u Aleksandriji pojavila kuga, te što glasom dopisa ces. kr. austrijskog ministarstva unutarnjih posalah, upravljenog amo od 2. lipnja t. g. broj 1839. iz Egipta bježi mnogo ljudi pred kugom u Evropu, te je tim nastala obćenita pogibelj unosa kuge u evropske zemlje, odnosno i u kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, nalazi kr. zemaljska vlada, odjel za unutarnje poslove odrediti sliedeće praeventivne mjere:

1. Ustanovom zakona od 24. siečnja 1894. ob uredjenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji za županije, gradove i upravne obćine opredieljeni zdravstveni odbori imadu se sastajati i prema djelokrugu svojem uredovati (§§. 16. 32. 59. i 61. zakona).

O sastanku takovih odborah, kao i o zaključcima istih ima se ubavjestiti u području ležeće vojničko zapovjedničtvo, paće takovo pozvati, da odašalje u odbor izaslanika, koji će prisustvovati sjednicama.

2. U svakom selu, gdje nepostoji redarstvenih organah, ima se pouzdanoj osobi izmedju seljanah (selskom knezu, starešini) povjeriti nadzor nad zdravstvenim prilikama u mjestu, dati mu naputak, vrhu čega ima bditi i što ima oblasti prijavljivati (zdravstveno-redarstvene mane, dolazak stranaca, slučaj obolenja itd.)

3. Nadležne će oblasti izdati za svoje područje shodne naredbe i naputke, da se ulice, putevi, dvorišta, sva javna mjesta počiste i u točnoj čistoći drže, da se zahodi, djubrišta i smetišta očiste i na njim podpažene možda mane odstrane.

4. Na vodu, koja se rabi za užitak, ima se osobiti obzir uzeti.

S toga će se pregledati svi bunari, pa ako se ukaže, da je koji bunar obzirom na kakvoću vode sumnjiv, imati će se takav bunar shodno pročistiti i urediti, eventualno zatvoriti.

U mjestih, gdje se rabi voda iz izvora, imati će se izvor shodno ogradjen i okolica njegova čista držati.

U mjestih, u kojih se rabi za užitak voda tekućica, a ine vode nema, imati će se odkloniti svaki pritok, koji bi iole sumnjiv bio, da vodu potočnicu onesnažuje, dotično će se naputiti pučanstvo, da vodu prije užitka prokuha.

5. Vode stajačice imati će se prokopi odvesti, a prokopi u takovu stanju uzdržavati, da se voda ponovno ne uzmogne sakupljati i zaostajati.

Документ Краљевске жупанијске области у Вуковару из 1899. године о појави куге[59]

59 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Наредба Краљевске жупанијске области у Вуковару о појави куге, ИЈ 544.

Јавна окружна болница у Митровици била је независна од Градског физиката. Налазила се под управом Сремске жупаније са седиштем у Вуковару.[60] Болница у Митровици 1889. имала је 15 соба и 78 кревета и у њој се лечило 40% од укупног броја болесника у Сремској жупанији. Капацитет болнице у Митровици 1897. је проширен на 28 соба и 106 кревета. Тада је дограђен и део зграде за пацијенте оболеле од заразних болести.[61]

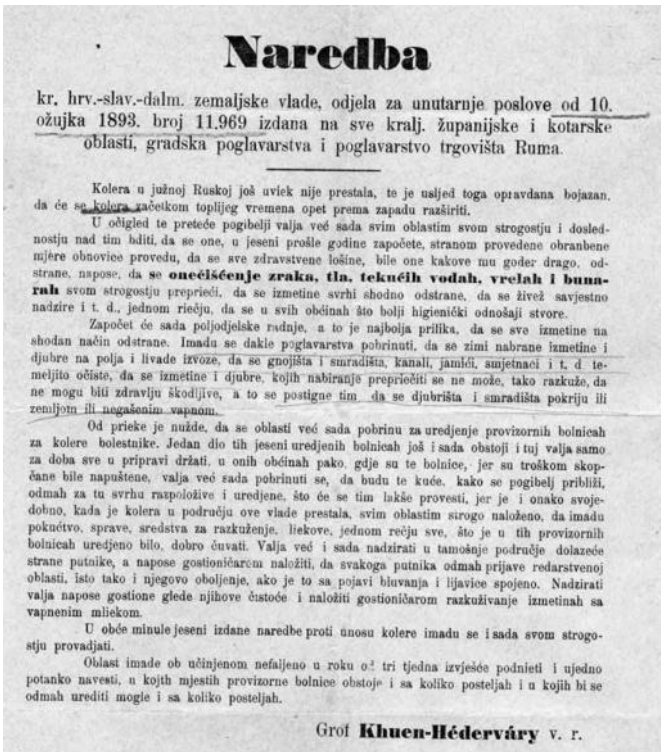

Naredba

kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove od 10. ožujka 1893. broj 11.969 izdana na sve kralj. županijske i kotarske oblasti, gradska poglavarstva i poglavarstvo trgovišta Ruma.

Kolera u južnoj Ruskoj još uviek nije prestala, te je usljed toga opravdana bojazan, da će se kolera začetkom toplijeg vremena opet prema zapadu raširiti.

U očigled te preteće pogibelji valja već sada svim oblastim svom strogostju i doslednostju nad tim bdjti, da se one, u jeseni prošle godine započete, stranom provedene obranbene mjere obnoviee provedu, da se sve zdravstvene lošine, bile one kakove mu goder drago, odstrane, napose, da **se onečišćenje zraka, tla, tekućih vodah, vrelah i bunarah** svom strogostju prepriečí, da se izmetine svrhi sbodno odstrane, da se živež savjestno nadzire i t. d., jednom riečju, da se u svih občinah što bolji higienički odnošaji stvore.

Započet će sada poljodjelske radnje, a to je najbolja prilika, da se sve izmetine na shodan način odstrane. Imadu se dakle poglavarstva pobrinuti, da se zimi nabrane izmetine i djubre na polja i livade izvoze, da se gnojišta i smradišta, kanali, jamići, smjetnaci i t. d. temeljito očiste, da se izmetine i djubre, kojih nabiranje prepriečiti se ne može, tako razkuže, da ne mogu biti zdravlju škodljive, a to se postigne tim, da se djubrišta i smradišta pokriju ili zemljom ili negašenim vapnom.

Od prieke je nužde, da se oblasti već sada pobrinu za uredjenje provizornih bolnicah za kolere bolestnike. Jedan dio tih jeseni uredjenih bolnicah još i sada obstoji i tuj valja samo za doba sve u pripravi držati, u onih občinah pako, gdje su te bolnice, jer su troškom skopčane bile napuštene, valja već sada pobrinuti se, da budu te kuće, kako se pogibelj približi, odmah za tu svrhu razpoložive i uredjene, što će se tim lakše provesti, jer je i onako svojedobno, kada je kolera u području ove vlade prestala, svim oblastim strogo naloženo, da imadu pokućtvo, sprave, sredstva za razkuženje, liekove, jednom rečju sve, što je u tih provizornih bolnicah uredjeno bilo, dobro čuvati. Valja već i sada nadzirati u tamošnje područje dolazeće strane putnike, a napose gostioničarem naložiti, da svakoga putnika odmah prijave redarstvenoj oblasti, isto tako i njegovo oboljenje, ako je to sa pojavi bluvanja i ljivice spojeno. Nadzirati valja napose gostione glede njihove čistoće i naložiti gostioničarom razkuživanje izmetinah sa vapnenim mliekom.

U obće minule jeseni izdane naredbe proti unosu kolere imadu se i sada svom strogostju provadjati.

Oblast imade ob učinjenom nefaljeno u roku od tri tjedna izvješće podnieti i ujedno potanko navesti, u kojth mjestih provizorne bolnice obstoje i sa koliko posteljah i u kojih bi se odmah urediti mogle i sa koliko posteljah.

Grof **Khuen-Héderváry** v. r.

Наредба Краљевске хрватско славонске далматинске земаљске владе из 1893. године упућена свим жупанијским и котарским областима, градском поглаварству и поглаварству трговишта Рума.[62]

60 На подручју Сремске жупаније налазиле су се следеће здравствене установе: Општа јавна болница у Вуковару, Јавна окружно општинска болница у Митровици, Јавна окружно општинска болница у Винковцима, Градска болница у Карловцима, Градска болница у Петроварадину, Трговишна болница у Руми, Јавна градска болница у Земуну, Болница шумских радника у Врбању, Болница творнице цемента у Беочину, Болница братовштине радника у руднику Врдник, Болница паробродског друштва у Земуну и Болница Краљевске земаљске казнионе у Митровици (Ф. Маринковић, *Нав. дело*, 36).

61 Ф. Маринковић, *Нав. дело*, 37.

62 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Наредба краљевске хрватско славонске далматинске земаљске владе из 1893. о појави колере, ИЈ 544.

Нека документа о појави и лечењу трахома датирају из 1885. Очни жар – трахом, египатска упала очију, појавио се на подручју Краљевске хрватско славонска далматинско земаљске влада, па тако и у области Срема, па је Одјел за унутрашње послове ове владе упутио Градском поглаварству у Митровици упутство како да поступи против ове болести, која се преноси и у великом броју случајева може изазвати неизлечиво слепило. С тим у вези наређено је да се прегледају сва школска деца.

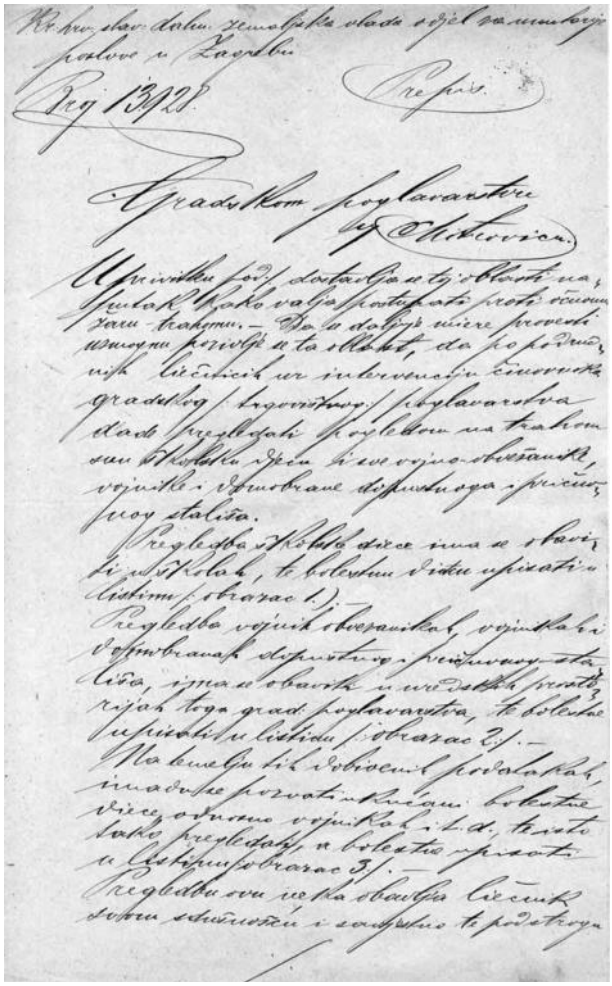

Упутство о трахому из 1885. године[63]

63 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Упутство Кр. хрв.-славон.-далм. зем. владе, одјел за унутрашње послове о поступку код појаве трахома, ИЈ 544.

Županija sremska Grad Mitrovica

Broj 4775/1897

I.

Imenik

na trachomu bolujucih osoba

kk: broj	Ime i prezime	Doba	kući broj	broj članova	Diagnosa i komplikacija	Therapia	Opazka
1	Stevan Jovanović	21	101	4.	Tr. II.	E. Im. Sm.	
2	Kata Bracanović	62	0	5.	Tr. II.	E. Sm.	
3	Stevan Topalović	35.	1015.	3.	Tr. III. f. a.	A. Sm.	
4.	Krishna Janošević	70	0	9.	Tr. III. f. a.	Cu. Sm.	
5	Kata Krsmanović	36.	2	4.	Tr. III. Dystichiasis	bolnica u Zagrebu	—
6	Petar Batovanja	70.	47.	6.	Tr. II.	Im.	
7	Marija Milošević	52.	630	5.	Tr. III. Dystichiasis	bolnica u Zagrebu	
8.	Vladislav Radmanović	31.	765.	6.	Tr. II.	Im. Sm.	izlicen.
9.	Ilija Krsmanović	73.	2.	4.	Tr. II.	Sm.	umrio.
10	Marija Soeiberić	32.	730	8.	Tr. II.	Im. Sm.	
11	Nikola Jovanović	22.	109.	7.	Tr. II. f. a.	Im. Sm.	
12	Gjura Bobalj	25	0	1	Tr. II.	Sm.	

Именик оболелих од трахома из 1897. године[64]

64 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Именик оболелих од трахома 1897. године, ИЈ 544.

Трахоматозни[65] су лечени у митровачкој болници, о чему постоји евиденција трахоматозник за период 1897. У оквиру митровачке болнице постојала је амбуланта за лечење трахоматозних. Сачуване су евиденције о овим пацијентима 1926. које је водио доктор Илија Бајић.[66]

На прелазу XIX у XX век на територији Митровице и Митровачког среза, у време настанка индустрије, животни стандард радника био је веома низак. У пиланама и творници танина радили су досељеници из Словеније, Аустрије, Чешке и Угарске, затим неквалификовани радници из целог Срема, Славоније, Бачке, Босне и Лике. Најтеже су живели досељеници, Русини, Мађари и Словаци, који су радили као надничари на имањима имућних староседелаца.[67]

Увидом у графиконе умирања и графиконе о кретању заразних болести у Митровици 1901–1934.[68] очигледно је да су одрасли досељеници и радници највише умирали од туберкулозе плућа. Запаљење плућа и туберкулоза били су честа обољења.

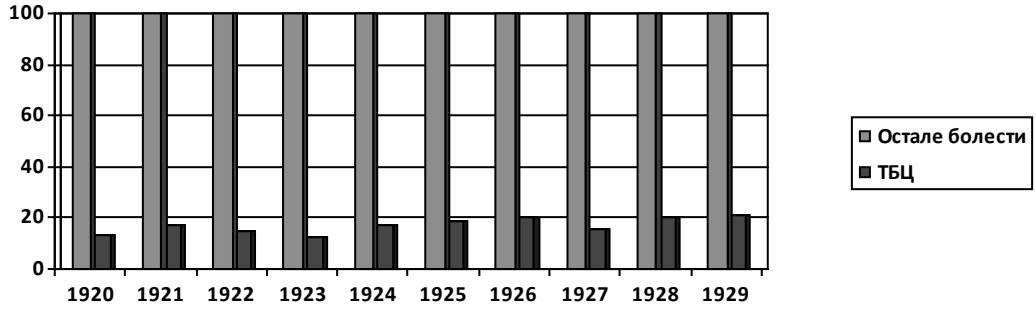

Графикон умирања у Сремској Митровици од 1. јануара 1920. до 31. децембра 1929. Туберкулоза у размеру 100% према осталим болестима.[69]

65 Облик конјуктивитиса изазван вирусом трахома. Појава трахома је специфична за подручја уз ушћа река тихог тока, мочварна подручја, код људи са ниским животним стандардом и лошим хигијенским условима. Вирус се преноси рукама са болесниковог ока, убрусом, али га могу пренети и муве или ваши.

66 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Дневник амбуланте за лечење трахоматозних.

67 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Евиденције досељеника.

68 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Графикони о кретању заразних болести, ИЈ 146.

69 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Графикони о кретању заразних болести, Табела II, ИЈ 146.

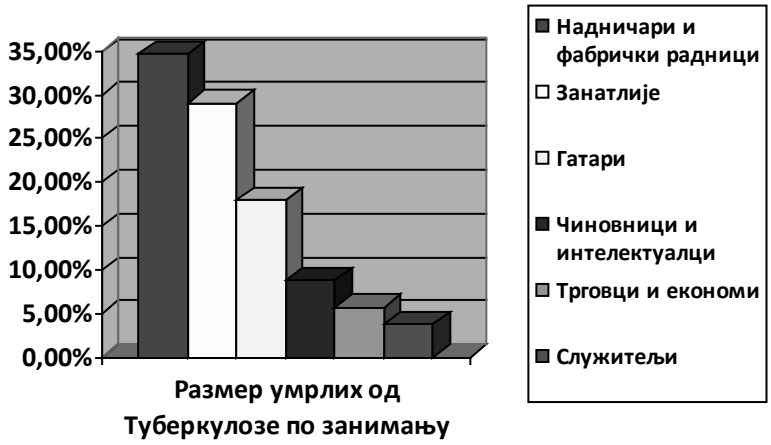

Графикон умирања од туберкулозе у Сремској Митровици од 1. јануара 1920. до 31. децембра 1934. према занимању[70]

Година	Рођени		Број склопљених бракова	Укупан број умрлих	Број умрлих од туберкулозе
	живо	мртво			
1919.	254	14	249 + 2	297	58
1920.	362	11	211 + 2	270	35
1921.	370	16	109 + 1	299	47
1922.	283	13	142 + 3	323	58
1923.	344	10	124	304	55
1924.	290	14	104	324	61
1925.	315	15	97	297	63
1926.	287	14	102	296	60
1927.	268	12	125 + 1	324	58
1928.	255	10	136 + 2	358	66

Преглед бројног кретања становништва од 1910. до 1928. године за Сремску Митровицу, Бановина дунавска, који је сачинио Градски санитарни референт[71]

70 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Графикони о кретању заразних болести, Табела VIII, ИЈ 146.

71 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Преглед бројног кретања становништва, ИЈ 554.

Смртност деце је и почетком XX века била висока у односу на одрасле. Дечије болести стално су односиле много живота, а погађале су и вакцинисану и невакцинисану децу.

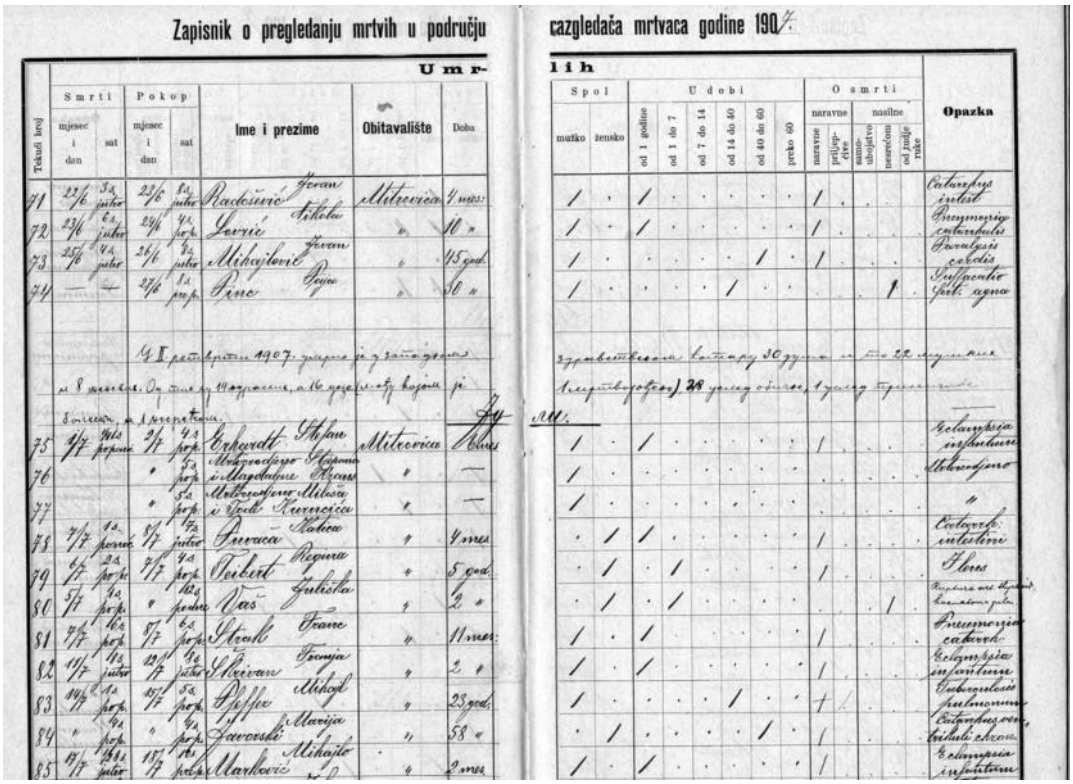

Zapisnik o pregledanju mrtvih u području

cazgledača mrtvaca godine 190

Део Записника о прегледању мртвих из 1907. године

У другој четврти 1907. у западном здравственом котару умрло је 30 људи, и то 22 мушких и 8 женских; од тога 14 одраслих, 16 је било деце (међу којима је једно мртворођено), 28 услед обичне, 1 услед прилепчиве колере.[72]

Почетком XX века на територији Срема забележена је још једна епидемија колере. Градски начелник Василић 2. октобра 1910. у Сремској Митровици је расписао оглас: „Отписом кр. жупанијске области у Вуковару од 29. IX 1910. број 36616, приопћена је наредба кр. земаљске владе, одјела за

72 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Записник о прегледању умрлих у I здравственом котору 1906–1916, ИЈ 540.

унутарње послове од 27. IX 1910. број 56696, да је кр. угарско министарство унутарњих посала дне 21. IX 1910. бр. 134205 прогласило колером окуженим подручје општине Мохач у барањској жупанији. Усљед тога ступају на снагу установљене наредбе кр. земаљске владе, одјела унутарњег, од 19. X 1892. број 49847, којим се ово проглашује, те знања и строгог равнања ради пригибно доставља свим трговцима, индустријалцима, обртницима, прометним и доставним предузећима".[73]

Захваљујући градском физику др Илији Бајићу[74], 1910. у Сремској Митровици је основана „Колера болница", у једној згради на периферији града. Ова болница је имала 5 болесничких соба, а у дворишту су подигнуте бактериолошка станица и мртвачница. Епидемија је трајала од 1910. до 1915. и за то време оболело је 893 особе, од којих је 592 умрло. „Колера болница" је затворена 1916, када је након свих предузетих мера колера нестала са овог простора.[75] У близини „Колера болнице" по наредби Земаљске владе саграђена је још једна барака за изолацију оних који су оболели од богиња.

Сремска жупанија је 10. децембра 1914. телеграмом известила Земаљску владу и Градско поглаварство у Петроварадину о колери међу војницима у Руми.[76]

У годишњем извештају о здравственим приликама на територији града 1938, за град Сремска Митровица, Бановина дунавска, стоји:

„1. Опште здравствено стање, побољевање од обичних болести.

Број умрлих /са болницом, а без казненог завода/ износи 290 рођених /по свештеничким исказима/ 224. – Бројно побољевање од појединих болести у вези са узрастом и полом није могуће утврдити у месту где је 18 лекара вршило приватну односно званично-амбулантну праксу у болници, градском физикату, окружном уреду, Меркуру, бродарском друштву, железни-

73 ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Оглас бр. 8238/1910, ИЈ 540.

74 Илија Бајић, лекар, публициста, преводилац, јавни радник, рођен је у Нерадину 1870. године а умро 1956. Пореклом је из угледне цинцарске породице која је имала племство. Школовао се у Винковцима, Сремским Карловцима и Осијеку. Студије медицине завршио је у Бечу, где је и докторирао 1895. Специјализовао се у Бечу и Минхену. У Митровицу је дошао 1898. и преузео функцију градског физика. Имао је значајну улогу у сузбијању колере у граду и околини. Од 1944. године био је повереник за народно здравље у Народном одбору у Сремској Митровици и лекар градске поликлинике. Пензионисан је 1948. Између два рата у Митровачкој гимназији предавао је предмет Хигијена, за који је написао уџбеник. Оставио је значајан траг у јавном животу Митровице. *Град вреднији од царске кћери. Сремска Митровица*, Сремска Митровица 2008, 155.

75 Федор Маринковић, *Болница у Сремској Митровици од 1824 до 1974*, Сунчани сат, бр. 4, Сремска Митровица 1994, 102.

76 Данијела Бранковић, *Војна болница за заразне болести у Бршадину 1914–1918*, Споменица Историјског архива „Срем", бр. 13, Сремска Митровица 2014.

ци, војној команди, здравственој станици, трахомској амбуланти/. – Може се само рећи да није било никаквих необичних размера у побољевању, ни по узрасту ни по полу ни по годишњим временима. Исто тако није било ни групних обољења. Како већина становништва има бесплатно лечење / по чланству или сиромаштву/, а остали се ограничавају на позивање лекара тек у крајњој невољи, није било могуће контролисати побољевање од обичних болести. Сељаци, који чине замашан део становништва, обраћају се по традиционалној навади – врло слабо лекарима. Узрок томе лежи, поред урођене себичности, у недовољној просвећености, односно у неверици према медицини као науци.

2. Заразне болести и епидемије

Епидемија није било. Од заразних болести било је: дифтерије – 16 случајева, скарлатине – 3 случаја, бабиње грознице – 2 случаја, свега 35 случајева. Код сваког случаја спровођене су превентивне мере и где год се није дала спровести изолација у кући, болесник је смештен у болницу. Исто је тако вршена свуда потребна дезинфекција, у току и завршна. Код дифтерије и скарлатине примењивани су редовито серуми, а у кућама са тифусом имунизовани су укућани.

3. Социјалне болести

а) Туберкулоза. Подаци о побољевању недостају али раширеност није уочљива. Укупан број умрлих износи – 38, од тога – 14 у болници.

б) Алкохолизам није заузимао упадљивих размера. Ноторних пијаница има десетак.

в) Маларија. Подаци о побољевању недостају, али великих размера није узимало нити је имало штетних последица које би упадале у очи. У градској амбуланти лечено је свега 10 лица. Кад би се овим подацима придружили они из болнице и окружног уреда, уколико се односе на болеснике са градске територије, тада би се могао одредити % од маларије оболелог становништва.

г) Венеричке болести – проституција. – Распрострањеност венерских болести не да се контролисати, јер подаци о леченим полним болестима у болници и у Окружном уреду садрже и знатан број странаца; осим тога се велики број таквих болесника лечи одувек сам или уопште и не лечи, а чак ни сви лекари не исказују месечно бројеве лечених. Закон о сузбијању полних болести није постигао жељена циља, јер проституције није нестало, него јој је само олакшано измицање санитетско полицијском надзору. – Узрок проституције не лежи у социјалној беди и незапослености женскиња, колико у непросвећености и наопаком васпитању здравих и за часну привреду способних девојака, које у тежњи за „лакшим" и „бољим" животом постају „госпођице".

д) Рак. – Подаци о случајевима рака у пракси појединих овдашњих лекара нису у години 1939. тражени од Југословенског друштва за изучавање и сузбијање рака, само су за поједине болеснице тражени извештаји од стране Рентгенолошког одељења државне болнице у Београду. – Умрло је 15 лица /5.5%/.

г) Трахом. – За лечење трахома постоји нарочита амбуланта при Здравственој станици, која подноси непосредне извештаје о своме раду. – Углавном се може рећи да та болест није у граду раширена и да је ограничена на мален број лица... Градски санитетски референт Др Илија Бајић” .[77]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

1. ИАСМ, Ф 1. Римокатоличка жупа Гибарац, 1732–1883.
2. ИАСМ, Ф. 13 Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат 1789–1918.
3. ИАСМ, Ф. 15 Словачка Евангелистичка Аугзбуршке вероисповести црквена општина Стара Пазова, 1770–1948.
4. ИАСМ, Ф. 360 Римокатолички жупни уред Нови Бановци 1791–1885.
5. ИАСМ, Ф. 1359 Римокатолички Жупни уред „Храм Св. Михаела” Нови Сланкамен, 1754–1945.
6. ИАСМ, Ф. 1360 Српска православна црква „Св. оца Николаја” Крчедин, 1816–1906.

Литература:

1. Ђовани Бокачо, *Декамерон*, Београд 2008.
2. Данијела Бранковић, *Војна болница за заразне болести у Бршадину 1914–1918*, Споменица Историјског архива „Срем”, бр. 13, Сремска Митровица 2014.
3. *Војводина. Срезови и општине*, III, Нови Сад 1960.
4. Владимир Врапчевић, кр. кот. лијечник додијељен здрав. одсјеку кр. земаљске владе, *Колера и како ћемо се од ње чувати*, Загреб 1910.

77 ИАСМ, Ф. 13. Градско поглаварство – Митровица, Градски физикат, Годишњи извештај о здравственим приликама на територији града Сремска Митровица за 1939. годину.

5. Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.
6. *Град вреднији од царске кћери. Сремска Митровица*, Сремска Митровица 2008.
7. *Законски чланак XXI.: 1909 о узакоњењу међународне конвенције склопљене дне 3. просинца 1903. у Паризу у предмету одбране против куге и кратеља*, Загреб 1910.
8. Милан Јовановић, *Хигијена или Наука о здрављу, за народне учитеље*, Београд 1871.
9. Милан Јовановић – Батут, *Књига о здрављу*, Београд 1896.
10. Милан Јовановић – Батут, *Колера, како постаје, како се шири и како се сузбија, просто изложене пауке*, Београд 1910.
11. Славко Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1873. године*, Нови Сад 1974.
12. Славко Јовин, *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине 1718–1849*, II том, први део, Нови Сад 1998.
13. Федор Маринковић, *Болница у Сремској Митровици од 1824 до 1974. године*, Сунчани сат, бр. 4, Сремска Митровица 1994.
14. Федор Маринковић, *Болница у Сремској Митровици 1824–2002*, Сремска Митровица 2002.
15. Јарослав Микловић, Јан Хорват, *Историјат здравства у Старој Пазови*, Стара Пазова 2011.
16. *Напутак за сузбијање колере*, Загреб 1914.
17. *Напутак како треба да се поступа, пригодом владајуће међу пучанством пошасти у обће, а колере напосе*, Загреб 1883.
18. *Напутак како треба да се поступа, пригодом владајуће међу пучанством пошасти у обће, а колере напосе*, Загреб 1884.
19. *Напутак о кратељу (колери)*, бр. 36878–1886.
20. *Напутак о раскуживању код заразних болести*, бр. 41.
21. Ладислав Раковац, *О раскужби (десинфекцији), (прештампано из „Обћинара")*, Загреб 1893.
22. *Рума у средишту Срема*, Нови Сад 1991.
23. Петар Руњанин, *Историја села Кузмина*, Сремски Карловци 1936.
24. Радивој Симоновић, *Куга у Срему 1795 и 1796. Опис помора са особитим обзиром на културно стање ондашњег народа*, Панчево 1898, Нови Сад, 1995.
25. Фридрих Вилхем фон Таубе, *Историјски и географски приказ Краљевине Славоније и Војводства Срема 1777*, Нови Сад 1998.
26. Франц фон Штрауд, *Историја куге у Срему 1795–1796*, Пешта 1801.

Mirjana Teodorović
The historical archives „Srem”
Sremska Mitrovica

CAUSES, INITIATION AND DEVELOPMENT OF DISEASES IN THE COUNTY OF SREM FROM THE 18TH UNTIL THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY:

In the past, numerous predicaments presented themselves upon the people in the County of Srem, the most fatal being great epidemics. During these epidemics, places in the County of Srem had the largest number of the infected people due to the vicinity of the Turkish border, poor living conditions, lack of health awareness, deficiency of doctors and medicines etc. As the County of Srem had been on the border between the East and the West for centuries, it would be constantly exposed to the epidemics of all diseases, that most commonly came from east and south--east, from Turkey, to Europe. The plague and other diseases, such as measles and intestine infections, were spreading across this area torwards other places. The most usual carriers of the diseases were soldiers, troups that moved across the border from the Pašaluk of Belgrade which was the place of the most frequent concentration of Turkish army during their fights with Austria, as well as people constantly escaping from the Turkish ferocity. The customs of the people (such as the ceremony of the funeral) would often enhance the development of the disease.

This paper presents causes, initiation and development of diseases and death in the County of Srem for the historical period between 18th and 20th century, based on archival research, historical sources, periodical magazines and literature. The focus of the paper is on great and most fatal epidemics of the plague (1709, 1714, 1737–1741, 1795–96), spotted fever and cholera, which more than once devastated the County of Srem. The second part of the paper treats the development of the health services in the County of Srem and the fight against the most common diseases in the 19th and at the beginning of the 20th century.

904:738.5.032(398)
902.2(497.11)"2006/2007"

Биљана Лучић
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица

НОВИ НАЛАЗИ МОЗАИКА СА ЛОКАЛИТЕТА 1А – ЦАРСКА ПАЛАТА СИРМИЈУМА

Сажетак: Основни циљ у овом раду је да се обједине постојећи подаци о мозаицима који су пронађени на локалитету 1а – царска палата Сирмијума током свих археолошких кампања, са тежиштем на каталошкој обради и анализи најновијих налаза подних мозаика са истраживања изведених у оквиру Пројекта наткивања археолошког локалитета 2006/07. године. До сада је на локалитету откривено око 350 м^2 очуваних мозаичких површина које се хронолошки могу определити у период од краја III до друге половине IV века. На њима преовлађује строги класицистички стил касне антике са геометријским орнаментима.

Кључне речи: Сирмијум, царска палата, мозаици, локалитет 1а, касна антика, *opus tessellatum*, Соломонов чвор, пелта, меандар, свастика, розете.

Археолошка истраживања Сирмијума, која са прекидима трају од краја XIX века до данас, успела су да нам пруже податке о главним етапама у урбаном развоју града, као и о његовом просторном опсегу у време касне антике.[1] Град је у историјским изворима познат као место рођења римских императора, али и град у коме су боравили Домицијан, Трајан, Марко Аурелије, Септимије Север, бројни војнички цареви, као и Диоклецијан, Галерије, Лициније, Константин, Констанције II, Јулијан, Валентинијан, Валенс, Грацијан, Теодосије

1 V. Popović, *A Survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire*, у: *Sirmium I*, Belgrade 1971, 119–148; M. Jeremić, *The Sirmium Imperial Palace Complex, in the light of the recent archaeological excavations*, у: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009, 471–499.

I.[2] Политички и економски успон града, који је нарочито изражен од друге половине III века, условио је подизање низа луксузних јавних и приватних грађевина, међу којима и комплекса касноантичке царске палате. Комплекс палате Сирмијума био је предмет истраживања од 1957. године, када је откривен локалитет 1а, и истраживања су настављена током дугог низа година у циљу идентификације појединих функционалних зона.[3]

МОЗАИЦИ СА ЛОКАЛИТЕТА 1А

Локалитет 1а[4] смештен је у ужем центру Сремске Митровице, у оквиру старог историјског градског језгра. Од открића 1957. године, током вишегодишњих археолошких кампања 60-их и 70-их година прошлог века, до заштит-

2 M. Mirković, *Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D.*, у: *Sirmium I*, Beograd 1971, 33–42; M. Mirković, *Sirmium – Istorija rimskog grada od I do VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 61–79.

3 Резултате првих археолошких радова на локалитету 1а који су изведени од 1957. до 1960. године делом су публиковале А. Милошевић и О. Милутиновић (А. Милошевић, О. Милутиновић, *Заштитна археолошка ископавања у Сремској Митровици*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, II, Нови Сад 1958, 5–45; O. Brukner, *Sirmium – Sremska Mitrovica – Naselje*, Arheološki pregled, 2, Beograd 1960, 103). Мања истраживања на локалитету обављена су 1969. и 1971. године приликом конзервације мозаика. Од 1974. до 1976. године рађена су заштитна археолошка истраживања приликом конзервације мозаика у просторији 16 (O. Brukner, *Rezultati arheoloških istraživanja prilikom konzervacije podnih mozaika u carskoj palati u Sirmijumu*, у: *Materijali XVIII (Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji)*, Bitola 1978, 161–168; О. Брукнер, *Прилог проучавању урбаног развоја Сирмијума*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XI–XII, Нови Сад 1982, 5–31; Б. Ковачевић, *Конзерваторски радови на подним мозаицима просторије 16 на комплексу Царске палате у Сремској Митровици*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XI–XII, Нови Сад 1982/83, 239–256) када је утврђена релативна хронологија грађевинских фаза на овом делу локалитета. Питањима хронологије и идентификације локалитета 1а бавио се Н. Дивал (N. Duval, *Sirmium „ville impériale" ou „capitale"?*, XXVI Corso di Cultura sulÌ Arte Ravennate e Bizantina (Ravenna), Bologna 1979, 74–79). Свеобухватну анализу палатијалног комплекса са идентификацијом појединих функционалних зона приредио је М. Јеремић (M. Jeremić, *Diokleцijan, tetrarhija*, 471–499). Преглед културних слојева који су констатовани на локалитету приликом истраживања 2006/07. године са кратким техничким извештајем изведених радова са осврtом на ранија археолошка истраживања публиковао је М. Вернер (M. R. Werner, *Sirmium – Imperial palace complex*, Sremska Mitrovica 2010, 35–41). Опсежна литература о овом налазишту наведена је у делима поменутих аутора.

4 Археолошки локалитет 1а једно је од најзначајнијих налазишта античког Сирмијума, које је утврђено за споменик културе решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе бр. 672 од 04. 09. 1957, а на основу Одлуке Скупштине Републике Србије (*Службени гласник РС*, бр. 16/90 од 03. 12. 1990) категорисан је за непокретно културно добро од изузетног значаја.

них ископавања 2006/07. године, истражен је део комплекса палате који се развио око правоугаоног дворишта, са просторијама које су украшене мозаицима, фрескама, архитектонском декорацијом (сл. 1). Делови палате откривени су и на суседним локалитетима 31, 37, 66 и 85. Читав комплекс се датује у крај III века и IV век обухватајући више грађевинских фаза и везује се за време највећег процвата античког града.

Само на овом локалитету је откривено 16 различитих подних мозаика (сл. 1, план 1).[5] Током археолошких истраживања 50-их, 60-их и 70-их година прошлог века, мозаици су откривени у оквиру осам просторија[6]: 14[7], 16[8] – нивои А и С,

5 Мозаици Сирмијума били су предмет проучавања М. Лесек и В. Нинковић (В. Савинова, *Антички мозаици Сирмијума*, магистарски рад, Филозофски факултет Београд, 2006), али ниједан од рукописа није публикован. Уопштен приказ и оквирну класификацију подних мозаика са сирмијумских локалитета налазимо код П. Милошевића (П. Милошевић, *Археологија и историја Сирмијума*, Нови Сад 2001, 138–149). Мозаици који се налазе *in situ* на локалитету 1а обрађени су у оквиру *Елабората за конзерваторско-рестаураторске радове на мозаицима „in situ" локалитета 1а – Царска палата Сирмијума* Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица бр. 5–04/2010–3 од јануара 2010. године, инв. бр. Е–102, 6258. Радови на њима су у току.

6 План локалитета 1а са нумерацијом просторија и њиховим релативно хронолошким односом вид. код М. Јеремића (M. Jeremić, *Catalogue of Architecture – Sirmium in the period of tetrarchy*, у: *Roman imperial towns and palaces in Serbia – Sirmium, Romuliana, Naissus*, Belgrade 1993, 92–93).

7 А. Милошевић, О. Милутиновић, *Нав. дело*, 29, сл. 4, сл. 15.1; M. Jeremić, *Dioklecijan, tetrarhija...*, fig. 4 b.

8 Мозаик на нивоу А датује се у средину и другу половину IV века, а на нивоу С у крај III и почетак IV века (О. Брукнер, *Прилог проучавању...*, мозаик на нивоу А, 6–9, сл. 5, пл. 2; мозаик на нивоу, 11–16, сл. 9, 10, 11; Brukner, *Rezultati arheoloških istraživanja...*, 161–168; Б. Ковачевић, *Конзерваторски радови...*, мозаик на нивоу А, 239–243, сл. 1–21, цртежи 1, 2; мозаик на нивоу С, 243–246, сл. 22–30, цртежи 3, 4; M. Jeremić, *Dioklecijan, tetrarhija*, fig. 4 c; M. Jeremić, *Roman imperial towns and palaces*, 94–95; M. R. Werner, *Нав. дело*, 57, сл. 14а, 14б). Мозаички под са нивоа А ове просторије је најбоље очувани мозаик на налазишту. На њему су у току конзерваторско-рестаураторски радови које изводе стручњаци Републичког завода за заштиту споменика културе Београд уз помоћ стручњака Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица. Радови се изводе захваљујући средствима Министарства културе и информисања Републике Србије. Мозаик који је пронађен на нивоу С просторије 16 је једини фигурални мозаик из Сирмијума. Он садржи очувану представу бога Меркура. За разлику од осталих, рађен је по хеленистичким узорима, уз употребу тесера од камена и стаклене пасте широке палете боја са траговима позлате на некима од њих. Конзерваторско-рестаураторски радови на њему извођени су крајем 2013. и током прве половине 2014. године. Радови су финансирани уз помоћ Амбасадоровог фонда за очување културног наслеђа (амбасада САД).

23[9], 3[10], 2[11] – горњи и доњи ниво, и 34[12], а констатовани су и у просторијама 27[13], 16 – ниво B[14], и 19 – изнад сплета канала[15]. Приликом заштитних археолошких истраживања 2006/07. године откривено је девет мозаика.[16] Они су нумерисани ознакама од M1 до M9, од којих четири припада новим архитектонским деловима палате: M1 (просторија 1 јужне шкарпе 1)[17], M3 (просторија 2 источне шкарпе 2)[18], M6 (ниво Б просторије 2 локалитета 1а) и M7 (горњи ниво просторије 21)[19], а пет представљају наставак већ откривених делова грађевине: M2[20], M4 [21], M8[22], M9 – који је откривен само у траговима у наставку просторије 2, и M5[23] – који је пронађен на доњем нивоу просторије 23.

У току археолошких радова на локалитету 1а, пронађене су и камене плочице намењене изради мозаика у техници *opus sectile*[24]. У појединим

9 M. Jeremić, *Dioklecijan, tetrarhija*, fig. 4 a.

10 А. Милошевић, О. Милутиновић, *Нав. дело*, 29, сл. 4, сл. 15.2.

11 R. Kolarik, *Late Antique Floor Mosaics in Balkans*, у: *Niš i Vizantija*, 4, Niš 2006, 161, fig. 2.

12 Композиција се састоји од наизменично постављеног мотива кључа формираног тракама меандра од свастика (В. Савинова, *Нав. дело*, 39), слично мозаику у просторији 3.

13 О. Брукнер, А. Милошевић, *Дневник археолошких истраживања на локалитету 1а из 1960. године*; О. Брукнер, А. Милошевић, *Опис објеката истражених 1960 на локалитету 1а*, документација са археолошких истраживања која се чува у Заводу за заштиту споменика културе Сремска Митровица.

14 Мозаик је опредељен у прву половину IV века (О. Брукнер, *Прилог проучавању...*, 11, сл. 9; Б. Ковачевић, *Конзерваторски радови...*, 243).

15 Мозаик је очуван у дужини од око 1 м и ширини 0,50 м на земљаном блоку 3, где је касније дефинисана просторија 19. На мозаику је делимично очуван главни орнамент у квадратном пољу који се састоји од сложеног преплета. Око њега су постављени равнокраки троуглови наизменично окренути главном пољу (А. Милошевић, О. Милутиновић, *Нав. дело*, 29, сл. 1, 3, 4, 15.3).

16 У оквиру реализације пројекта наткривања мозаици M1–M9 подигнути су у току заштитних археолошких истраживања 2006/07. године и чувају се у просторијама Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица. Планирано је да њихова будућа презентација буде у непосредној близини места на ком су откривени.

17 M. R. Werner, *Нав. дело*, 55, сл. 12а, 12б.

18 Исто, 56, сл. 13а, 13б.

19 Исто, 61, сл. 6.2, 18.

20 Исто, fig. 4.a.

21 Исто, fig. 4.b; И. Поповић, *Сирмијум – царска престоница, панонска метропола и хришћанска „глава Илирика"*, у: *Константин Велики и милански едикт 313, рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, Београд 2013, 102–117, сл. 41.

22 M. R. Werner, *Нав. дело*, 60, сл. 17а, 17б.

23 Од M5 је било очувано само неколико редова коцкица бордуре.

24 Техника *opus ectile* је примењивана на подним или зидним мозаицима који су израђивани слагањем разнобојних мермерних плочица исте дебљине. Плочице су различито обликоване и уклопљене тако да сачињавају геометријске или фигуралне представе једноставног или сложенијег дизајна. Ова техника је била веома популарна током империјалног периода (M. Farneti, *Glossario Tecnico-storico del mosaico*, *Con una breve storia del mosaico*, Ravenna 2001,

просторијама констатоване су мозаичке коцкице од стаклене пасте које су најчешће коришћене у зидној декорацији.

КАТАЛОГ МОЗАИКА

Мозаици пронађени у току археолошке кампање 2006/07. године изведени су у техници *opus tessellatum*[25]. За њихову израду коришћене су беле, окер, плаве, тамноплаве, жуте и тамноцрвене камене тесере. Геометријске полихромне шаре изведене су на белој позадини. Попут дезена на осталим мозаичким површинама из палатијалних комплекса у Србији, сви геометријски мотиви припадају традиционалним узорима (сл. 2).[26] Мозаици су организовани у појединачне тепихе са ивичном бордуром. Бордуру чине низови правоугаоних трака на којима се додатно јављају мотиви меандара са свастикама (М8), правоугаона трака која се рачва на крајевима (М6), низови дијагонално постављених квадрата (М4) или мотив текућег меандра са стилизованим розетама (М2). Подлога мозаика састојала се од четири слоја, што је било уобичајено у римском периоду.[27]

Мозаик М1 украшавао је један од ходника палате (сл. 3, план 2). Његово средишње поље сачињено је од квадратне мреже распоређене у седам уздужних трака различитих ширина.[28] Главни мотив су већа и мања квадратна поља на белој основи која се додирују теменима. Између њих су плави и бели

148–149). У античко време, била је скупоценија од технике *opus tessellatum* (K. M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge and New York 1999).

25 Мозаик израђен у овој техници Римљани су називали „теселата" (I. Fiorentini Roncuzzi, E. Fiorentini, *Mosaic, Materials, Techniques and History*, Rimini 2002, 12). Састојао се од мањих коцкица или „тесела" различитих димензија чија је највећа ширина износила до 2 цм, што нам потврђује и Витрувије. За његову израду коришћен је камен средње тврдоће који је обликован ручно уз помоћ клешта. Ова мозаичка техника најчешће је коришћена за мозаике који су украшавани геометријским шарама, за бордуре и позадине (Исто, 12).

26 Д. Срејовић, *Каталог – мозаици*, у: Д. Срејовић, А. Лаловић, Ђ. Јанковић, *Гамзиград – касноантички царски дворац*, Београд 1983, 69; D. Srejović, *Mosaics*, у: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade 1993, 261–263.

27 Подлога се састојала од: 1. *rudus*-а, који чини компактно тло или ломљена опека; 2, 3. *nucleus*-а од два слоја од кречног малтера и поцолана цемента од којих први садржи већу количину ломљене опеке и облутака, а други мермерни прах или млевену опеку и мање фрагменте опеке; 4. финог завршног танког слоја дебљине око 1,5 цм који се састоји од кречног малтера са мешавином вулканског пепела и мермерног праха или млевене опеке (*Mosaic, Materials, Techniques and History*, 130).

28 M. Blanchard, J. Christophe, J. P. Darmon, H. Lavagne, R. Prudhomme, H. Stern, *Repertoire graphique di décor geometrique dans la mosaique antique*, Bulletin de l' Association internationale pour l' etitude de la mosique antique, 4, Paris 1973 (*Decor I*), No 310, T. I. 4 .

једнокраки троуглови. У већим пољима су наизменично постављене четворолисне розете од плавих, црвених и жутих тесера, као и црвени и окер уписани квадрати у којима су мотиви мањих квадрата са розетама или крстом. Централно поље уоквирује бордура изведена од белих тесера са две уже траке од плавих коцкица. Читава композиција је складна, интензивних боја, високог квалитета израде. На основу покретних налаза који су пронађени на њему може се датовати у средину и другу половину IV века.

Мозаик М2 откривен је у продужетку просторије 23 (сл. 4, план 2). Композиција која је заступљена на њему није јединствена на целој површини. У западном делу просторије налазе се мотиви формирани комбиновањем четири правоугаоника око једног квадрата.[29] Тамноплави правоугаоници и квадрати на белој подлози испуњени су белим и црвеним коцкицама. Централно поље је оивичено црвеним и тамноплавим тракама. У источном делу просторије, која је откривена 2006/07. године, композиција се састоји од октогоналних поља између којих су квадрати постављени на угао.[30] Осмоугаона поља су испуњена разноврсним геометријским мотивима (свастика, кругови, пелта, преплет, морска корњача, квадрати, стилизоване розете) између којих су квадрати украшени мотивом Соломоновог кључа, троугловима, стилизованим розетама и другим вегетабилним мотивима. Сачињен је од тесера које су веће него на осталим мозаицима (ширина странице је око 1,5 цм, док је код осталих мозаичких површина око 1 цм). Он је грубље израде и вероватно је био прилагођен намени просторије која је једним делом могла бити отворена према дворишту. Мозаик је јако оштећен, са траговима ватришта и стамбених конструкција из периода сеобе народа.[31] Датује се, као и претходни, у средину и другу половину IV века.

Мозаик М3 пронађен је источно од просторије 16 (сл. 5, план 2). Његова композиција је формирана од четири квадрата око издуженог ромба.[32] Квадрати су испуњени вишеструким мотивом преплета изведеним у плавој, црвеној и жутој боји. Ромбоиди су изведени у коцкицама истих боја. Централно поље уоквирује бордура изведена од белих мозаичких коцкица са две уже траке од плавих тесера. Налаз новца Констанција II испод северног зида просторије са мозаиком 3, који се датује у време између 351. и 354, као и налаз новца Валенса на површини датованог између 364. и 367. године, опредељују га у средину

29 В. Савинова, *Нав. дело*, 37–38, сл. 39, 40; *Decor I*, No. 318, T. I, 3.
30 В. Савинова, *Нав. дело*, 38, сл. 43–44; *Decor I*, No. 344, T. II, 1.
31 З. Пејовић, Б. Лучић, *Некропола из периода сеобе народа са локалитета 1а Сирмијума*, Зборник Народног музеја XX-1, Београд 2011, 404.
32 *Decor I*, No. 389, T. II, 4.

и другу половину IV века.[33] Просторија са овим мозаиком је коришћена у приближно исто време када и просторије са мозаицима М1, М2, М7 и М9 и ниво А просторије 16.[34]

М4 је откривен у продужетку просторије 14, која је смештена између зида И–З и просторије 16, испод мозаика М1 (сл. 6 и 7). Просторија 14 представља дугачак ходник у који се улази из мање апсидалне просторије преко два камена степеника.[35] Изнад сачуваног мозаика који је презентован на локалитету, констатован је још један под на коме тесере нису биле очуване.[36] Током истраживања 2006/07. године, откривен је наставак ходника на удаљености од 12,5 м од раније откривеног.[37] Главни мотив мозаика чини квадратна мрежа од наизменично постављених већих и мањих квадратних поља која се додирују теменима.[38] Већа поља садрже уписани мотив Соломоновог кључа који се састоји од пет разнобојних елипсастих трака. Мањи квадрати су тамноплави. Читава композиција је постављена на белој подлози. Мозаик има бордуру од белих и тамноплавих правоугаоних трака између којих је тамноплава трака са белим квадратима постављеним на угао.[39] Између главног поља и бордуре налази се двострука трака формирана од наизменично постављених плавих и белих коцкица. На основу стратиграфских података и релативно хронолош-

33 Теренски инвентар број С-112 и С-54 (З. Пејовић, Б. Лучић, *Нова истраживања на локалитету 1а, царска палата Сирмијума у Сремској Митровици – извештај*, март 2009, 16, Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица Е 102/В, инв. бр. 6243; P. Popović, *Nalazi novca na carskoj palati 2006/2007. (radovi Zavoda), Kompletna numizmatička obrada – izveštaj*, 2008. godina, Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица Е 102/В, инв. бр. 6246).

34 На локалитету преовлађују налази стаклених посуда које потичу из IV века (J. Davidović, B. Lučić, M. Vujović, *Glass Finds from Site 1a of Sirmium (Imperial palace) – Roman and Medieval Period, XIX International Archaeological Symposium, Living with Glass: From Prehistory to the Early Middle Ages*, Histria antiqua 22, Pula, у штампи). За датовање најмлађег нивоа просторије 16, О. Брукнер наводи да су од посебног значаја налази стаклених посуда који се опредељују у другу половину IV века (О. Брукнер, *Прилог проучавању...*, 22). Значајан допринос временском опредељењу њеног коришћења дају нам налази из одводног канала фонтане ове просторије. У каналу је, током кампање 2006. године, пронађено пет новчића – Константинов посмртни новац и новац Констанција II, који су ковани између 337. и 346. године (теренски инвентар број: С-60 (341–346), С-61 (337–341), С-62 (337–339), С-63 (341–346) и С-5 (341–346), З. Пејовић, Б. Лучић, *Извештај*, март 2009, 16; P. Popović, *Izveštaj*).

35 Приликом првих истраживања на локалитету, просторија је откривена у дужини од 19,50 м и ширини од 3,50 м захватајући површину од 69,84 м^2. Само у једном делу просторије био је очуван мозаик, на коти 78,73 м н. в. у дужини од 5 м и ширини од 3,5 м.

36 А. Милошевић, О. Милутиновић, *Нав. дело*, 15.

37 У оквиру конзерваторско-рестаураторских радова планирана је његова презентација у продужетку постојећег презентованог мозаика просторије 14.

38 В. Савинова, *Нав. дело*, 30; *Decor I*, No. 320, T. I, 4.

39 В. Савинова, *Нав. дело*, 30; *Decor I*, No. 165, T. V, 2.

ког односа са осталим мозаицима на локалитету, мозаик М4 се оквирно датује у прву половину IV века.

М6 је пронађен испод подлоге за горњи ниво мозаика просторије 2. Мозаик је прекривао југоисточни угао недефинисане просторије чији највећи део излази из обима локалитета (сл. 8 и 10). Од њега је очуван део бордуре од ширих белих и ужих плавих трака. На бордури се јављају украси од краћих плавих трака које се рачвају на крајевима. Од централног мотива очувана су два квадратна поља на којима се распознаје мотив стилизоване беле четворолисне розете у плавом пољу и плавог квадрата конкавних страница.[40] У слоју шута изнад мозаичког пода пронађен је новац Лицинија који се датује у 317. годину, а испод њега новац Константина I датованог у 319–320. годину.[41] Мозаик се може определити оквирно у прву половину IV века (после 319. године).

М7 је откривен у југоисточном углу просторије 21 (сл. 7, 8 и 10).[42] Сачувана је његова бордура која се састоји од белих, плавих и црвених трака, са једном траком на којој је изведен мотив таласа.[43] Мотив таласа је изведен од црвених коцкица на белој основи. Централно поље је слабо очувано и на њему се могу уочити октогони око којих су мотиви пелте и троуглова. Мозаик се оквирно може датовати у средину и другу половину IV века.

Мозаик М8 (сл. 10) представља део јединствене површине која је пронађена приликом ранијих истраживања – доњи ниво просторије 2.[44] Сложену композицију мозаика чини квадратна мрежа формирана од низа плавих, црвених и жутих квадрата постављених на угао и додирују се теменима.[45] Између мањих квадрата налазе се већи који су распоређени у шест редова. Читава композиција је постављена на белој основи. Већи квадрати су испуњени мотивом вишеструког тробојног преплета, точком од троуглова и стилизованим

40 Конзерваторско-рестаураторске радове на фрагментима мозаика М6 и М7 у току 2013. године извршили су Немања Смичиклас и Маријана Протић, стручњаци Републичког завода за заштиту културе Београд. Радови су финансирани средствима Министарства културе и информисања Републике Србије и Покрајинског секретаријата за културу и информисање АП Војводине.

41 Теренски инвентар број С-164 и С-170 (З. Пејовић, Б. Лучић, *Извештај*, март 2009, 10; P. Popović, *Izveštaj*).

42 Мозаик је први пут констатован приликом археолошких истраживања 1960. године (В. Савинова, *Нав. дело*, 36; О. Брукнер, А. Милошевић, *Дневник археолошких истраживања на локалитету 1а*; О. Брукнер, А. Милошевић, *Опис објеката истражених 1960 на локалитету 1а*, документација са археолошких истраживања која се чува у Заводу за заштиту споменика културе Сремска Митровица).

43 *Decor I*, No. 190, T. V, 6.

44 Доњи ниво мозаика у просторији 2 који је откривен 50-их година прошлог века има димензије 4,75 x 3,60 м и налази се на коти 78.74 м н. в. Ниво мозаика је везан за доњи праг у зиду 3.

45 В. Савинова, *Нав. дело*, 27, сл. 17–19; *Decor I*, No. 310, T. I, 4.

биљним орнаментом (бела четворолисна розета на тамноплавој подлози). Они се понављају по тачно утврђеном распореду. Средишње поље уоквирује бордурна трака формирана комбиновањем мотива меандра и квадратних поља.[46] У овој бордури су наизменично постављена већа квадратна поља, од којих прво у централном делу садржи квадрат конкавних страна око кога је плетеница, а друго мотив сложеног преплета. Између квадрата је мотив текућег меандра. На основу налаза новца Константина I испод доњег нивоа пода у просторији 2, који се може датовати у 319. годину, мозаик се оквирно датује у прву половину IV века (после 319. године).[47]

Приликом истраживања 2007. године, мозаик М9 је само констатован на неколико места на коти 79,17 м н. в. у јужном делу просторије 2. Откривен је само у траговима, али у довољној мери да би се потврдило да је реч о јединственој композицији на целој њеној површини.[48] Његови делови пронађени су и приликом археолошког надзора у оближњој Улици Бранка Радичевића (сл. 11), тако да можемо закључити да је овај дугачки ходник у свом јужном делу скретао према западу.[49] Композиција мозаика се састоји од ромбоида који су оивичени црвеним, а испуњени жутим тесерама. Између њих су траке меандра од тамноплавих свастика које се међусобно преплићу формирајући мотив кључа.[50] Бордура се састоји од шире беле и две уже тамноплаве траке. Датује се оквирно у средину и другу половину IV века.

АНАЛИЗА МОЗАИЧКИХ КОМПОЗИЦИЈА

На свим каталошки обрађеним мозаицима преовлађује строги класицистички стил IV века са геометријским орнаментима. Највећи број пронађених мозаичких подова има композицију са квадратном мрежом (М1, М4 и М8), док се у композиције са октогонима (М2), ромбовима (М3) и меандром од свастика (М9) може сврстати по један мозаик.[51]

---

46 В. Савинова, *Нав. дело*, 27; *Decor I*, No. 264, T. VI, 7.

47 Теренски инвентар број С-187 (З. Пејовић, Б. Лучић, *Извештај*, 12; P. Popović, *Izveštaj*).

48 Укупна откривена дужина ове просторије износи 49,30 м, а ширина 6 м. Са севера, у просторију 2 се улазило из „велике апсиде", са истока, била је повезана са просторијама 3 и 34 и унутрашњим двориштем палате. Са западне стране, из овог дугачког ходника улазило се у просторије 21 и 24, као и друге мање у овом низу које нису истражене.

49 Мозаик је након документовања остављен *in situ* и затрпан песком.

50 В. Савинова, *Нав. дело*, 27, сл. 15, 16; *Decor I*, No. 394, T. III, 7.

51 За одређивање композиционих схема коришћена је класификација мозаика Сирмијума (В. Савинова, *Нав. дело*, 74) која се заснива на делима G. Salies, *Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungs Schemata Römischer Mosaiken*, Bonner Jahrbücher 174, 1974 и *Decor I*.

Композиције са квадратном мрежом јављају се на римским мозаицима од II века н. е. широм Римског царства, с тим да су најучесталије у III и IV веку.[52] Најближе аналогије нашем мозаику М1 проналазимо у гамзиградској палати – трем дворишта Н палате I,[53] као и у Аквинкуму – вила у улици Meggyfa (II–III век).[54] Мотиви са мозаика М4 и М8 чести су у Панонији. Декорације попут њих потичу из Аквинкума, из виле у улици Meggyfa (II–III век),[55] с тим што је мозаик у Аквинкуму упрошћеније композиције и сведенијег колорита. На сличан начин украшени су мозаици из Трира[56] и Аквилеје. Нарочито су заступљени у Сирмијуму, на бордурама са локалитетима 14, 1 и 85.

Мотиви октогона у широкој су употреби од I до IV века, мада су чести и у V и VI веку.[57] Најближи мозаику у просторији 23 је део површине у западном делу северне дворане теодоријанске базилике у Аквилеји,[58] како по композицији тако и по употребљеним бојама. На оба мозаика су комбиновани мотиви правоугаоника око квадрата са мотивима октогона.

Композиције са ромбовима су нарочито популарне током IV века, мада се јављају и у III и V веку. Мотиви са ромбовима у комбинацији са квадратима, блиски мозаику М3, јављају се Галеријевој палати у Солуну и Гамзиграду,[59] Диоклецијановој палати у Сплиту,[60] грађевини са октогоном у Нишу,[61] на мозаицима у Немачкој,[62] у Солину,[63] али и Бугарској и Грчкој.[64] У Сирмијуму је заступљен на мозаику 1 локалитета 4,[65] на бордури мозаика са локалитета 14,[66]

52 Исто.
53 *Гамзиград*, 70, сл. 60.
54 A. Kiss, *Roman mosaics in Hungary*, Budapest 1973, fig. 14; W. Istvan, *Az Aquincumi mozaikok*, Budapest 1962, fig. 23, 24 (просторија 2).
55 A. Kiss, *Нав. дело*, fig. 14a; W. Istvan, *Нав. дело*, fig. 25, 26 (просторија 3).
56 K. Parlasca, *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlin 1959, 27, Abb. 4 (Trier- Rennfarermosaik vom Museumhof), Tafel 2, 2 (Niedaltdorf), Tafel 2, 6 (Trier, Kaiserthermen), Tafel 12, 3 (Kreuzweingarten).
57 В. Савинова, *Нав. дело*, 75 по: G. Salies, *Untersuchungen*.
58 M. Novello, M. Salvadori, C. Tiussi, L. Villa, *Il primo nucleo episcopale di Aquileia: struttura e decorazione*, *Constatinoe Teodoro, Aquileianel IV secolo*, Aquileia 2013, 143–151, fig. 5.
59 R. Kolarik, *Ниш и Византија*, 4, fig. 7, 8.
60 Исто, fig. 1.
61 Г. Јеремић, *Мозаици грађевине са октогоном из античког Ниша*, у: *Ниш и Византија 5*, Ниш 2007, сл. 4, сл. 7 г.
62 K. Parlasca, *Нав. дело*, Tefel 11, 2 (Trier).
63 J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb 2003, T. LI, 2, стр. 120.
64 В. Савинова, *Нав. дело*, 86 по: G. Salies, *Untersuchungen.*
65 M. Parović Pešikan, *Kompleks podnih mozaika kasnorimske vile u Sirmijumu*, у: *Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali XVIII*, Bitola 1978, sl. 3.
66 О. Брукнер, В. Даутова Рушевљан, *Архитектонско-грађевински комплекс виле урбане у Сирмијуму*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XXI, Нови Сад 2004, Пл. 20.

као и у оквиру објекта стамбеног карактера који је пронађен западно од хорее на локалитету 30.[67]

Композиције са меандром од свастика омиљене су крајем II и у првој половини III века у Галији, а заступљене су током истог периода у Сирији и северној Италији. Панели у облику кључа формираног од меандра чести су у Германији, Галији и Антиохији,[68] а често се појављујију и у Сирмијуму (мозаик на нивоу А просторије 16, мозаици у просторијама 3 и 34 на истом локалитету). Меандар од свастика у панелу облика кључа са уписаним ромбом као на нашем мозаику М9 јавља се у Тријеру[69] и Медијани[70].

Идентични мотиви израђени у истим бојама који су заступљени на мозаику М6 могу се пронаћи и на фрагменту мозаика у северном делу локалитета 14 који је откривен 1990. године.[71] Најближе паралеле за мотив таласа који је заступљен на мозаику М7 налазимо, такође, у Сирмијуму на локалитету 4[72]. Сматра се да мотив таласа потиче са хеленистичког истока, где је дуго у употреби, а у каснијем периоду ушао је у употребу широм Римског царства.[73] Слично је са мотивима четворолисне розете, точка од троуглова, пелте и свастике за које се мисли да на овај простор стижу преко Аквилеје.[74]

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Велике промене које су се десиле у Римском царству крајем III и током IV века оставиле су јак утицај на архитектуру и уметност античког света. Оне се, у великој мери, могу пратити и на мозаицима, чија продукција у то време доживљава велики замах. У овом периоду траже се нови начини изражавања. У мозаичкој уметности они су пронађени у полихромном геометријском стилу, који у потпуности потискује црно-беле узоре.[75] Сматра се да су се полихромни геометријски теписи развили из италијанских црно-белих мозаика на које су

67 В. Савинова, *Нав. дело*, 65.
68 В. Савинова, *Нав. дело*, 87 по: G. Salies, *Untersuchungen.*
69 K. Parlasca, *Нав. дело*, Tefel 17, 2–3 (Trier, Karthäuserstraße).
70 G. Trovabene, *Ниш и Византија*, 4, fig. 4.
71 В. Савинова, *Нав. дело*, 65.
72 M. Parović Pešikan, *Нав. дело*, sl. 4.
73 Упоредити овај и друге мотиве: Ph. Bruneau, *Mosaics on Delos*, Paris 1974; M. Spiro, *Critical corpus of the mosaic pavements on the Greek mainland, fourth/sixth centuries, with architectural surveys*: in two volumes, New York, London 1978; L. Budde, *Antike Mosaiken in Kuilikien*, Bd. 1, 2 Recklinghausen 1969/72; В. Канараке, *Здание с мозаикой в Томах*, Constanta 1967.
74 Ђ. Мано-Зиси, *Пролегомена уз проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму*, Зборник радова Народног музеја, II, Београд 1959, 92–93.
75 D. J. Smith, *Нав. дело*, 123.

вероватно утицале радионице северне Африке.[76] У другој половини III и током IV века, они бивају широко прихваћени на територији целог Римског царства, а њихов развој се наставља у оквиру различитих уметничких центара.

С друге стране, хеленистичка традиција израде мозаика, на којој се развила римска мозаичка уметност, опстаје у континуитету у Малој Азији, Сирији и Палестини све до краја IV века.[77] Током касне антике постепено се губе хеленистички узори који се огледају у натурализму фигуралних представа, ефекту сенчења, „експресионистичком" стилу и богатству употребљених боја,[78] чији утицај можемо препознати на мозаику са представом Меркура, као и на мозаицима Гамзиграда и Медијане. Бројни су фигурални мозаици IV века (Пијаца Армерина, Аквилеја) на којима се утицај касне антике огледа у постепеној стилизацији фигура, њиховој дводимензионалности, поједностављењу композиција и разбијању на мање изоловане сегменте.[79] Поједини аутори нова струјања приписују продору афричких мајстора чији је раскошан стил препознатљив по богатој полихромији и бујној вегетабилној декорацији, нарочито у бордурама.[80] На мозаицима Сирмијума не можемо приметити овакве утицаје.

Подручје Балкана у ово време игра значајну улогу. Несумњиво је да мозаике Сирмијума, Гамзиграда, Ниша и Медијане одликују високи стандарди израде, који се првенствено огледају у „јединству целина у концепцији и композицији," како тврди Ђ. Мано-Зиси,[81] међутим, они остају ван токова развоја у односу на најзначајније мозаичке центре тог времена у северној Африци, на Сицилији и у Антиохији.[82] На основу проучавања система декорације и мотива, сматра се да утицаји на тетрархијске и касније црквене центре стижу са запада преко Аквилеје с једне стране, а преко Солуна с друге стране.[83] Р. Коларик наводи да су источномедитерански утицаји више присутни на мозаицима Галеријеве палате у Солуну и Ромулијани,[84] док на мозаицима Сирмијума и Сплита преовлађује утицај запада.[85] На сплитским и сирмијумским мозаицима се огледа традиционална дводимензионална линеарна декорација вели-

76 Исто.
77 D. J. Smith, *Mosaics*, у: *A handbook of Roman art: a survey of the visual arts of the Roman world*, Oxford 1983, 116–122.
78 M. Farneti, *Нав. дело*, 31, 37; J. Meder, *Нав. дело*, 20.
79 M. Farneti, *Нав. дело*, 37.
80 J. Meder, *Нав. дело*, 25.
81 Исто.
82 D. Srejović, *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, 263.
83 Ђ. Мано-Зиси, *Нав. дело*, 93–94.
84 R. Kolarik, *Tetrarchic Mosaics of the Balkans*, у: *La Mosaique Greco-romaine IV, Colloque international pour l'etitude de la mosaïque antique (Trier)*, Trier 1988, 176.
85 Исто, 175.

ких империјалних грађевина у Риму.[86] В. Савинова нас, приликом анализе мозаика Сирмијума, између осталог, упућује на њихову сличност са мозаицима мађарског дела Панониje.[87] На основу сличних стилских одлика и бројности налаза мозаика на овом простору, она условно даје могућност за постојање школе или радионице „панонског геометријског стила", о чему су и раније изношене претпоставке.[88]

Највећи број мозаика откривених на сирмијумском налазишту 1а може се приписати последњем значајном ступњу у развоју римске мозаичке уметности. На њима се прожимају различити утицаји, међу којима, несумњиво, доминирају културни утицаји са Запада. Слабљење улоге и утицаја Сирмијума крајем IV, током V и VI века услед налета Хуна, Гота и других народа у великој мери је утицало на деградацију урбане структуре града. Сеобе су на ове просторе довеле популације са другачијим потребама и начином живота, чиме је прекинута ранија касноантичка традиција у изради мозаика. Мозаичка уметност наставља да са развија у оквиру рановизантијског културног круга,[89] где доживљава интензиван развој и врхунске домете (Константинопоље, Солун, Равена).

86 R. Kolarik, *Ниш и Византија*, 4, 160–161.
87 В. Савинова, *Нав. дело*, 96.
88 Исто, 101.
89 Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици: Дарданија, Македонија, Нови Епир*, Београд 1978.

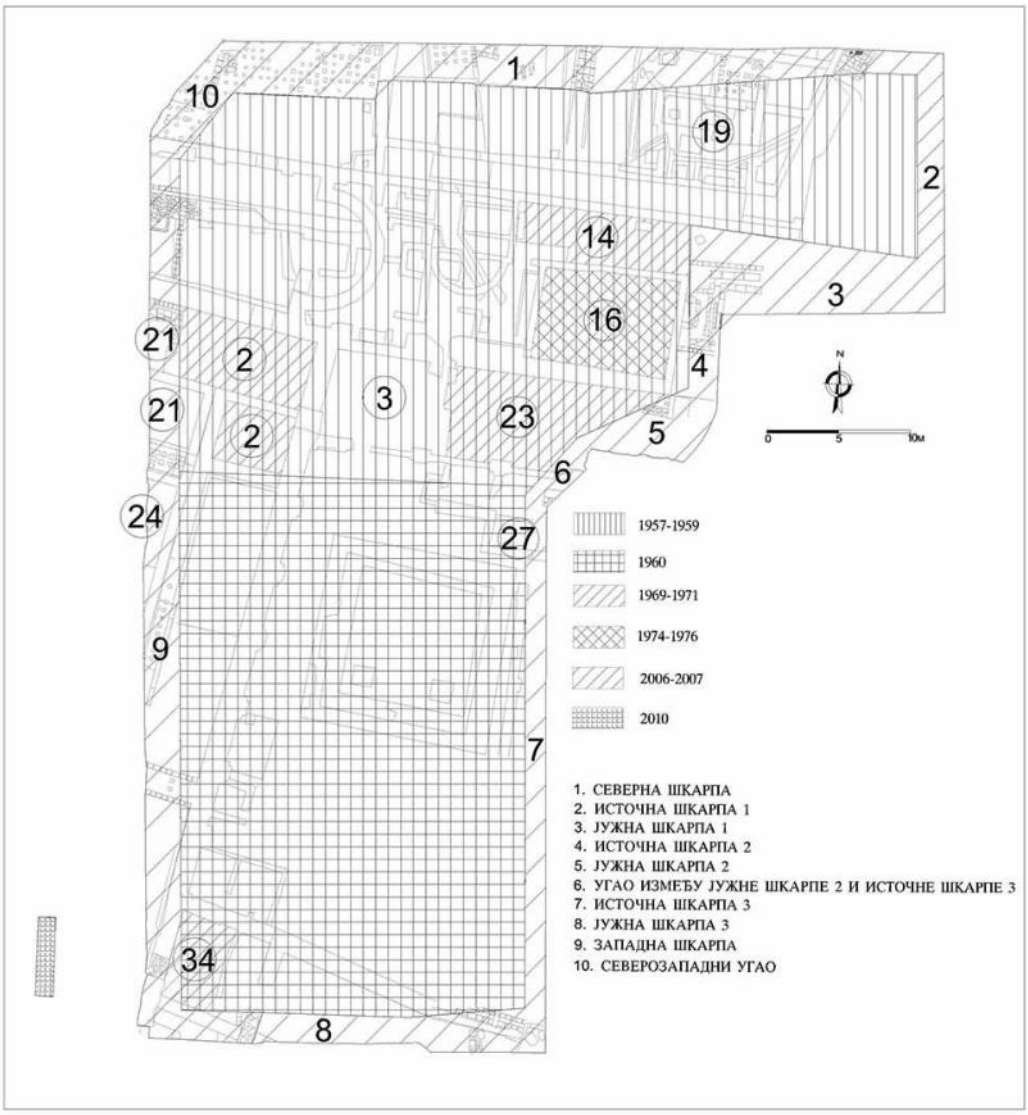

Графички приказ основе локалитета 1а са хронологијом археолошких истраживачких радова (Б. Лучић, Ј. Вулетић)

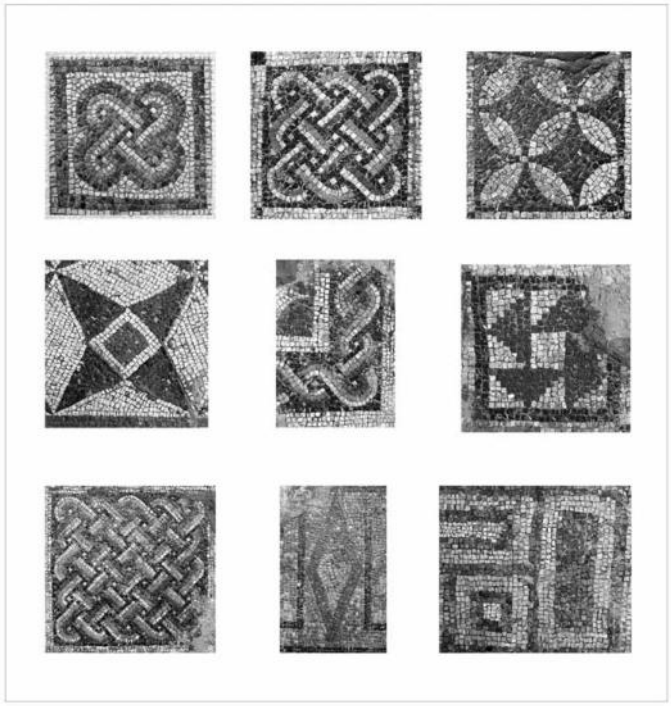

Детаљи мотива мозаика (Ж. Синковић)

Мозаик М1, поглед са запада (Ј. Вулетић)

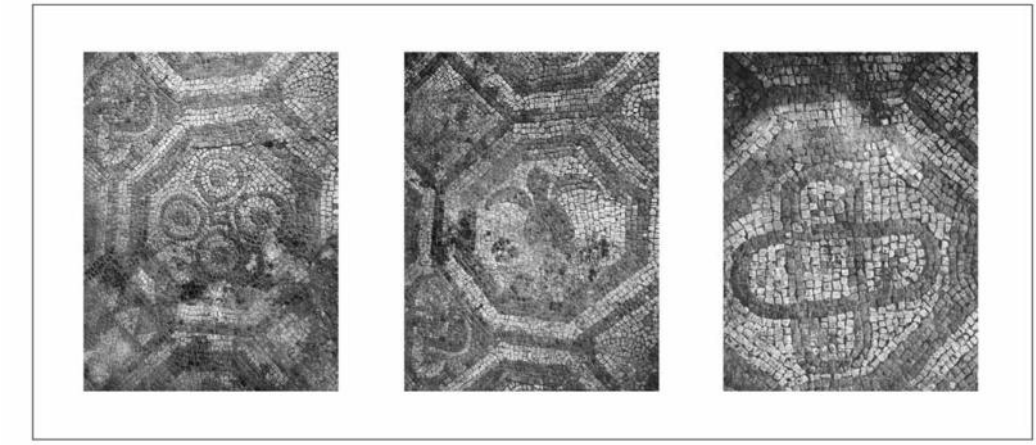

Детаљи мозаика М2 (И. Филиповић)

Мозаик М3, поглед са југа (Б. Лучић)

Мозаик М4, поглед са северозапада (Ј. Вулетић)

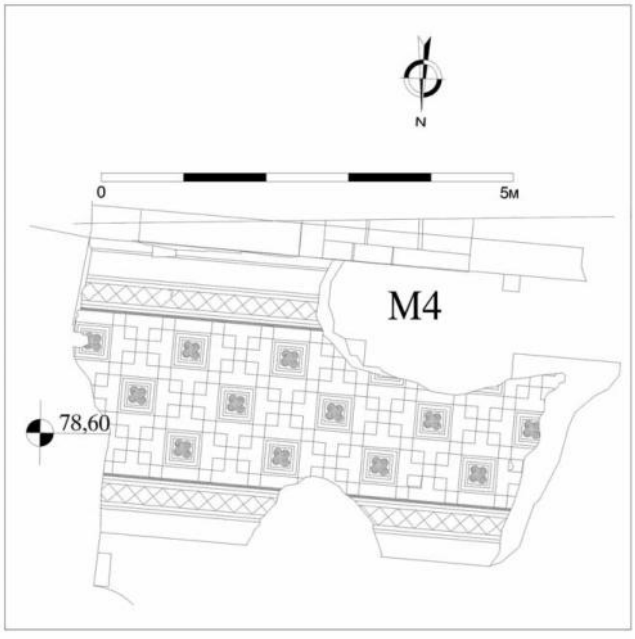

Основа мозаика М4 (И. Филиповић, Ј. Вулетић)

Мозаици М7 и М6 након конзерваторско-рестаураторских радова 2013. године (Б. Лучић)

Мозаик М7, поглед са севера (Ј. Вулетић)

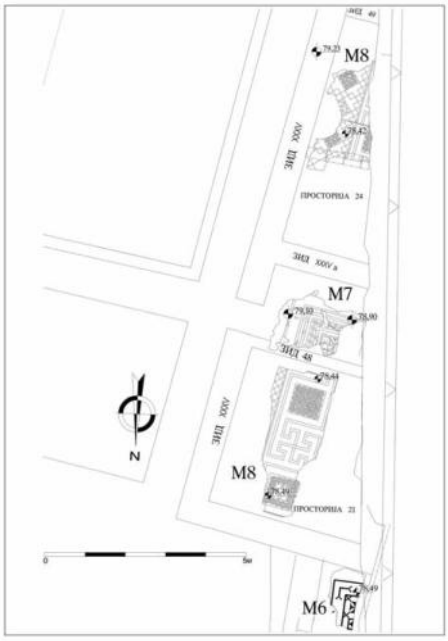

Основа западног дела локалитета са мозаицима M6, M7 и M8 (И. Филиповић, Ј. Вулетић)

Мозаик M9, поглед са југа (Р. Муждека)

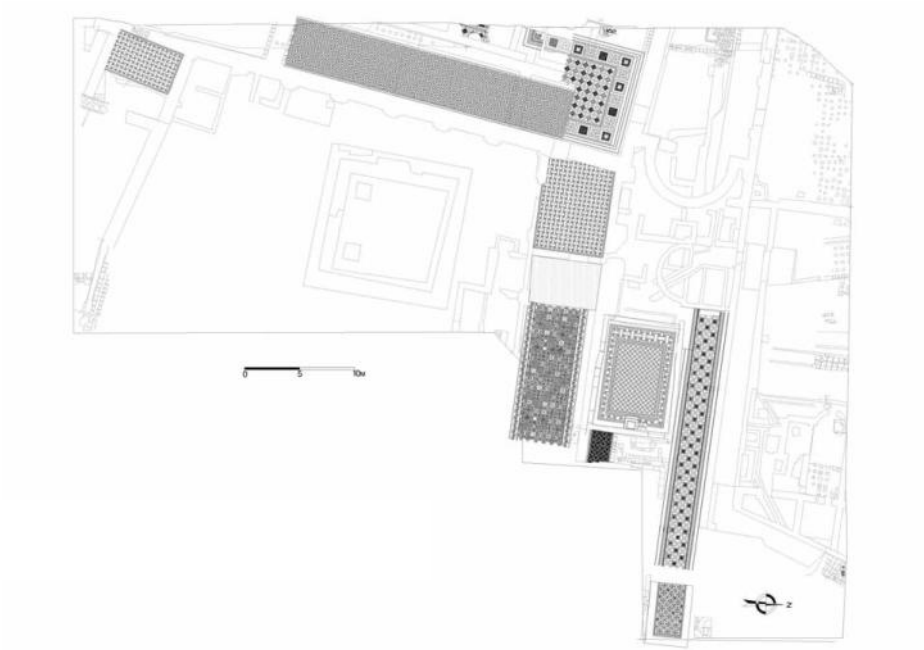

План 1. Основа локалитета 1а са идеалном реконструкцијом мозаика (И. Филиповић, Ј. Вулетић)

План 2. Основа североисточног дела локалитета 1а са мозаицима М1, М2 и М3 (И. Филиповић, Ј. Вулетић)

Biljana Lučić
Institute for the protection of cultural monuments
Sremska Mitrovica

NEW FINDINGS OF MOSAICS AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE 1A – SIRMIUM IMPERIAL PALACE

SUMMARY:

This paper presents unified data about floor mosaics found at the archaeological site 1a, one of the most significant archaeological sites of Sirmium. Furthermore, new findings discovered in 2006 and 2007 are catalogued and analyzed. All the mosaics date from the end of the third until the end of the fourth century and belong to the last important period in the development of the Roman mosaic art. On the Sirmium mosaics from the Imperial Palace, polychromatic geometrical motifs are predominant. They are characterized by a harmonic composition, intensive colours and a high manufacturing quality. Various influences pervade on the mosaics, predominantly the cultural influences of what was then the western world.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

070.13(439)”1890/1897”(093.2)
94(497.113)”188/189”

Др Ненад Лемајић
Филозофски факултет, Нови Сад

ЦЕНЗУРА И ЗАПЛЕНЕ НОВИНА *HRVATSKI BRANIK* ИЗМЕЂУ 1897. И 1890. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад обрађује цензуру и бројне забране листа *Hrvatski branik* који је крајем XIX века излазио у Сремској Митровици. Штампа је надзирана на основу закона из 1875. године, а режим Куена Хедерварија је ову цензуру додатно пооштрио. *Hrvatski branik* био је у периоду од 1897. до 1900. више пута забрањен или су из њега изостављани поједини чланци.

Кључне речи: *Hrvatski branik*, цензура штампе, Сремска Митровица, Куен Хедервари, Срем, српско-хрватски односи.

Развој грађанске класа у Сремској Митровици добио је на интензитету после укидања Војне границе у Срему 1881. године. Прве фабрике су отворене средином 80-их година XIX века. Као и у свим провинцијским градовима Хрватске са знатним бројем српског становништва и овде се поред хрватске развила и српска грађанска класа. Хрватска држава била је у овом периоду оптерећена напетостима проистеклим из хрватско-угарске нагодбе из 1868. године. Под строгим режимом Куена Хедерварија националне страсти и незадовољства су избијали у различитим формама. Нерашчишћене односе хрватске и српске заједнице око признавања положаја српске нације у Хрватској Куен Хедервари је искористио за спровођење политике унификације Хрватске са осталим делом мађарске државе. Строгим мерама утицао је и на штампу која је у овом периоду због општег индустријског напретка и пораста грађанства добијала на значају и често могла бити катализатор различитих незадовољстава. На самом крају XIX века цензура је добила веома ригидне форме. И у ранијем периоду је цензура штампе била готово свакодневна. Током двадесет година бановања Куена Хедерварија у Хрватској било је

цензурисано преко пет хиљада чланака.[1] Закон о штампи донет је у Хрватској у време бановања Ивана Мажуранића 1875. оставши као основ регулативе у овој области до 1918. године. У време бановања Куена Хедерварија закон је 1883. промењен у том смислу да је укинута порота у којој су до тада били грађани. Пороте су по правилу ослобађале оптужене па је изменама закона створен предуслов да се по потреби лако врши репресија над опозиционом и другом неподобном штампом. По одредбама *Zakona od 17. maja 1875. o porabi tiska za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* штампар је морао од сваког издања привремене штампе дати један примерак „pri vlastih od sigurnosti onoga mjesta".[2] Повереник је потом прегледао да ли се крше неке законске одредбе. У случају да је таквих дела било, уредник их је морао избацити из часописа. Зато се често догађало да часописи излазе са белинама на местима где се претходно чланак налазио. Постојала је обавеза да часопис у наредном броју објави на насловној страни одлуку о заплени.[3]

Пример *Hrvatskog branika*,[4] провинцијског листа малог утицаја на који су примењиване изузетно оштре мере цензуре, илуструје тај однос према штампи. *Hrvatski branik* је почео да излази од 1893. године суботом. Први уредник је био Ђуро Михелчић, затим Иво Свирчевић и најдуже Никола Доган.

Тврде националне оријентације, с времена на време је објављивао чланке о државним питањима, односима Хрватске и Мађарске те српско-хрватским проблемима.[5] Строга цензорска упутства доводила су до повремених забрана текстова. У таквим случајевима бројеви су поново штампани, али са белим површинама на местима где су се налазили уклоњени чланци.

---

1 Александар Стипчевић, *Повијест књиге*, Загреб 2006, 182.

2 *Сборник законах и наредабах ваљаних за краљевину Хрватску и Славонију,* 1987, 361.

3 Tamara Štefanac, *Cenzurirani ilustrirani materijal u hrvatskim časopisima u vrijeme banovanja Károlya Khuena Héderváryja* (1883.–1903.), Libellarium, IV, 1 (2011), 23–38.

4 *Hrvatski branik* је био хрватско штампано гласило из Сремске Митровице (у заглављу је писало само „Митровице"). Почео је да излази 1893. године, сваке суботе. Први уредник је био Ђуро Михелчић, а касније су га заменили Иво Свирчевић и Никола Доган. Као и у многим листовима у Хрватској рад му је забрањен 1914. због неподобности и ратне ситуације. Наиме, тада су због одржавања провладиног морала и спречавања рада словенских и класних часописа забрањени осјечки *Volksreich* , шидско *Pravo naroda*, винковачка *Svjetlost* те неки српски листови. До забране часописа *Hrvatski branik* дошло је јер је означен као правашки радикални лист. Лист се у свом заглављу дефинисао као „list za politiku, društveni i javni život ". Најпознатији сарадник листа био је др Илија Абјанић, аутор *Ljekarskog rječnika horvatskoga govora*.

5 О стереотипима који се појављују у штампи у Хрватској тога времена вид. Natalija Rumenjak, *Nacionalni stereotipi u zagrebačkoj javnosti u početku XX. st.* – Obzor *i* Srbobran *(1901.–1902. godine)*, Povjesni prilozi, 15, 1996.

Hrvatski branik број 67 за 1897. годину је заплењен и то због чланка „Ljetnje slike iz malog Carigrada". Уредник часописа Никола Доган[6] је у броју 69 прокоментарисао ову забрану и забрану броја 68 изневши да је то у кратком року четврта заплена, односно два броја по два издања. Због тог коментара заплењено је и прво издање броја 69 а друго издање је штампано са белим површинама на месту текстова.[7] Коментаришући забрану у рубрици „Viesti iz mjesta i sa strane" уредништво је у кратком коментару навело „Prošli broj našeg lista i opet je zaplienilo kr. državno odvjetničtvo, i to nekoliko stavaka članaka 'S puta'. Premda smo mi u prošlom broju na mnogim mjestima išli s puta državnom odvjetniku, ipak se je spotaknuo o nas, te i najnedužniju stvar zaplienio. – Kako nam je zapljena kasno stigla, to smo tek drugi dan drugo izdanje otpremili. Cienjeni predplatnici znadu staru kao i najnoviju praksu zapljene, pak se nadamo, da to nama ne će u grieh upisati, već onima, koji u eri reda, rada i zakona vedre i oblače".[8]

Два месеца касније, 2. октобра 1897, забрањен је број 79 због текста у чланку „Zagrebačke viesti". Без улажења у садржај, уместо конкретних разлога наведена је општа формула употребљавана за забрану новина у Куен Хедерваријевој Хрватској: „Čitavim smjerom i sadržajem rečenog tiskopisa nastoji se grđenjem i podrugivanjem neistinitim kazivanjem i izopačivanjem stvari razdražiti druge na mržnju i preziranje protiv vlasti i pojedinih organa vlade i obziru uredovanja njihova što tvori u čin prestupka".[9]

---

6 Олга Марушевски (1993) у *Hrvatskom biografskom leksikonu* даје следеће податке о Николи Догану који је најдуже време уређивао ове новине: Никола Доган је рођен 11. јула 1865. године у Удбини. Бавио се новинарством и штампарством, а умро је 1911. године у Сремској Митровици. Занат је учио у Загребу, а као штампар јавља се у импресуму збирке приповедака *Духовни говорник* (Мађарево 1886). Године 1895. долази у Сремску Митровицу, где постаје пословођа у Хрватској дионичкој тискари те издавач и уредник *Hrvatskog branika* (од бр. 46, 1895. до бр. 11, 1911). Лист, који је био једино хрватско гласило у Срему, повремено је цензурисан, а Доган, често аутор свих текстова, осуђиван на затвор. У овом листу Доган је објавио и своје приповетке *Ноћ иоћи Badnjaka* (1895), *Kriumčari* (1896), *Sirote* (1897). Поводом јубилеја 25-годишњице Хрватскога типографског друштва у сопственом је издању објавио *Doprinos k Spomenspisu hrvatskoga tipografičkoga družtva u Zagrebu ili prvi predsjednik hrvatskoga tipogr. družtva* (Митровица 1898). То су уједно били први подаци о оснивању друштва, које је Доган саставио према белешкама првог председника Д. Кахлеа. Такође је оштампао број 4 рукописнога *Glasnika zagrebačkih knjigotiskarah* из 1869, што га је нашао у Кахлеовој заоставштини.

7 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, III казнени предмети 1894–1900, 298/1648 и 1241/97.

8 *Хрватски браник*, 20. коловоз 1897, бр. 69, 3.

9 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, III казнени предмети 1894–1900, 1476/1897.

Наредна забрана је уследила 1898. када је 2. априла забрањен број 27 због текстова „Babina greda u ožujku 1898. u cielosti" и у подлистку „Sa puta" у ставци „Zašto je daklem do 'Madame'" и у ставци „Želi Vam" до „Mašine".[10]

Поред тога што су поједини бројеви *Hrvatskog branika* забрањивани и због најмање сумње у квалитет рада државних органа, од средине 1898. новине су биле забрањиване и због политичких коментара. Тако је 9. српња 1898. године забрањен број 55 због чланка „Ravnopravnost u Hrvatskoj".[11] Касније је забрањен и број 67 од 20. листопада 1898. године.[12]

Следеће године забрањени су и бројеви 50 и 51 од 25. липња и 28. липња. Број 51 забрањен је због текста „Proslava Zmajeva jubileja".[13]

Заплена новина уследила је и на самом почетку 1900. године. Часопис је забрањен због текста „Srbi med sobom". Два броја су заплењена у самој редакцији а остали код угоститеља Антуна Ковача, Јулијуса Принера и Ивана Драгичевића и у Хрватској читаоници.[14]

Најстроже цензуришући штампу у једној малој провинцијској средини каква је тада била Сремска Митровица, режим Куена Хедерварија је и на тај начин радио на јачању хрватско-српских подела методом која је у формалном смислу била помирителjска а у суштини повећавао раздор међу два кључна народа у Хрватској.

10 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, III казнени предмети 1894–1900, 499/1898, 5. април 1898.

11 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, III казнени предмети 1894–1900, 951/1898.

12 Исто.

13 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, III казнени предмети 1894–1900, 892/1899.

14 Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици, I казнени предмети 1900–1903, 58/287.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

1. Хрватски државни архив, Државно одвјетништво у Митровици.

Литература:

2. Natalija Rumenjak, *Nacionalni stereotipi u zagrebačkoj javnosti u početku XX. st.* – Obzor *i* Srbobran *(1901.–1902. godine)*, Povjesni prilozi, 15, 1996.
3. Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige*, Zagreb 2006.
4. Tamara Štefanac, *Cenzurirani ilustrirani materijal u hrvatskim časopisima u vrijeme banovanja Károlya Khuena Héderváryja (1883.–1903.)*, Libellarium, IV, 1 (2011).

Nenad Lemajić, PhD
Faculty of Philosophy, Novi Sad

CENSORSHIP AND CONFISCATION OF THE PAPER *HRVATSKI BRANIK*[15] BETWEEN 1897 AND 1900

SUMMARY:

Ban Khuen-Héderváry's regime pursued the policy of unification of Croatia with the rest of the Kingdom of Hungary. By means of strict measures, it influenced the press that was gaining importance and could often be a catalyst of various dissatisfactions in this period due to the global industrial progress and the growth of citizenry. At the very end of the 19th century, the censorship had become quite rigid. During the twenty years of Ban Khuen-Héderváry's reign, over five thousand articles were censored in Croatia. The press law was adopted in Croatia at the time of Ban Ivan Mažuranić's reign, in 1875, and it had remained the basis of legal regulation in this area until 1918. Ban Khuen-Héderváry reinforced the law in 1883.

The example of *Hrvatski branik,* a small provincial paper with little influence, printed in Sremska Mitrovica, that was exposed to extremely harsh measures of censorship, illustrates this attitude towards the press. Strict censorhip instructions caused the occasional ban of the texts or whole issues of this paper between 1897 and 1900.

15 *The Croatian defender*

94:711.168(497.113)”1945/1950”

Андрија Поповић, мср
Сремска Митровица

РАЗВОЈ ИНФРАСТРУКТУРЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: У раду је укратко приказано шта су све урадили грађани Сремске Митровице у периоду од 1945. до 1950. како би допринели обнови земље и изградњи порушене инфраструктуре у Другом светском рату; односно како је предратна варошица пошла путем убрзаног развоја са жељом да у деценијама после Другог светског рата постане индустријски центар и важна тачка на привредној карти нове државе.

Кључне речи: инфраструктура, развој, Сремска Митровица, Други светски рат, железнице, путеви, саобраћај, пруга, железничка станица.

Сремска Митровица дочекала је крај Другог светског рата са великим олакшањем, у атмосфери прославе ослобођења. Град је током оружаних сукоба и година окупаторског терора имао озбиљне жртве. Као што је познато, усташки терор нанео је тешке ране становништву а партизанска герилска борба и потом борба на Сремском фронту исцрпела је материјалне и људске ресурсе читавог Срема. Постојао је, дакле, основан разлог за славље тог 1. новембра 1944. Премда су се јединице народноослободилачке војске још увек биле у рововима на свега неколико километара од насељеног места,[1] већ 3. новембра 1944. формиран је Месни народноослободилачки одбор у чијем раду је учествовало 25 чланова.[2] Задатак овог тела било је решавање горућих проблема са којима се суочио град одмах по ослобођењу. Комунална служба и социјално старање морали су се под хитно оспособити, а инфраструкту-

1 Звуци борбе могли су се јасно чути у Сремској Митровици све до 12. априла 1945, када је пробијен Сремски фронт.
2 21 мушкарац и 4 жене.

ру је требало стабилизовати што пре. Током повлачења, Немци и усташе су настојали да успоре напредовање народноослободилачке армије. Тако су настрадали и железничка станица и добар део пруге који је повезивао Митровицу са Румом на једној и Шидом на другој страни. Ова комуникација била је приоритет у напорима за обнову инфраструктуре. Требало је поново изградити и унапредити и друге саобраћајнице. Пошто се рат завршио, Сремска Митровица је постала важна тачка на саобраћајној карти нове Југославије. Као таква, морала је бити спремна да одговори на све захтеве коју су пред град постављале нове власти. Град је показао способност за брзи развој и одговорио на све изазове који су пред њега стављени. На страницама које следе, приказаћемо само неке од важних путева који су изграђени у првим годинама после Другог светског рата. Поред тога, даћемо слику Сремске Митровице која се у веома кратком року преобразила из малог и помало скрајнутог места у град са великим амбицијама када је у питању индустријски и друштвени развој. Приказаћемо како је тај развој почео, како је упоредо са обновом становништва обновљена и унапређена и инфраструктура главног града Срема. Најважнији подухвати везани су за обнову железничке мреже али и за изградњу ауто-пута, чија деоница је прошла поред Сремске Митровице крајем четрдесетих година прошлог века. Приложићемо овде и једине фотографије које сведоче о ускоколосечној прузи, која је пролазила кроз центар града и служила за пренос материјала који је коришћен за изградњу поменуте деонице ауто-пута „Братство и јединство".

Као што смо поменули, пруга Београд–Загреб била је пресечена. Неколико дана пре ослобођења, 29. октобра 1944, последње две локомотиве прошле су кроз станицу у Сремској Митровици. Прва је вукла машину која је секла железничке прагове, а друга је својом тежином раздвајала шине које су потом разбациване.[3] Стара зграда је минирана и сравњена са земљом. Обнова те грађевине и секције пруге била је приоритет. Ратни напори још увек су били у току а борбе на Сремском фронту трајале су месецима после ослобођења Сремске Митровице. Било је неопходно осигурати брз доток ратног материјала до саме линије фронта. О значају брзе обнове и изградње железнице изразио се оновремени министар железница Тодор Вујасиновић:

> Наша влада и партија ставиле су 1944. године пред наше железничаре неодложне задатке: обновити најхитрије мрежу и потребни парк и оспособити се за извршење задатака које тражи ток војних операција и критично економско стање у земљи после непријатељског пустошења.[4]

3 Слободан Стокановић, *Сећања*, Сремска Митровица 2011, 4.
4 *Сто година железница Југославије*, Београд 1951, 22.

Резултати су се могли видети веома брзо. Према званичим подацима Министарства железница, само у 1945. на обнову железничке мреже ослобођене Југославије утрошено је преко педесет милиона радних часова. До јануара 1945. провизорно су обновљене све пруге на територији Србије и ослобођених делова Војводине, осим мостова на Дунаву, Сави и Тиси. Те реке премошћиване су трајектом, у свим условима, па чак и за време ледохода.[5]

Успостављена је привремена комуникација између Митровице и Земуна у виду пруге уског колосека која је достављала ратни и санитетски материјал.[6] Железничка станица била је прва зграда која је обновљена по ослобођењу. О томе сведочи натпис који и данас стоји изнад улаза у зграду станице.

> После четири године тешке окупације, непријатељ је у повлачењу пред нашим победничким армијама бесомучно уништио наше жељезничке објекте дана 29. 10. 1944. порушио је зграду ове станице.
>
> Одмах по ослобођењу приступио је народ обнови наше жељезнице. Од марта до септембра 1945. године подигнута је ударничким радом ова нова зграда као прва у новој слободној домовини.

Уметнички приказ уништене железничке станице у Сремској Митровици, текст који је претходно наведен налази се са стране у односу на уметнички приказ

5 Исто.

6 Борбе су се водиле недалеко од Лаћарка, митровачка болница била је пуна рањеника а многе Митровчанке придружиле су се медицинским радницима у збрињавању рањеника.

Зграда железничке станице у Сремској Митровици, данашњи изглед

Ударнички рад у послератним годинама ушао је у легенду. Током година обнове остварени су многи пројекти који су имали за циљ да убрзају развој ФНРЈ. Један од таквих пројеката била је и изградња ауто-пута „Братство и јединство". Сремска Митровица била је важна тачка на траси нове саобраћајнице. Митровчани су масовно учествовали у изградњи деонице која је требало да споји главни град Срема и главни град Југославије. Било је то у склопу рада на деоници Београд–Загреб. Дирекција за изградњу ауто-пута сместила се у СУП у Сремској Митровици 1948. и тамо остала све до завршетка овог дела магистрале који је отворен 27. јула 1950. Установљен је најбржи начин за допремање материјала који је коришћен за изградњу. Песак, шљунак и остали градивни елементи биће допремани Савом, а затим превожени до ауто-пута у изградњи. То није био лак задатак. Требало је обезбедити комуникацију која ће бити ефикасна у смислу носивости и брзине достављања материјала. Утврђено је да ће морати да се постави пруга узаног колосека која ће пролазити кроз највећи део града. Овај план спроведен је у дело у најкраћем могућем

року. Ова пруга почињала је на крају Улице Светозара Милетића, која се претходно звала Ниска и пре тога Церска.[7]

Била је то пруга ширине 0,76 м,[8] вагоне је вукла парна локомотива. Вагони су били модел „мажино", носивости до 3,2 тоне и висине 1,435 м.[9] Коришћени су још крајем XIX века а славу су стекли у француском систему одбрамбених бункера мажино по коме су добили име.[10] Ови мали вагони су коначно употребљени у конструктивне сврхе. Довозили су материјал за изградњу саобраћајнице која ће деценијама спајати људе. Романтичарски, могло би се рећи да су дочекали искупљење пошто су за време Првог светског рата били коришћени за пренос неких од најубојитијих артиљеријских зрна која су понекад мењала рељеф читавих разбојишта. Биле су то гранате калибра 270 мм чија је тежина била између 152 и 232 килограма.[11]

Пошто би материјал био натоварен, композиција је пролазила Улицом Светозара Милетића, пролазила раскршће са Улицом Илариона Руварца и скретала према лево, ка центру града. Ту се налазио зид старе казнионице,[12] који је порушен како би се омогућио неометан пролаз композиција. Пруга је затим пролазила између градске галерије и новопостављене фонтане у градском парку и онда стизала до зграде СУП- а[13] и улазила у Железничку улицу.[14] Скретала је тада у Фрушкогорску улицу и укрштала се са главном пругом. Тада је настављала према митровачком КП дому и излазила из насеља. Композиције су потом стизале на своје одредиште и материјал је истоваран. Ударници су радили брзо и неуморно, претоварали су пристигле сировине на још једну ускоколосечну композицију, коју су потом вукли уз трасу ауто-пута заустављајући је код дела који се у том моменту градио.

---

7 Пристаниште је изграђено као дрвени мол. Треба имати у виду да је савски насип овде грађен тек 1975. године тако да је пруга долазила готово до раскршћа улица Светозара Милетића и Променада. Радници су ручно претоварали материјал са баржи на вагоне.

8 У периоду између 1892. и 1982. на територији Југославије било је у употреби 1161,6 км пруге уског колосека. Од тога, 50,2 км ширине 0,6 м; 41,8 км ширине 0,75 м и 1069,9 км ширине 0,76 м. Зоран Бундало, *Пруге узаног колосека југословенских железница*, Београд 1999, 23.

9 Исто, 77.

10 Систем бункера добио је име по француском министру рата, Андреу Мажиноу.

11 З. Бундало, *Нав. дело*, 75–76.

12 Данас се ту налазе археолошки локалитет и познати митровачки хотел „Сирмијум".

13 Видимо је на трећој слици3, у горњем десном углу.

14 Данашњи назив улице је Улица краља Петра I, њен продужетак који води до железничке станице и данас носи назив Железничка улица. Овај назив је враћен, после Другог светског рата тај део улице носио је назив Улица маршала Тита.

Пруга уског колосека која је коришћена за допремање материјала за изградњу ауто-пута ,,Братство и јединство”

На месту данашње зграде поште налазило се неколико мањих грађевина оријенталног типа. Пруга узаног колосека пролазила је одмах поред ових објеката.

Железничка улица

Бетонирање Железничке улице; недуго пошто су ови радови завршени, пруга је демонтирана

Локомотива је била атракција међу најмлађима у Сремској Митровици. Омиљена забава била је качење на локомотиву у покрету. Остао је упамћен и машиновођа Зека, који је грдио децу и терао их са локомотиве. Кад год би имао прилику, мазао их је машинским уљем по лицу; оно се није могло опрати и било је доказ родитељима о недозвољеним и опасним несташлуцима њихове деце. Пруга уског колосека функционисала је око две године, колико је и дирекција за изградњу ауто-пута координисала пројектом изградње велике саобраћајнице из Сремске Митровице. Од средине 1948. до краја јула 1950. године пруга је употребљена за допремање материјала за бетонирање Железничке улице, а потом је демонтирана.

Железничка улица била је прва бетонирана улица у Сремској Митровици; све до краја педесетих година митровачке улице остале су земљане, а тек почетком седамдесетих све су асфалтиране. Једна од најдужих митровачких улица – Оборска,[15] била је у посебно лошем стању, становници су бацали кукурузовину по путу како би се лакше кретали када је било пуно падавина. Пут који је водио уз обалу Саве био је готово увек блатњав и испресецан барама. Некада познате митровачке баре Зимовник и Волвовица блокирале су пут ка будућој индустријској зони. Изглед града и његов инфраструктурни план веома брзо су се мењали. Сремска Митровица била је успавани градић до 1945, а по ослобођењу почео је њен убрзани развој. Премда је инфраструктура била недовољно развијена, путеви земљани и понекад тешко проходни, период између 1945. и 1950. донео је одлучујуће промене. Ауто-пут „Братство и јединство", саобраћајна жила куцавица бивше Југославије, обезбедио је промет робе и путника који су сада лако и брзо стизали у Митровицу. Уз помоћ железничке комуникације, прво само са Земуном а онда и са Београдом, Шидом, Загребом и одатле свим осталим местима Југославије, стизао је материјал и, још важније, стигло је ново становништво. Развој инфраструктуре био је кључан за раст Сремске Митровице после 1945. у економском и демографском смислу.

Возови су, као што смо показали, у великој мери задужили главни град Срема, зато наводимо речи инжењера Лончаревића посвећене возу као симболу напретка и брзог развоја:

> Још кад смо били деца, пролазак воза беше за нас радостан догађај! Како нам је локомотива изгледала велика, ларма паклена, хуктање необуздано, воз бескрајно тежак! Доцније се то мало изменило, како смо шта ближе о њој сазнавали, неман је постајала мања и безопаснија. Али једно је остало исто: радост, односно одушевљење при посматрању воза. И то остаје до гроба. И

15 Данас Милоша Обилића.

изнемогли старац, са слабим видом, када чује воз, исправи се у наслоњачи не би ли га угледао кроз прозор. О, како, како је диван тај воз...[16]

ЛИТЕРАТУРА

1. Зоран Бундало, *Пруге узаног колосека југословенских железница*, Београд 1999.
2. Јездимир Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980.
3. Слободан Стокановић, *Сећања*, Сремска Митровица 2011.
4. Милорад Чонкић, *100 година железница у Војвдини*, Београд 1958.

16 З. Бундало, *Нав. дело*, 5.

Andrija Popović, MA
Sremska Mitrovica

THE INFRASTRUCTURAL DEVELOPMENT OF SREMSKA MITROVICA IN THE AFTERMATH OF THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY:

May of 1941 brought joy to Europe because the Second World War was over. Nevertheless, it was not easy at all to put into perspective and atone the consequences of the war destruction. Material, emotional and psychological damage had been overwhelming. However, the County of Srem we get to see in the period of the liberation, between the end of 1944 and the middle of 1945, stands out with its naturalism. What was once a rich and abundant plain now was ravaged, devastated and depressed with the agony of the refugees. Both people and country had suffered badly between 1941 and 1945 and the reconstruction was impending. It would last for decades and manifest itself in different ways, particularly in the reconstruction of the destroyed infrastructure. This had brought people to Srem who helped the restoration and development. The roads and the railroads were being built fast, with the enthusiasm and strength of thousands of young people who selflessly participated in the reconstruction of the country. Sremska Mitrovica was not an exception; on the contrary, it was strategically very important for the transport of goods and passengers in the newly formed Yugoslavia. That is why it had to be recovered and rebuilt in the shortest possible period of time and that is how it really was. A small town at the Sava River's bank, began to develop and grow fast. The first step was the reconstruction of the roads destroyed in the war and the building of new ones that would serve in the further development of the economy in the County of Srem.

373.54:631(497.113)"1897/1929"(093.2)

Светлана Љубљанац, архивски саветник
Архив Војводине
Нови Сад

ПРИЛОГ О ОСНИВАЊУ И РАЗВОЈУ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ШКОЛЕ У ИЛОКУ

Сажетак: У раду је дат приказ оснивања, развоја и рада Пољопривредне школе у Илоку која је основана 1897. године са задатком да ради на регенерацији и спасавању фрушкогорских винограда који су због инвазије трсне ваши – филоксере, почели да пропадају. У Пољопривредној школи у Илоку је преовладавала настава из виноградарства. Рад је заснован на до сада необјављеној архивској грађи фонда Краљевске банске управе Дунавске бановине који се чува у Архиву Војводине.

Кључне речи: Дунавска бановина, Илочки срез, школа, виноградарство.

На територији Дунавске бановине постојало је шест пољопривредних школа: у Ади, Илоку, Вршцу, Пожаревцу, Крагујевцу и Смедеревској Паланци.[1] Ове школе су биле у надлежности Министарства пољопривреде (у Краљевини је постојало око тридесет таквих школа), до 1928. године када су предате управним областима. Пољопривредна школа у Илоку је 15. новембра 1929. предата у надлежност Обласној самоуправи Сремске области.[2] Законом о подели државе на бановине 1929. школа је прешла под управу Дунавске бановине као бановинска установа.

Пољопривредна школа у Илоку је саграђена на подножју Фрушке горе, на потесу од Шаренграда до Сланкамена. У археолошкој литератури преовладава мишљење да се „фрушкогорска лесна зараван" пружа „и западније од Илока (*Cuccium*), чак до Даљских планина, па до Белегиша на истоку. Северну границу чини Дунав према којем се Фрушка гора доста стрмо спуш-

1 Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад, III а. ј. 243 (даље: АВ, Ф. 126, III а. ј. 243).
2 АВ, Ф. 126, III 912/30.

та додирујући његове обале; на југу она постепено прелази у равницу јужног Срема обухватајући Руму, Чалму и Шид".[3] Према геолошкој формацији може се рећи да је илочки предео Фрушке горе кречан, покривен дебљим слојем иловаче. Местимично, посебно уз Дунав налази се формација леса.

Флора Фрушке горе, као и Срема, спада у подручје храстових шума. У Илоку су посебно успевали винова лоза, воћке и кукуруз. Такође, успевале су сточне пићне биљке: детелина, луцерка, сирак и ливадска трава, а гајио се и хмељ.

Пољопривредна школа у Илоку је основана 1897. године (Краљевска виноградарско-воћарска школа),[4] од стране Краљевске хрватске земаљске владе у Загребу, на иницијативу Јосипа Еугена Томића,[5] а у задатак јој је стављено да ради на регенерацији и спасавању фрушкогорских винограда,[6] који су због инвазије трсне ваши – филоксере, почели да пропадају.[7] Општина илочка је дала у сврху оснивања школе 45 кат. јутара и 567 кв. хвати земље. Ради арондације поседа, биле су измењене парцеле у Рибњаку, Фалуги итд. са парцелама које су се граничиле са општинским имањем на Чардак брду.

---

3 Никола Тасић, *Уз књигу Фрушка гора у античко доба, Фрушка гора у античко доба*: *Прилози за стару историју и археологију*, Нови Сад 1995, 7–8.

4 У појединим изворима се наводи да је Воћарско-виноградарска школа у Илоку основана 1892. године (Агрономски факултет у Загребу, Споменица 1994–2004). Мењала је назив, па се у изворима среће и као Нижа пољопривредна школа у Илоку, http://www.agr.unizg.hr/cro/news/spomenica.pdf, 7. 12. 2013.

5 Јосип Еуген Томић (1843–1906), рођен у Пожеги; књижевник, драматург Хрватског земаљског казалишта у Загребу (1873–79), био секретар и бански саветник Пољопривредног одсека земаљске владе, www.tzzps.hr/.../56-josip-eugen-tomic-1843-1906, 2. 12. 2013.

6 Виноградарско-воћарска школа у Илоку је основана 13. марта 1897, у чл. 8 Закона о промицању господарства у Хрватској и Славонији.

7 Због болести које су нападале винову лозу (пепелнице 1850, пероноспоре 1878) и изузетно опасног паразита трсне ваши – филоксере, 1880, указала се потреба за оснивањем специјализованих пољопривредних школа. Прву установу такве врсте утемељио је барон Фрајхер фон Бабо (Freiherr von Babo) 1860. године у Клостернеубургу код Беча. Филоксера или трсна ваш (*Viteus vitifoliae*, syn. *Phylloxera vastatrix*) је врста лисне ваши из породице *Phylloxeridae*. Пореклом је из Америке, а у Европу је прво унесена на подручје Енглеске 1833. У историји ће остати забележене велике привредне и социјалне последице, јер је до 1860. уништила готово трећину укупних винородних подручја (око милион хектара). Након појаве филоксере јавила се потреба за подизањем лозних расадника – матичњака америчке лозе, http://pinova.hr/hr_HR/pocetna/aktualno/dogadanja/predstavlja-li-filoksera-novu-prijetnju-europskom-vinogradarstvu, 7. 12. 2013.

Поглед на школско имање са Чардак брда

После арондације укупна површина је износила 44 јутра и 250 кв. хвати. У 1908. години школа је сама купила седам јутара и 1326 кв. хвати.[8] С обзиром на то да школа није могла да снабдева Срем потребним калемима и воћкама, управа школе је узела од фрањеваца 27 јутара оранице у закуп. Закуп је трајао у периоду 1910–1925. године. Ова земља је била коришћена искључиво за расаднике, семеништа и баште.

Организацију школског имања је започео универзитетски професор Иван Ритиг, који је овом школом управљао пет година, од 1900. до 1905.[9] Управ-

8 АВ, Ф. 126, III 7059/31. Куповином земљишта наведеног у грунтовном улошку 819 школа је имало урбаријално право. Млин је имао право да употребљава воду Дрљанског потока. По грунтовном улошку бр. 2689, узетом из грунтовног уреда Котарског суда у Илоку, површина школског имања је износила 57 јутара и 1006 кв. хвати. Према подели земљишта по културама, на имању школе је 1927. било: винограда 0.7460 ха; матичњака 1.0200 ха; воћњака 4.4200 ха; растила 1.9240 ха; оранице 13.1818 ха; башта 0.5920 ха; перивоја 4.1840 ха; багремика 0.2550 ха; врбика 0.0817 ха; огледно поље – ; канали – ; зграде 4.9847 ха; путеви – ; неплодно – ; Укупно 31.3892 ха. Према подацима од 29. јануара 1930. површина целокупног имања је износила 55 јутара и 159 кв. хвати.

9 Иван Ритиг (Rittig, 1876–1949) је био универзитетски професор и декан са једногодишњим мандатом Господарско-шумарског факултета у Загребу 1928/29. и 1937/38, и управник Завода за воћарство, виноградарство и винарство 1933–1941.

ник школе у периоду 1905–1923. био је Густав Ербер, који је довршио организацију школе. Од године 1925/26. управа школе је била поверена инж. Јурају Кафтанићу, који је због финансијских разлога морао да откаже закуп фрањевачког земљишта, чиме је умањио производњу воћака и лозног материјала, а виногради и воћњаци који су сасвим пропали морали су да се искрче. Професор др Пиус Павлинић је управљао школом од 1927. године. Тада је засађено два јутра новог винограда и шездесет комада воћака, па се наставило са постепеним унапређењем школског имања.

Уредбу о Пољопривредној школи у Илоку је прихватила скупштина Сремске области на редовној седници одржаној 7. новембра 1928. у дворани Жупанијске зграде у Вуковару.[10] Према овој уредби, задатак Ниже пољопривредне школе у Илоку је био:

- да земљорадницима прибави практично знање за корисно газдовање у појединим пољопривредним гранама;
- да се бави истраживањем штетних и корисних чињеница и радова у пољопривреди;
- да врши огледе и покусе са разним културним методама и да употребљава разне машине, справе, алате, средства за ђубрење и тамањење штеточина и да о томе даје своје мишљење и врши пропаганду;
- да произведе и узгаја лозу, воћке и расплодну стоку по генетичким принципима, и да исте изда народу на начин како то Обласни одбор реши;
- да се бави унапређењем пољопривредне технологије, у првом реду виноградарства и прераде воћа;
- да води агенде среског пољопривредног референта за Илочки срез.

Да би се испунили ови задаци, школа је основала пет одељења: за виноградарство и воћарство, ратарство, сточарство, прераду грожђа и воћа, и болести биља.

За практичну обуку служило је школско имање, на коме је требало да се уреде сва огледна поља, насади, радионице и све остало што је било потребно.

Школовање је трајало две године,[11] а ученици су могли да буду бановински питомци или „приватни ученици". Бановинске питомце Пољопривредни одбор је бирао по срезовима.[12] Они су имали бесплатан стан, одећу и обућу, а у случају болести и негу, као и све друго што им је било потребно за учење.

---

10 Уредба је ступила на снагу према одредбама чл. 66 и 67 Закона о Обласној и среској самоуправи.

11 Пријемни испит је обухватао следеће предмете: Српскохрватски језик, Географију, Физику, Аритметику и Геометрију.

12 У Илочки срез су спадала следећа места: Баноштор, Беочин, Бингула, Черевић, Ердевик, Илок, Мохово, Нештин, Сот, Сусек и Шаренград. Срез је одвојен од Дунавске бановине 26.

„Приватни питомци" су становали у заводу, као и бановински, али су они за своје издржавање, што је подразумевало издатке за стан, огрев, осветљење, храну и лекарску негу, плаћали по 150 динара месечно. Одећу и обућу су набављали сами.

Школу су могли да похађају и ученици краћих курсева, као и практиканти. Курсисти су сами плаћали стан и храну и нису морали да станују у школској згради. Након завршене школе, добијали су уверење да су положили курс.[13]

Младићи који су желели да похађају школу морали су да испуњавају следеће услове: „који поседује или по закону има право да наследи обрадиве земље, да је син земљорадника, да није млађи од 14 и старији од 18 година, да је завршио основну школу, да је вредан и телесно добро развијен и да је доброг владања".

Настава у пољопривредним школама се делила на теоријску и практичну.[14] Програм предавања је морао бити тако организован да преовлађује практична настава. Свако одељење је морало да има своју учионицу, у којој су били изложени сви дидактични предмети, модели, препарати, слике, дијаграми, картограми и друго. Теоријска настава је обухватала следеће предмете: Српскохрватски језик, Рачун, Рачуноводство, Физику, Хемију, Ботанику, Зоологију с анатомијом и физиологијом домаћих животиња, Геометрију с земљомерством, Задругарство са задружним књиговодством, Ратарство (опште и посебно), Сточарство (опште и посебно), Живинарство, Свиларство, Пчеларство, Градинарство, Млекарство, Ливадарство, Виноградарство с подрумарством, Воћарство с прерадом воћа, Сточно лекарство, Основе шумарства, Наука о газдовању и Наука о чувању здравља.

Да би ученици поред солидног теоријског образовања стекли и довољно практичног знања и способности из свих важнијих грана пољопривреде, свака школа је располагала имањем и потребним објектима.[15] Све практичне радове на имању су изводили углавном ученици, под непосредним надзором наставника или њихових помоћника. На имању школе су биле заступљене све врсте култура које су биле потребне за практичну обуку ученика и настојало се да приходи у што већој мери премаше расходе.[16] На имању су се изводили огледи и експерименти са разним културама, производила се и узгајала лоза, воћке

августа 1939, када је дошло до споразума Цветковић–Мачек и стварања Бановине Хрватске, у коју је био укључен и Илочки срез.

13 Наставници Пољопривредне школе у Илоку одржали су у школској 1929/30. години зимски пољопривредни курс у Нештину, са 52 предавања, којима је присуствовало 38 сталних и 70 слушалаца појединих предмета.

14 АВ, Ф. 126, III 4858/31.

15 Исто.

16 Светлана Љубљанац, *Пољопривредне школе у Дунавској бановини*, Архивист, год. XIV, бр. 1–2, 2013, 122–131.

и расплодна стока. Површина школског имања је износила 55 јутара и 159 кв. хвати.[17]

Наставни кадар Пољопривредне школе у Илоку у школској 1927/28. години је био следећи: др Пиус Павлинић, директор школе и бивши асистент Господарско-шумарског факултета у Загребу,[18] у служби у овој школи од 25. августа 1926; инж. агрономије, професор Јосип Гргић, у служби у овој школи од 1. децембра 1922; инж. агрономије, суплент Драгутин Кошек, у служби у овој школи од 4. новембра 1925; инж. Карло Вречко, суплент, у служби у овој школи од 1. марта 1927; Павле Шумановац, учитељ пољопривреде који је суплирао за време одсуства инж. Вречка од 8. октобра 1927. до 15. јануара 1928; др Јосип Киндл, срески санитетски референт и хонорарни школски лекар; Јулије Мештровић, срески ветеринар и хонорарни школски ветеринар. Од помоћног особља радио је: Живан Краник, рачунски чиновник, у служби од 15. септембра 1926; Тихомир Симић, апсолвент Пољопривредне школе у Ваљеву.

Наставни кадар Пољопривредне школе у Илоку у школској 1928/29. години је био следећи: Милан Марсић,[19] директор школе, у служби у овој школи од 1. октобра 1928; инж. Десимир Љубобратовић, обласни агроном, суплирао је у првом полугодишту сточарство, анатомију и физиологију домаћих животиња, живинарство и млекарство; инж. Владимир Дрецун, суплент; инж. Антун Декановић, суплент; Драгутин Добрила, учитељ пољопривреде, хонорарни приправник, др Милан Мичић, срески лекар и санитетски референт, као хонорарни школски лекар, и Јулије Мештровић, срески ветеринарски референт и хонорарни школски ветеринар. Од помоћног особља радили су: Живан Краник, Бранко Скокић, обласни подрумар – званичник, у служби у овој школи од 1. октобра 1928; Андрија Гашпаровић, архивар дневничар, у служби у овој школи од 1. априла 1927; Лука Мандарић, настојник, и Владимир Копривникар, практикант. Од осталог особља: чистач, надгледник, мајстор, баш-

17 АВ, Ф. 126, III 6609/30.

18 На Факултету је прву дисертацију, под насловом „О методи утврђивања финоће вунских нити" одбранио Пиус Павлинић, 17. јуна 1925,
http://www.agr.unizg.hr/cro/news/2009/90god/afz90god_monografija.pdf, 7. 12. 2013.

19 Према: АВ, Ф. 126, Персонални досијеи службеника Општег одељења Дунавске бановине: Милан Марсић је рођен 5. маја 1885. у Трсту. Завршио је виноградарску и воћарску школу у Клостернеубургу 1906. и био на пракси код Г. Е. Хубера у Трсту, те положио учитељски испит у Бечу. Именован је 12. децембра 1919. за надзорника Естерхазијевог имања, а 1920. је постављен при Повереништву у Љубљани. Исте године је именован за пољопривредног повереника и почео је да ради као наставник у Средњој пољопривредној школи у Крижевцима. Постављен је за управника Специјалне виноградарско воћарске школе у Александровцу – жупа, 20. маја 1925, за чиновника пољопривредне струке Рашке области у Чачку 24. марта 1928. а за директора Пољопривредне школе у Илоку 1. октобра 1928. Оставку на службу у Дунавској бановини дао је 12. априла 1931.

тован, три кочијаша (Мија Дивљаковић, Алојз Јелић и Лука Левенски),[20] кравар, куварица (Матилда Хорватовић) и праља.

Наставни кадар Пољопривредне школе у Илоку у школској 1929/30. години је био следећи: Милан Марсић, директор школе; инж. агрономије Владимир Дрецун, у служби у овој школи од 1. јануара 1929; инж. агрономије Антун Декановић, у служби у овој школи од 1. фебруара 1929; Драгутин Добрила, хонорарни учитељ, у служби у овој школи од 4. јануара 1929; др Милан Мичић, срески санитетски референт; Јулије Мештровић, срески ветеринар. Од помоћног особља радили су: Живан Краник, рачунски чиновник; Андрија Гашпаровић, архивар, и Андрија Турина, практикант и апсолвент Средње пољопривредне школе у Крижевцима.[21]

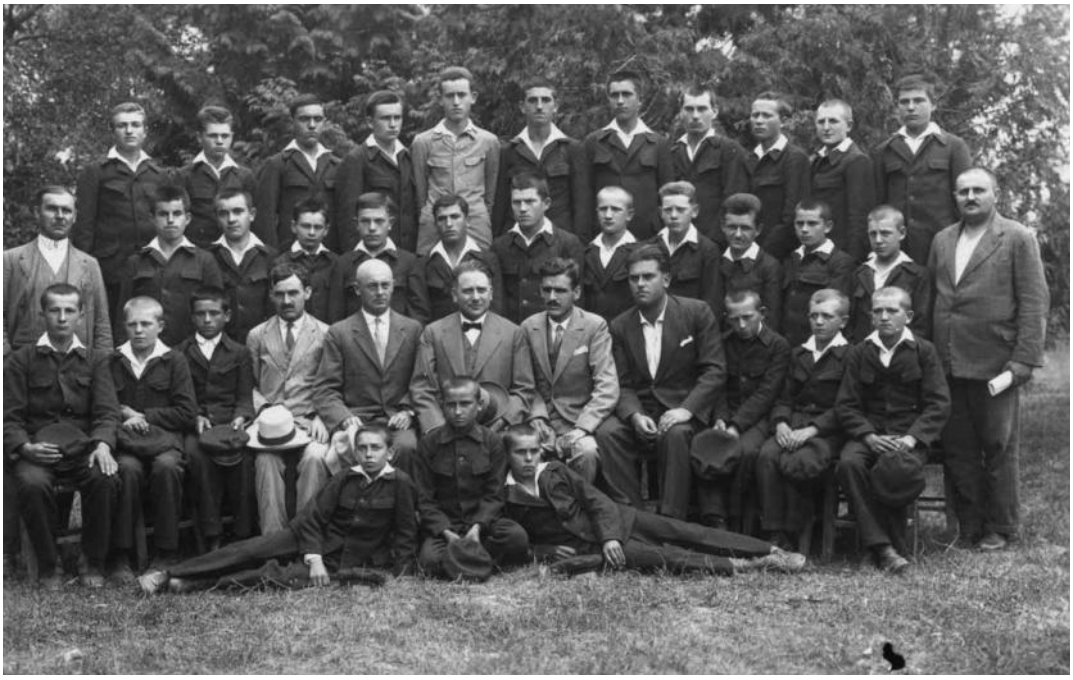

Наставници са ученицима I и II разреда 1929/1930. школске године

20 АВ, Ф. 126, III 6609/30.
21 АВ, Ф. 126, III 7059/31.

Распоред предмета у зимском семестру школске 1927/28. године:

Ред. број	Презиме и име	Предмет	Разред	Бр. часова недељно
1.	Др Пиус Павлинић, професор, в. д. директора	Посебно сточарство, Наука о газдовању, Анатомија домаћих животиња, Опште сточарство	II II I I	3 4 1 2
2.	Инж. Јосип Гргић, професор	Воћарство, Виноградарство, Шумарство, Винарство, Прерада воћа	I I I II II	5 4 4 4
3.	Инж. Драгутин Кошек, суплент	Опште ратарство, Геометрија и географија, Анатомија и физиологија биља, Посебно ратарство, Градинарство	I I I II II	3 2 2 3 2
4.	Павле Шумановац, привремени учитељ пољопривреде	Српскохрватски језик, Рачун, Физика, Минералогија, Хемија, Млекарство, Пчеларство, Законословље	I I I I I II II II	3 3 2 1 1 1 1 1
5.	Јулије Мештровић, срески ветеринар	Сточно лекарство	II	1

Ред. број	Презиме и име	Предмет	Разред	Бр. часова недељно
1.	Др Пиус Павлинић, професор, в. д. директора	Посебно сточарство, Наука о газдовању, Анатомија домаћих животиња, Опште сточарство, Живинарство	I I II II II	1 1 1 1 2
2.	Инж. Јосип Гргић, професор	Воћарство Виноградарство Шумарство Винарство Прерада воћа	I I I II II	3 2 1 1 1
3.	Инж. Драгутин Кошек, суплент	Опште ратарство, Геометрија и географија, Анатом. и физиологија биља, Посебно ратарство, Градинарство	I I I II II	2 1 1 1 1
4.	Инж. Карло Вречко, суплент	Српскохрватски језик, Рачун, Физика, Минералогија, Хемија, Млекарство, Пчеларство, Законословље	I I I I I II II II	1 1 1 2 1 1 1 1
5.	Др Јосип Киндл, хонорарни наставник	Хигијена човека	II	1

Наставници су имали обавезу, осим одржавања редовног наставног програма у школама, да одржавају и курсеве и предавања по селима, о којима су сачињавали годишње извештаје како о броју одржаних предавања тако и о броју слушалаца. Обавеза наставника се огледала и у обавезном вођењу ђака на екскурзије.

Наставници Пољопривредне школе у Илоку су 1928–30. године суделовали у оснивању следећих задруга: винарске задруге у Беочину, Иригу и Илоку;

лозарско-воћарске задруге у Илоку и Каменици; млекарске задруге у Шаренграду, Ердевику и Бингули и сточарске задруге у Шаренграду.

Постојеће зграде на имању Пољопривредне школе у Илоку нису биле довољне ни за примање одговарајућег броја ученика, а ни наставника. Стога је било потребно изградити још стамбених просторија у школи.[22]

На имању пољопривредне школе могле су се разликовати зграде које су служиле само школи и зграде које су служиле за пољопривреду:

Ред. бр.	Врста зграда	Размер зграда			Досадашња употреба	Вредност (динара)
	I. Интернат	дуж.	шир.	повр.		
1.	главна зграда	46.50	14.20	560	станови и интернат	990.000.-
2.	зграда ђачке мензе	19.50	9.80	160	станови	176.400. -
3.	зграда код млина	10.75	3.85	41.38	кухиња	176.400. -
4.	павиљон и бунар	3. 90	3.90	15.31	стан кочијаша	1900, 2375, 13. 500
	II. Економске					
5.	штала за говеда и коње	15.50	9.80	160	за краве и коње	142.500
6.	свињац	15.80	7.	96	за свиње	95.00
7.	спремиште или амбар са шупом и стакленом преградом	16.90	6.10	75	за магазин хране и спремање машина	45.00
8.	чардак са зиданим стубовима	10.20	5.30	54.60	смештај алата	18.00
9.	стакленик	14.20	4.80	77	за поврће	47.00
10.	кокошињац	6	2	12	за кокоши	1800
11.	стратификала	12	5	48	за лозу	2700
12.	шупа са 6 нужника	14.80	21.30	34.40	дрварница	1900
13.	силос из бетона	3	3	7	за храну	19.800
14.	млин поточара	15.65	6.6	103.29	за мељаву	28.500

22 Инвестициони радови у Пољопривредној школи у Илоку су били знатни: Банска управа је у интернат и остале грађевине увела водовод и електрично осветљење, подигнути су силос за сточну храну, чардак за кукуруз, живинарник, свињац и друго.

15.	бунар	дубок	10 м		за воду	3500
16.	дрвена шупа	14.40	4 м	57.60		4000
	III. Пројектоване зграде					
17.	стан директора					
18.	станови чиновника					
19.	станови служитеља					
20.	ђубриште					
21.	радиона за прераду воћа					

Зграде су се налазиле на највишем врху Чардак брда, на обе стране главног пута.

Ситуациони план са ознаком висине

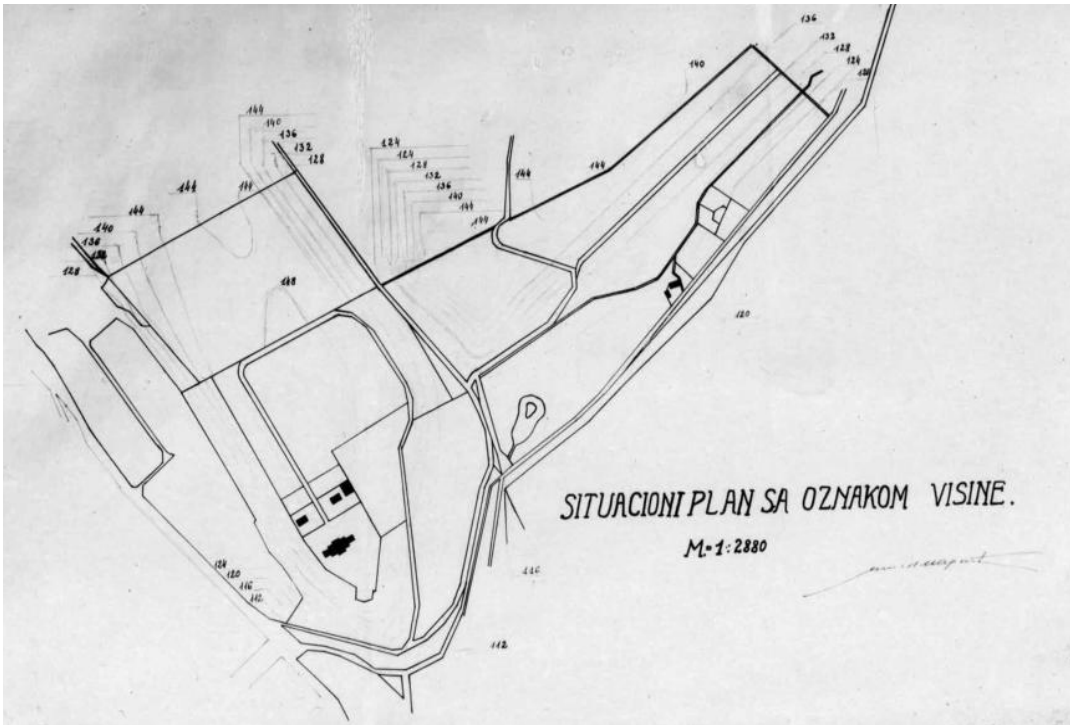

ВИНОГРАДАРСТВО

Виноградарство и воћарство су у Фрушкој гори одувек били најрентабилније гране пољопривреде, па је Пољопривредна школа одлучила да их прошири, а посебно виноградарство, на оним брежуљастим пределима где друга култура није давала очекиване приходе. У погледу бонитета земље Пољопривредне школе Илок на имању школе земљиште је средња иловача са дубоком здравицом.

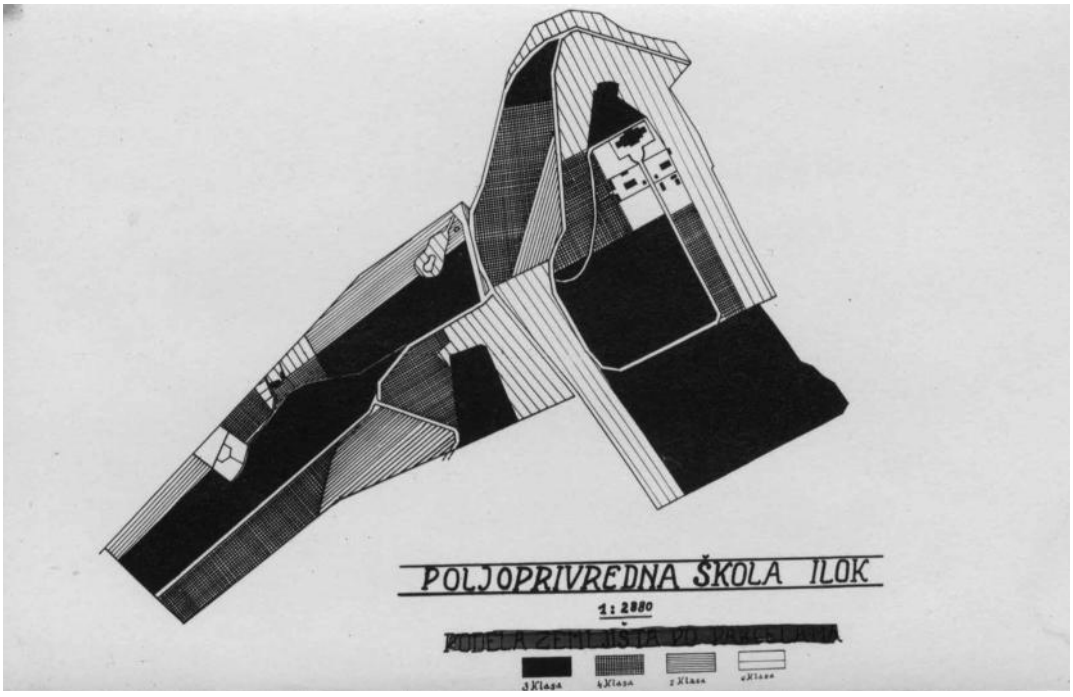

Подела земље по бонитету

Према економској вредности може се поделити у четири класе: а) средња иловача са дубоком здравицом, равно или са благим нагибом б) средња иловача са дубоком здравицом, са јачим нагибом, где се може радити запрегама без тешкоће в) средња иловача са дубоком здравицом, са јаким нагибом, где се запрегама може радити са тешкоћама г) средња иловача са слабом здравицом и јаким нагибом где се запрегама не може радити. Због тога је организација имања била уређена на следећи начин: школско имање је било подељено у тридесет парцела, а на поједине врсте култура је отпадало: 1) на оранице 129.351 ха, 2) на воћњак (орасик, лесик, трешњик, крушке, јабуке, шљивик)

6.4958 ха, 3) на винограде и матичњак 4.9710 ха, 4) на огледно поље 4.200 ха, 5) на парк 2.2462 ха[23], 6) на багремик 5.043 ха, 7) на неплодно (путеви, зграде, канали, неплодно) 5.0025 ха. Свега 33.3684 ха.

За потребе интерната и особља које је било запослено у школи формирана је школска башта са површином од 0.7935 ха. Башта је била подељена тако да је сваки ученик имао по једну парцелу од сваке културе. Баште су биле подељене у четири табле: за лиснато поврће, за кртоласто, те за махунасто поврће, док су се на четвртој табли узгајале вишегодишње културе.

У засађеним воћњацима је било 1179 воћака. Због климатских услова узимане су већим делом сорте јужних крајева.

Винограда и матичњака је засађено:

Виногради		Матичњаци	
1928. године	5963 чокота	1928. године	4511
1930. године	10.906 чокота		
1931. планирано за садњу	2430 чокота	1931. планирано за садњу	2800

Пошто је виноград био још млад, са радом у подруму се могло рачунати тек у 1934. години.

Од старих винограда основаних у почетку организације школског имања остало је од 1929. године још само 76.98 ари.[24] Остале површине засађене лозом биле су до те године потпуно искрчене и употребљавале су се од тада за ратарске усеве. Циљ школе је био да научно прати и проучава виноградарство у Фрушкој гори и да школским радним методама олакша ђацима учење у појединим предметима. Стога је извршена темељита реорганизација це-

23 АВ, Ф. 126, III 934/31, навод према документу: Попис дрвећа и грмља у парку Пољопривредне школе у Илоку: 1. *Pirus cemmunis*; 2. *Prunus persika*; 3. *Prunus armeniaca*; 4. *Prunus cerasus*; 5. *Pirus malus*; 6. *Cecidonia vulgaris*; 7. *Quercus piramidalis*; 8. *Pica exelsa*; 9. *Abies pungens glauca*; 10. *Pinus silvestris*; 11. *Betula alba*; 12. *Larix europea*; 13. *Populus tremula*; 14. *Purnus avium*; 15. *Fraccinus excelsior*; 16. *Thuja occidentalis*; 17. *Acer palmatum Thunb.*; 18. *Amygdalus communis*; 19. *Prunus machaleb*; 20. *Tilia michropila piramidalis*; 21. *Corilus avelana*; 22. *Machonia aqifolia*; 23. *Syringa vulgaris*; 24. *Ulnus campestris*; 25. *Aleagnus oleipholia*; 26. *Hybiscus syriacus*; 27. *Phylodelphus coronarius*; 28. *Vaigelia florida*; 29. *Synpholicarpus racemosus*; 30. *Buxus sempervirens*; 31. *Maclura*; 32. *Prunus domestica*; 33. *Abies pungens glauca*; 34. *Deutia scabra*; 35. *Chamaecyparis lavsoniana*; 36. *Spirea gracillis*; 37. *Thuja occidentalis*; 38. *Robinia besaniana*.

24 Према извештају за 1929. годину, који је написао Драгутин Добрила, учитељ пољопривреде.

лог школског имања. Године 1927/28. засађени су на површини од 0.8096 ха рајнски ризлинг и траминц, а на површини од 0.1436 ха сортиментски виноград који је требало у наредним годинама проширити на површини од 0.5755 ха. У том сортиментском винограду испробане су подлоге које би биле најпогодније за Фрушку гору. Највише винограда обновљено је 1929. године и то на правом виноградарском земљишту на површини од 1.6822 ха на подлози берландијери и рипарија Т. 8 Б са сортама:[25] скадарка, прокупац, каменичарка, туркиња, мускат црвени, мускат хамбург, ружица, траминац, смедеревка, праскава племенка, султанија, чилибар дренак, талијански ризлинг, совињон и севињон.

Матичњак америчке лозе засађен је на површини од 2.142 ха са подлогом рипарија порталис, рупстрис монтицола, берландијери и рипарија Т. 8 Б и берландијери и рипарија Т. Кобер 5 ББ.[26]

Половина целокупне површине матичњака отпадала је на стари матичњак, основан приликом организације школског имања, а остала половина на нови, који је био засађен у 1927/28. години. Предвиђено је да се убудуће рупестрис монтицола мање узгаја, а остале три подлоге више, јер су прикладније за Фрушку гору.

У години 1929. произвела се у школском матичњаку следећа количина лозног материјала:

НАЗИВ	РЕЗНИЦА			КОРЕЊАКА	
	I кл.	II кл.	III кл.	I кл.	II кл.
Рипарија порталис	28.933	14.700	76.200	600	–
Руп. монтицола	8100	5000	31.200	250	1700
Берл. х Рип. Т. 8 Б	29.315	12.700	70.200	–	–
Берл. х Рип. Т. Кобер 5 ББ	14.700	9200	63.200	600	–

25 Године 1900. било је засађено три четвртине јутра винограда бургундцем и сантлаурентом и на 400 кв. хвати турском ружицом. Године 1927. је засађено 1 јутро и 651 кв. хвати ризлингом траминцем и 400 кв. хвати сортименског винограда. Године 1930. је засађено 3 јутра и 1516 кв. хвати туркињом, талијанским ризлингом, кадарком, мушкат хамбургом, црним мушкатом, ћилибар дренком, праскавом племенком, савињоном, траминцем, султанијом и смедеровком на подлози берландер и рипарија Т. 8 Б. Према извештају Милана Марсића, прочитаног 9. марта 1930. на Виноградарско-винарском конгресу у Београду.

26 Подлога берландијери и рипарија Телеки је добила назив по Телекију Сигмунду, коју је од 1897. до 1902. године, између 40.000 лоза самостално одгајио.

Од наведене количине лозног материјала употребљено је 76.500 комада резница I и II класе и највише III класе од рипарија порталис, руп. монтицола, берл. рип. Т. 8 Б окалемљено је 14.715 комада. Највише лозног материјала је било распродато у Илочком и Иришком срезу. Потражња је била већа од производње. Највише је тражена подлога берландијери и рипарија 5ББ и берландијери х рипарија Т. 8 Б. Калеми се у 1929. години нису продавали због што бржег подизања винограда, већ је набављено још 10.672 комада калема.

ВОЋАРСТВО

Од старијих воћних насада остали су још само трешњик, орасик, лесик и шљивик. Трешњик је био засађен на површини од 1.0869 ха, са следећим сортама: хеделфингерова, кобургшка рана, принцескиња крупна, шпањолске вишње, полутрешње и још неке мање вредне сорте. Поједина стабла су почела изумирати. Орасик је заузимао површину од 1.2854 ха. Сорте: мекунци и коштунци, са просечним годишњим приносом од 80 до 200 кг. Лесик је био засађен на северном положају на површини од 0.6064 ха, са сортама: зелерски, велики рани зелерски, Бутнеров зелерски, црвени ламбертски, гунстлебендск зелерски и друго. Шљивик је био засађен на површини од 0.6300 ха, највише бистрицом на подлози џенарике, која није показала најповољније резултате. На имању више није било старијих насада јабука, крушака, кајсија и бресака.

У години 1927/28. засађено је 42 комада кајсија сорте ананас и холубова амброзија и 53 комада јабука сорте рипстонов пепинг, царевка, паришка Бауманова царевка, сива јесенска царевка, црвени астрахан, жути белфлер, лепоцветка, цветача жута, виргинска ружица, царевка Хербертова, царевка каселска, срчика, златна парменка, кандаска царевка, кардинал, пламењача, ананас царевка и друго. Засађено је 77 комада крушака, сорте: пасторовка, калуђерка, пастрмка, клержо, зимска декановка и 20 комада разног. У години 1929/30. засађено је на школском имању 88 комада јабука, сорте: славонска срчика, тетовка, онтарио, карапаша, шари синан и кабларка; 40 комада крушака, сорте: гиотовка, наполеоновка, виљемовка; 31 комад бистрице узгојене из изданака и 84 комада бистрице калемљене на џенарики.

Воћке које су посађене 1929/30. године набављене су из државног лозног расадника у Модричи.

У години 1929. у школском растилу је била произведена мала количина воћних садница, дивљачица и шумског дрвећа, зато што се у пређашњим годинама није довољно засађивало.

РАТАРСТВО

У Илочком срезу су биле најважније следеће ратарске културе: кукуруз, пшеница, овас, шећерна репа, јечам и сточне пићне биљке. Постојао је нерационални размер између житарица и кукуруза с једне и сточних пићних биљака с друге стране, који је потицао из доба аустроугарског режима, који је у овим крајевима својом царинском политиком форсирао узгој житарица на штету сточарства. Због назадовања сточарства опажало се помањкање ђубрета и назадовање плодности земље. Зато је требало појачати производњу пшенице и кукуруза проширењем површине сточних пићних биљака. Од баштенских усева најважнији су били купус, лук и бостан.

Пољопривредна школа у Илоку је имала следеће врсте усева са површином у ха: кукуруз 1.6770, зоб 1.1410, соја 1.3453, озими јечам 1.1409, сточна репа 1.4225, грахорица 1.0070, пшеница 1.1410, луцерка 2.8450 и растило 1.3153. Од подусева: кромпир 7.557 и грашак 9.989.

Ученици су обављали све радове, од орања и сетве до жетве и вршидбе, под надзором свог наставника.

СТОЧАРСТВО

Према годишњем извештају из сточарства, Пољопривредна школа у Илоку је имала: два радна коња, расе нонијус; две кобиле, расе нонијус; три ждребета; шест крава сименталки; једно мушко теле и једно женско теле. Школа је у новембру 1929. добила од бивше Сремске самоуправе четири крмаче и једног нераста расе јоркширске, а сама је купила три крмаче расе црне мангулице. Мангулица се укрштала са јоркширском свињом и мелези су утовљавани за исхрану ученика, а сувишна грла су продавали. Од кокошака се држала раса Orpington, која је замењена са Rhode- Исланд. Држали су се бечки плави и белгијски сиви зечеви. Током тридесете године школа је набавила и ћурке Broncaste, седам комада, пекиншке патке, четири комада, и домаће пчеле, 5 кошница.

Извори и литература

1. Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад, III а. ј. 243 (даље: АВ, Ф. 126, III а. ј. 243).
2. АВ, Ф. 126, III 912/30.
3. АВ, Ф. 126, III 6609/30.
4. АВ, Ф. 126, III 339/31.
5. АВ, Ф. 126, III 934/31.
6. АВ, Ф. 126, III 4858/31.
7. АВ, Ф. 126, III 7059/31.
8. АВ, Ф. 126, Персонални досијеи службеника Општег одељења Дунавске бановине.
9. Светлана Љубљанац, *Пољопривредне школе у Дунавској бановини*, Архивист, год. XIV, бр. 1–2, 2013, 122–131.
10. Никола Тасић, *Уз књигу Фрушка гора у античко доба*, *Фрушка гора у античко доба: Прилози за стару историју и археологију*, Нови Сад 1995.
11. http://www.agr.unizg.hr/cro/news/spomenica.pdf, 7. 12. 2013.
12. http://pinova.hr/hr_HR/pocetna/aktualno/dogadanja/predstavlja-li-filoksera-novu-prijetnju-europskom-vinogradarstvu, 7. 12. 2013.
13. http://www.agr.unizg.hr/cro/news/2009/90god/afz90god_monografija.pdf, 7. 12. 2013.
14. www.tzzps.hr/.../56-josip-eugen-tomic-1843-190, 2. 12. 2013.

Svetlana Ljubljanac, archives consultant
The Archive of Vojvodina, Novi Sad

AN ADDENDUM ON THE FOUNDATION AND THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SCHOOL IN ILOK

SUMMARY:

There were six agricultural schools at the teritory of the Danube Banovina: in Ada, Ilok, Vršac, Požarevac, Kragujevac and Smederevska Palanka. The aim of these two – year shools was to provide theoretical and practical education for the agriculterers' children in all aspects of agriculture, preparing them to manage their households successfully. In order to enable enough practical knowledge and competences in all the important branches of agriculture, apart from solid theoretical education, each school provided a manor and the necessary buildings.

The Agricultural School in Ilok was founded in 1897 by Royal Croatian State Government from Zagreb, and its task was the regeneration and the rescue of the vineyards in Fruška Gora mountain, which were in decay due to the invasion of phyilloxera.

The goal of the school was to follow and study scientifically winegrowing in Fruška Gora mountain and, by scholastic working methods, to facilitate for the students the learning of certain subjects. In order to achieve this, a thorough reorganization of a whole school manor was carried out. The most suitable ground for Fruška Gora mountain was tested in the assortment vineyard.

The organization of the school manor was initiated by the University Professor Ivan Ritig, who had managed the school for five years, between 1900 and 1905. The principal of the school between 1905 and 1923 had been Gustav Erber and he completed its organization. In 1925 and 1926 the management of the school was entrusted to the engineer Juraj Kaftanić and dr Pius Pavlinić had been at the head of the school as of 1927. Milan Marsić had been the principal from the October 1, 1928 until 1931.

The teachers were obliged to run courses and give lectures in the villages as well, apart from their habitual school curriculum.

272-774:930.253(497.113)”17”

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад

АРХИВА КАТОЛИЧКЕ ЖУПЕ У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА

Сажетак: На основу прегледа архиве Католичке жупе у Сремским Карловцима, у раду се сумарно наводе садржај, карактер, класификација, физичко стање и услови за чување њене архивске грађе и документарног материјала. Указано је на значај, врсте и статус црквене грађе и на историјат Жупе, и дати су предлози за даље поступање са архивском грађом и документарним материјалом.

Кључне речи: архивска грађа, документарни материјал, књиге, списи, црква, жупа.

Значајан део укупне писане баштине минулих векова чине архивска грађа и документарни материјал црквених заједница и организација: митрополија, епархија, црквених општина, црквених задужбина и фондова, вероисповедних школа и др. Црквена архивска грађа је специфична по месту настанка, делатности творца, врстама и садржају грађе. Општа подела грађе је на списе и књиге. *Црквене књиге*: деловодни и окружни протоколи, записници црквених општинских и школских одбора, поменици, летописи, евиденције прилога, проповеди, исповести и служби, рачунске књиге и сл. У грађу се не убрајају библиотечке, канонске, богослужбене и друге књиге које се користе у верским обредима. Посебну групу чине матичне књиге, крштених (рођених), венчаних и умрлих. *Списе* развијенијих црквених канцеларија можемо поделити на четири групе: грађа која се односи на градњу и опремање црквених објеката, документа која су настала у кореспонденцији са црквеним организацијама и државним властима, затим она која су настала радом разних црквених одбора и рачуноводствене списе.[1]

1 Вера Трујић, *Улога архивске службе на заштити црквене архивске грађе посебно црквених матичних књига*, Архивски анали, год. I/бр. 1, Нови Сад 1992, 78–79; 78–83.

Сва покретна културна добра без обзира на то ко је њихов стваралац и ималац или где се налазе уживају претходну заштиту. Цркве, као и други ствараоци и имаоци покретних и непокретних културних добара, дужне су да: 1) чувају и стручно одржавају културна добра и спроводе утврђене мере техничке заштите; 2) обавештавају надлежну установу заштите о свим правним и физичким променама; 3) дозволе научна и стручна истраживања, техничка и друга снимања као и извођење мера техничке заштите; 4) обезбеде доступност културног добра јавности.[2] Свакако да би архивска служба требало заштитом да обухвати и грађу верског карактера. Свесни важности прикупљања података о црквеној грађи, њеног систематизовања, чувања и одржавања, архиви у Војводини су у сарадњи са верским заједницама својевремено (1965–1968) евидентирали места где се она налазила.[3]

Од здања касносредњовековне римокатоличке цркве после турске владавине остале су само рушевине на чијим темељима је током XVIII века изграђен постојећи, више пута обнављан, објекат посвећен Пресветом Тројству и уз њу Жупни двор. Када она није била у функцији, карловачки католици су се окупљали у Капели мира. Римокатоличка жупа у оквиру Сремске бискупије је у Карловцима основана 1737, а црквене матице су засноване 1739. године. Проповеди су се обављале наизменично на немачком и „илирском" језику.

АРХИВА КАТОЛИЧКЕ ЖУПЕ У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА

Вишевековно деловање Жупе оставило је иза себе богату и разноврсну грађу. Архивска грађа и документарни материјал се налазе у неадекватним условима (влага, рушевни зидови, дрвене полице итд.), у малој просторији намењеној библиотеци, неподесној за коришћење и рад. Заједно са њом налазе се старе и ретке књиге, часописи, новине, слике и кутије. Највише грађе чува се у кутијама, затим као самосталне књиге, а један део је помешан са библиотечким материјалом. Текућа архива и грађа настала после Другог светског рата чувају се одвојено.

Грађа је настајала више од два века, од прве половине XVIII века до Другог светског рата. Језик грађе према учесталости је следећи: немачки, затим латински, мање хрватски, и у много мањој мери српски (ћирилица) и мађарски. Документа су различите провенијенције и сведоче о времену у којем су

2 Закон о културним добрима, *Службени гласник РС*, бр. 71/94, чл. 31.

3 Sredoje Lalić, Velimir Mihajlović, *Crkvena arhivska građa u Vojvodini – vodič*, Sremski Karlovci 1970.

настала, локалним догађајима, верским односима, економском стању, међунационалним односима, демографским приликама итд., тако да могу бити значајан извор за историјска проучавања. Такође, у архиви се налазе и цртежи, илустрације, планови, нацрти и сл. Без обзира на лоше услове за смештај, учесталост оболелих предмета и степен оштећења није велики, а физичко стање грађе је задовољавајуће.

Приликом прегледа *архиве* трудили смо се да одвојимо архивску грађу од осталог материјала, да групишемо списе, да их припремимо за класификацију и сређивање и да, што тачније, дамо приказ затеченог стања као путоказ за будуће послове. Грађа је пописана, класификована и разврстана на следеће групе: несређена грађа, делимично сређена грађа по годинама и књиге (смештене у кутије, али и посебно). Иако сматрамо да то није коначно, утврдили смо да има 35 кутија и 11 књига (45 са онима у кутијама), што износи око 4,50 метра.

*

Несређена грађа спакована је у 19 кутија, и у потпуности је у несређена, без икаквих одвојених целина и/или група. Документа су хронолошки измешана, тако да се у једној кутији налазе документа из двовековног временског раздобља. Грађу углавном чине појединачна, у потпуности измешана рукописна документа, а већ летимичним прегледом уочавају се тематске групе докумената:

1. Унутарцрквена кореспонденција: писма бискупа и надређених, црквене окружнице, државни прописи и сл.
2. Унутрашњи живот цркве: проповеди, дневници верске службе, записници канонских визитација и сл.
3. Материјално пословање цркве: рачуни, прилози, расходи, поправке, набавке, парохијал и сл.
4. Потврде о крштењу, смрти, моралу и др.
5. Преписка са државним и војним властима.

Ево неколико кратких описа случајно одабраних докумената: 1. Крајем XVIII века претпостављени из Руме тражи од карловачког пароха да се испитају учестале вести о неморалном животу парохијана, посебно о растављеним животима супружника. 2. 1809. године Карловачки магистрат тражио је да му се уступи једна од три парохијске просторије за општинске потребе. Парох је одговорио да су све три просторије преко потребне цркви. 3. 1860. године карловачки парох обавештава бискупа да је професор Карловачке гимназије Виљем Можетић, родом из Горице, прешао на православну веру, што може

бити лош пример за католичку омладину, „јер је познато да су пребези гори од других".

Грађа сложена по годинама настала је радом Жупе и раније је спакована у 9 кутија, грубо подељених на године. Кутије по годинама:

1. 1890– 1896.
2. 1897– 1900.
3. 1901– 1906.
4. 1907– 1910.
5. 1911– 1913.
6. 1914– 1918.
7. 1919– 1925.
8. 1926– 1932.
9. 1933– 1937.

Књиге, укоричене и неукоричене, нађено је у седам кутија. Књиге су рукописне а у некима су одштампане рубрике и табеле. Почетне и крајње године је понекад тешко одредити. Списак књига по кутијама:

1.

1–2. Абецедна казала крштених (XIX–XX век)
3–4. Абецедна казала умрлих (XIX век – 1928)
5–6. Абецедна казала венчаних (1857–1918, 1918–)
7. Протокол мисних заклада

2.

1. Књига венчаних (1739–1786) – књига умрлих (1739–1760)
2. Књига крштених I (1739–1785)
3. Књига умрлих (1760–1786)
4. Попис католичких породица (домовник) у Сремским Карловцима и околним местима (1785–1799)
5. Црквени трошковник (1777–1829)
6. Препис црквених окружница (1775–1810)

3.

1. Књига крштених II (1787–1818)
2. Књига умрлих III (1787–1818)
3. Књига верски мешовитих бракова и католичког образовања деце (1816–1871) – Исказ обраћених и верских отпадника (од 1896) – Мешовити бракови (од 1898)

4.

1. Црквене окружнице (1785–1820)
2. Црквене окружнице (1871–1895) – Попис кризманих 1921. године
3. Конзисторијалне одлуке, правнички примери (1819–1872)

5.

1. Окружница бискупских и царских наредби (1820–1870)
2. Благајнички дневник мисних заклада (1878)

6.

1–2. Хрватско болно-потпорно друштво, Благајничке књиге (1920–1926)

3–4. Књиге црквених огласа (1908–1912)
5–6. Књига миса за умрле (1926–1935, 1927–1944)
7. Књига милодара за набавку звона и оргуља (1922)
8. Књига намирених камата на закладне главнице (1898–1921) – Књига зарука (1913–1921)

7.

1. Абецедни списак венчаних парова (1841–1895)
2. Књига кризманих жупе у Карловцима (1899–1922)
3. Именик чланова Братовштине друштва Христовог пресветог срца у Карловцима, утемељеног 1906. године
4. Књига дароватеља Дому Госпе од Мира (Капели мира)
5. Месечна благајничка књига Хрватско болно-потпорног друштва у Карловцима (1914–1928)

Посебних књига има најмање 10

1. Благајничка књига (1930–1933, Стјепан Рајнцингер)
2–3. Благајничке књиге (1901–1938)
4–7. Уруџбени захтеви (1911–1940)
8. Благајничка књига Хрватско болно-потпорног друштва у Карловцима (1930–1942)
9. Књига мисних и побожних заклада (XX век)
10. Књига за скупљање новца од старих чланова
11. Записник одборских седница Певачког друштва (1923–1928)

*

На основу овог пописа и делимичног увида, ипак може да се стекне слика о богатој архивској грађи и документарном материјалу Католичке жупе Пресветог Тројства у Сремским Карловцима. Да би се ова грађа сачувала од пропадања, у целости евидентирала и пописала, и да би била доступна грађанској, црквеној и научној јавности, неопходно је да се предузму мере заштите. Да се архивска грађа и документарни материјал преместе у адекватне просторије, погодне за чување, стручно одржавање и коришћење, и предузму техничке мере заштитите. Следећи задатак био би сређивање грађе, што није лак посао с обзиром на измешаност докумената, предмета и прилога, измешаност докумената различитих канцеларија, временских раздобља, врста докумената, тематских група итд. После тога, документа треба микрофилмовати и/или дигитализовати. Грађу, напослетку, треба аналитички да обраде архивисти, стручњаци за архаичне језике и писма.

Dejan Jakšić, MA, senior archivist
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

THE ARCHIVE OF THE CATHOLIC PARISH IN SREMSKI KARLOVCI

SUMMARY:

Variuos archival and documentary materials belonging to the Catholic parish in Sremski Karlovci are kept inadequatly and unsorted. The materials had been produced from the first half of the 18th century until the Second World War and written mostly in German and Latin, less in other languages. The documents have different provenance and testify about the time and events in which they were written, the local events, religious relations, economic conditions, international relations, demographic picture etc, thus representing an important historical source. Furthermore, drawings, illustrations, plans, outlines and alike, can also be found in the archive. Although the preserving conditions are poor, the state of the materials is satisfactory.

During the inspection of the *archive*, documentary materials have been separated from the rest of the materials, scripts have been assorted, the preparation for the classification and editing has been done and the actual state has been assessed and described. The materials have been listed and classified into following groups: unsorted materials, materials sorted according to the year and books.

355.087.2(497.113)”1914/1918”(093.2)

Мирослав Јаћимовић, мср
Архив Војводине
Нови Сад

ИРИГ И ДОБРОВОЉЦИ ИЗ ИРИГА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Места са данашње територије АП Војводине дала су велики број добровољаца за српску војску у Првом светском рату. Такође велики број Словена је био мобилисан у аустроугарску војску и ратовао на фронтовима широм Европе. Поједини заробљеници, па и дезертери из те војске, чинили су прве добровољце српске армије. Општина Ириг је са својих 12 места, колико данас чини општину (укључујући и место Ириг), и 3 насеља данас у другим општина дала око две стотине добровољаца, што бораца, што небораца. Насеље Ириг је дало најмање 54 добровољца за српску војску. Списак је урађен на основу података из фонда 99 Архива Војводине у Новом Саду.

Кључне речи: добровољци, Срем, Ириг, табела, Први светски рат, архивска грађа, историја, Војводина, Србија, Аустроугарска.

Општина Ириг и место Ириг се налазе у централном делу Срема, на јужним обронцима Фрушке горе. Тренутно општину Ириг поред истоименог места сачињавају насеља: Врдник, Нерадин, Гргетег, Крушедол Прњавор, Крушедол Село, Велика Ремета, Шатринци, Добродол, Ривица, Јазак и Мала Ремета. Са површином од 226 km², убраја се у групу мањих војвођанских општина. Општина Ириг заузима око 25% Националног парка Фрушка гора.[1]

Први пут у документима Ириг се спомиње 1225. године. Све до краја XV века прошлост Ирига мало је позната. Крајем XV и почетком XVI века поди-

1 Територија општине Ириг налази се на главној прометници магистралног пута М-21 и саобраћајно је добро повезана са околним емитивним центрима, првенствено Новим Садом и Београдом. Подручје општине смештено је између пет општина: Рума, Сремска Митровица, Беочин, Сремски Карловци и Инђија. Ириг се налази на највећој надморској висини од свих општинских центара у Војводини.

жу се бројни манастири који представљају највећи драгуљ Иришке општине. Ириг је на својеврстан начин био престоница фрушкогорских манастира. Од укупно шеснаест манастира, половина их се налази на територији Иришке општине. Око манастира настала су скоро сва насеља данашње општине Ириг.[2]

По избијању Првог светског рата, становништво ове општине и места у околини Ирига погодиле су све недаће које прате рат. Свакако у најтежем положају било је словенско, пре свега српско становништво. Забрањен је рад српских друштава по Војводини а српски листови (*Браник*, *Српство*, *Панчевачки гласник*, *Вршачки весник*, *Слобода*, *Садашњост* и *Застава*) убрзо су по ратној прокламацији прекинули свој даљи рад. Исто су урадиле и српске политичке партије, о чему је извештен и сам председник угарске владе, гроф Иштван Тиса.[3]

У непосредној близини Ирига, Аустроугарска монархија је сместила Шести пешадијски пук са седиштем у Новом Саду и Седамдесети пешадијски пук са седиштем у Петроварадину. До августа 1914. мобилисано је близу 1.300.000 људи у царској војсци. У мирнодопској ситуацији војску је чинило око 450.000 људи. Велики проблем по државу и њену војску представљао је разнолики састав војника, јер су велики део чинили управо војници словенског порекла, и то Чеси, Словаци, Пољаци, јужнословенски народи, Румуни, који нису знали немачки и мађарски језик. И културне разлике међу војницима биле су велике.[4]

Ириг је такође неколико пута био траса преко које су пролазили војници царске војске, идући од Новог Сада и Петроварадина преко Венца до Руме па даље у Србију, на правац за Шабац. По неколико дана у месту су се константно слушале понтонирске и артиљеријске јединице аустроугарске војске, које су туда пролазиле. Непосредно после првих ратних дејстава и борби, Ирижани су били сведоци звукова са мачванског ратишта јер су се често чули тутањ топова и друга ратна оружја. Становништво је било и директан сведок страдања на Мачковом камену, Церу, Сави и Дрини јер су та бојишта била близу.[5] Такође, у Иригу је била смештена болница где су довођени рањени са поменутих бојишта. У месту је тада лечен велик број рањених или болесних војника.

---

2 Раде Давидовић, Љупче Миљковић, *Општина Ириг: географска монографија*, Нови Сад 1995, 10–20.

3 Листови и удружења су били забрањени или су обустављени. Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској (1791–1914)*, Нови Сад 1980, 286–300.

4 Мирослав Јаћимовић, *Зборник радова са међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом св. рату*, Нови Сад 2014, 165.

5 Милутин Станишић Вуксанов, *Олујно доба, Хроника Ирига и околине*, Нови Сад 1981, 98.

После краткотрајног продора српске војске током јесени 1914. године у Срем, ухапшен је велики број Срба са подручја Срема. Већина њих је интернирана у Петроварадин и смештена у већ припремљене логоре. У логору је било преко 2000 лица. Неки су оптужени за велеиздају и изведени пред војни суд. Део лица је био осуђен на смрт и стрељан на Петроварадинској тврђави током септембра и октобра 1914. Преки судови су и иначе били страх и трепет за српско становништво у Монархији.[6] Овај догађај је у директној вези са битком на Легету, где су се на територији јужног Срема сукобиле српска и аустроугарска војска почетком септембра 1914. Након овог пораза српске војске, села и места са већинским српским становништвом била су на мети аустроугарске одмазде: Купиново, Шашинци, Вогањ, Јарак, Бешка, Ашања, Брестач, Буђановци, Голубинци, Земун, Инђија, Ириг, Пећинци, Попинци, Прогар, Прхово, Стари Бановци, Стара Пазова, Суботиште, Шимановци.

Многа од ових села задесио је терор у коме су паљене куће, па и читава насеља. Становништво је опљачкано, интернирано или одведено у логоре по Срему, или у оне злогласне у Плетерници, Вировитици, Вараждину, Белишћу, Осијеку, Араду, Трпињи, Борову и Нежидеру у Мађарској.[7] Ни Ирижани нису били поштеђени: сумњива лица хапшена су већ по почетку рата а посебно после битке на Легету. Тај чин је појачао интернацију, посебно јер је установљено да је српско становништво у Срему помагало српску војску. По причању Ирижана, кроз место је тада прошла и колона са 2000 заробљених српских војника са ратишта којима су кришом дотурали храну и воду, а касније и многа интернирана лица из јужних делова Срема која су аустроугарске власти одводиле у логоре. Од српских заробљених војника су и сазнали за исходе ранијих борби и догађаје везане за битке.[8]

Судбоносан догађај задесило је место 16. септембра 1914. када су аустроугарске снаге спроводиле ухапшене сељаке из Доњег Товарника (насеље у општини Пећинци у Срему) у Петроварадин. Међу ухапшеним био је и један сеоски свештеник[9] који је од изнемоглости пао а затим био ликвидиран на путу од Руме. У Иригу је осуђено и стрељано и 6 сељака из Шашинаца и Јарка под теретом издаје, јер су наводно указивали помоћ српској војсци. Ратни суд је заседао у згради иришке жандармеријске станице. Свештеник Дане Мишић тог дана био је присутан кад су шесторица Срба лишени живота. Успео је да их исповеди и причести непосредно пред смрт а потом и да запише њихова имена. Страдали су: Георгије Ђоке Јовановић, Живан Шестановић и Душан

6 Било је случајева да су Срби стрељани само зато што нису хтели да се подвргну регрутацији у царску армију.

7 М. Јаћимовић, *Нав. дело*, 166.

8 М. Станишић Вуксанов, *Нав. дело*, 98.

9 У питању је био Стеван Јовановић.

ЖУПАНИЈСКИ АГРАРНИ УРЕД
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Број 5281.
21. октобра 1926 год.
у Вуковару.

ПРЕДМЕТ: Општина ИРИГ. Утврђивање субјеката аграрне реформе.

На основу спискова аграрних интересената састављених према наредби Министарства за Аграрну Реформу од 30. маја 1925. год. број 21.725 у вези са изменама и допунама од 15. фебруара 1926. год. бр. 5010, који су према извештају општинског поглаварства у Иригу бр. 2302 — 1926. од 2. августа 1926. г., а према одредбама чл. 6. измена и допуна горње наредбе Министарства за Аграрну Реформу били изложени на јавном увиду у трајању од 8 дана и по расправљеним приговорима у колико их је било, на основу горње наредбе Министарства за Аграрну Реформу у вези са изменама и допунама исте, Закона о добровољцима, Закона о издавању великих поседа у четворогодишњи закуп, а на предлог ревизионе комисије Жупанијски Аграрни уред у Вуковару доноси следећу

Одлуку.

С обзиром на расположиву површину земљишта узетог у сврхе аграрне реформе на великом поседу грофа Пејачевића и на поседу манастира Хопово, на коме се имају наделити интересенти аграрне реформе општине Ириг, установљује се кључ за наделење земљорадника и то: на душу преко 12 година **једна јединица,** а на душу испод 12 година старости **пола јединице.**

Сеоске занатлије наделују се половином компетенције земљорадничке.

Добровољци наделују се према одредби чл. 13. Закона о добровољцима.

Величина јединице установиће се накнадно засебним решењем.

Сопствено земљиште урачунава се у састав компетенције тако, да се појединац наделује припадајућом компетенцијом по одбитку површине сопственог земљишта.

Исто тако експроприсано и подељено земљиште за кућне плацеве аграрним интересентима, добровољцима, колонистима, оптантима и избеглицама урачунато је према чл. 15. горње наредбе Министарства за Аграрну Реформу у њихову законом одређену компетенцију.

Према томе а на основу горе изложених наредаба и Закона у вези са решењем Министарства за Аграрну Реформу од 18. новембра 1924. год. бр. 30.481

утврђују се за аграрне субјекте и наделују

1. Интересенти аграрне реформе који су до сада били земљом наделени.

А. Добровољци:

1. Бабић Сава, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
2. Банковачки Илија, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
3. Даница мати пок. Белића Ђорђа, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
4. Љубица жена пок. Дамјановића Дамјана, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
5. Гашић Дамјан, добровољац, неборац, са 5 јут.
6. Криста жена пок. Ђурић Стевана, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
7. Голубачки Ђорђе, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
8. Гудурић Милош, добровољац, неборац, са 5 јут.
9. Хорватовић Душан, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
10. Јанић Јован, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
11. Јанковић Филип, добровољац, неборац, са 5 јут.
12. Јовановић Славко, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.
13. Касапски Димитрије, добровољац, борац, са 8 јут. 1100 кв. хв.

Капетановић из Јарка, и Георгије Ђоке Марељ, Обрад Радосављевић и Лазар Обровачки из Шашинаца.[10]

Све наведено, али и многи други разлози, пре свега тај да нису желели да ратују против својих српских сународника и то у туђинској, аустроугарској униформи, био је повод да се велик број Ирижана пријави у редове српске војске. Званично формирање српских добровољачких јединица отпочело је у Русији новембра 1915. И пре настанка добровољачких јединица Русија је помагала све оне Јужне Словене који су желели да добровољно ступе у српску војску. Због тога је јула 1915. српска влада упутила у Русију делегацију да организује пребацивање јужнословенских ратних заробљеника који су изразили жељу да се у редовима српске војске боре против заједничког непријатеља.[11]

Списак дела добровољаца који су приступили српској војсци, за место Ириг, урађен је по подацима из регистра добровољаца којима је додељена аграрна земља на подручју комисије у Вуковару (за Срем), фонда 99, Архива Војводине. Подаци су формирани на основи места рођења добровољца.[12]

Ириг (место), списак добровољаца:

Редни број:	Презиме:	Име оца:	Име:	Статус:
1.	Бабић	Стевана	Стево	борац
2.	Банковачки	Нестора	Илија	борац
3.	Белић	Стевана	Ђорђе	борац
4.	Барковић	Николе	Драгомир	борац
5.	Гољевачки	Љубомира	Ђорђе	борац
6.	Гудурић	Ђуре	Никола	борац
7.	Гудурић	Ђорђа	Милош	неборац
8.	Глушић	Павла	Дамјан	неборац
9.	Гудурић	Кузмана	Марко	борац
10.	Дамјановић	Васе	Дамјан	борац
11.	Дамјановић	Јована	Стеван	борац
12.	Ђурић	П.	Стеван	борац

10 М. Станишић Вуксанов, *Нав. дело*, 99.

11 Први добровољци у српској војсци су били и они Словени заробљени у Србији током кампање 1914. године. Исто тако је већ тада и велики број Срба стигао у редове српске војске из данашње Војводине, Лике, Кордуна, Далмације, Босне и Херцеговине.

12 Архив Војводине, Ф. 99, Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Вуковар (1919–1941).

13.	Живковић	Љубомира	Светозар	борац
14.	Зарић	Живана	Душан	борац
15.	Казимировић	Милана	Стеван	борац
16.	Козарев	Александра	Никола	борац
17.	Касапски	Јована	Димитрије	борац
18.	Милић	Митра	Бошко	борац
19.	Милутиновић	Петра	Ђока	борац
20.	Милутиновић	Петра	Јован	борац
21.	Марић	Аце	Петар	борац
22.	Марић	Александра	Ђока	борац
23.	Марић	Александра	Ђорђе	борац
24.	Марић	/	Ђока мл.	неборац
25.	Марић	Мише	Стеван	борац
26.	Марић	Ђоке	Славко	неборац
27.	Мијатовић	Саве	Михајло	борац
28.	Мићашевић	Илије	Ђока	борац
29.	Милинковић	Бранислава	Алекса	борац
30.	Мирковић	Митра	Душан	борац
31.	Мишкићевић	Косте	Лазар	борац
32.	Мишљановић	Николе	Дамјан	борац
33.	Мутибарић	Стевана	Светозар	борац
34.	Недељковић	Ђоке	Ђорђе	борац
35.	Обреновић	Ђорђа	Стеван	борац
36.	Пантић	Љубомира	Петар	неборац
37.	Поповић	Тоше	Стеван	борац
38.	Радашевић	Јована	Петар	борац
39.	Радивојевић	Тодора	Васа	борац
40.	Радивојевић	Кузмана	Љубомир	борац
41.	Рогулић	/	Никола	неборац
42.	Радошевић	Николе	Крста	неборац
43.	Савковић	Ђорђа	Јосим	борац
44.	Секулић	Кузмана	Урош	борац
45.	Станојевић	Симе	Ђорђе	борац

46.	Станојевић	Митра	Јован	неборац
47.	Хорватовић	Стевана	Душан	борац
48.	Шуђин	Петра	Никола	борац
49.	Шуђин	Петра	Панта	борац
50.	Зарић	Лазара	Јован[1]	борац
51.	Јанковић	Милана	Филип	неборац
52.	Клевернић	Љубомира	Марко	без уписа
53.	Савковић	Ђорђа	Јосим	неборац
54.	Тодоровић	Николе	Васа	борац

Михајло Стојаковић (1923–1997) бивши је председник новосадске подружнице удружења потомака и поштовалаца ратних добровољаца ослободилачких ратова Србије и Црне Горе 1912–1918. године, чији се лични фонд налази у Архиву Војводине, под бројем Ф. 496. Саставио је списак српских ратних добровољаца из Срема који су били у саставу Прве српске добровољачке дивизије, али и других. Наводи и један списак погинулих лица на Добруџанском фронту. Напомињем да ови подаци нису званични, али се могу сматрати поузданим и релевантним.

Из Ирига Михајло Стојаковић на списку наводи:

1. Петар Бабић (Ириг), погинуо током 1916. године у Спапунару.[14]
2. Стеван Ђурић (Ириг), погинуо 5. 9. 1916. године у Кокарџи.[15]
3. Лазар Јанковић (Ириг), погинуо 20. 10. 1916. у Амзачу.[16]

У делу *Олујно доба, Хроника Ирига и околине*, Милутин Станишић Вуксанов наводи да су многи Срби из Војводине, нарочито из Срема, одмах постали војници храбре балканске земље, Србије, да су прошли Албанију, све до коначног ослобођења. Тако именом и презименом наводи: Митра Касапског, Марка и Милоша Гудурића, Николу и Драга Барковића. Такође, аутор наводи и да је шездесет Ирижана ступило у српску војску након предаје Русима на Карпатима, док су служили у аустроугарској униформи. Многа имена се поклапају са списком који сам лично у раду табеларно представио.[17]

---

13 Добровољци од броја 50 до броја 54 у месту Ириг се налазе у регистру добровољаца који су факултативно откупили земљу (1939). Из фонда 99, Архив Војводине.

14 Није наведен на табеларном списку, а тачан датум погибије је нечитак.

15 На табеларном списку је наведен.

16 Није наведен на табеларном списку; Архив Војводине, Ф. 496, Лични фонд Михајла Стојаковића, АК 2.

17 Подаци које користи Милутин Станишић Вуксанов су вероватно преузети од Милана П. Костића, иришког добротвора.

Miroslav Jaćimović, MA
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

IRIG AND ITS VOLUNTEERS IN THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY:

Places from the present day teritory of Autonomous Provence of Vojvodina gave a large number of volunteers to the Serbian army in the First World War. On the other hand, a lot of Slavic people had been mobilized into the Austro–Hungarian army and fought at the fronts throughout Europe. Some of the prisoners and even deserters from this army became the first volunteers of the Serbian army. The Municipality of Irig, with its 12 places that constitute the present day municipality (including Irig), as well as 3 places now belonging to another municipalities, gave about 200 volunteers, partly soldiers, partly others. Irig itself gave at least 54 Serbian volunteers to the Serbian army. This list has been done according to the data from the fund 99 of the Archive of Vojvodina. Mihajlo Stojaković (1923-1997), whose legacy is kept in the Archive of Vojvodina, mentions some of these people and the military units they belonged to. He also mentions the time and the place of the death of 3 people from Irig at the front in Dobruja. Useful data about people from Irig can also be found in the work called *Olujno doba, Hronika Iriga i okoline*[18], done by Milutin Stanišić Vuksanov, because people from the tabular list in the fund number 99 are mentioned here as well.

18 *The time of the tempest, The chronicle of Irig and its surrounding places.*

355.073.6(497.113)”1914/1918”
271.222(497.11)-772-523.6:336(497.113)”1914/1918”

Мр Мара Шовљаков
Футог

АУСТРОУГАРСКИ РАТНИ ЗАЈМОВИ – УДАР НА ФОНДОВЕ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Карловачка митрополија Српске православне цркве располагала је фондовима који су више од два века били поуздан ослонац црквено-школске аутономије. Први светски рат нарушио је правила и демонстрирао насиље над свим сегментима световног и верског живота. Власти Аустроугарске монархије угрозиле су фондове и приморале СПЦ да учествује у давању зајмова монархији за вођење рата.

Кључне речи: народно-црквени фондови, ратни зајмови, Српска карловачка митрополија, Бела Талијан, Мирон Николић, фрушкогорски манастири, прогони српских монаха.

Српска просвета и култура ослањале су се на значајне приходе који су се сливали у касу српских манастира и цркава. Економска организација манастирских имања била је у рукама монаха и хијерархије различитог степена физичке, менталне и духовне моћи. Бригу о раду 14 фрушкогорских манастира водило је почетком XX века око 58 монаха, растрзаних дневним обавезама у домену религије и економије.[1] Увођење ратних зајмова, које је расписала Аустроугарска, наступило је у моментима тешким за очување народног интегритета. Прогони, кажњавања и интернирања српског свештенства и народа угрожавали су и сам опстанак. Власт је налазила начин да контролише ратни метеж, дисциплинује чак и монахе, који су били изван света политике и тежњи супротстављања режиму. Понижавање Српске православне цркве достигло је врхунац интернирањем монашког братства из манастира Фенек, Бешеново, Јазак, Раваница, док су из манастира Хопово монаси и чељад удаљени.

1 Архив Српске академије наука, Сремски Карловци (даље: АСАНУК), Фонд Епископ викар, Препис 28. 6. 1899, бр. 115.

Хапшења и удаљавања обављани су без доказа. У овоме нису учествовали само војни и полицијски систем него и политичка власт. Барон Бела Талијан, владин комесар, заслужан је за бројне промене настале услед ванредних прилика. Преко Талијана, Мирон Николић, епископ пакрачки и заменик патријарха, добијао је информације о броју интернираних и прогањаних црквених лица. Барон Талијан, син хрватског натпоручника, пре рата једно време био је министар пољопривреде и владин комесар на црквено-народном сабору, а у време рата особа од изузетног поверења власти. Њему је, по мишљењу *Браника*, пошло за руком да 1902. од Радикалне странке створи владину странку. Гајио је неповерење према свему што је српско, иако је имао родбинске везе са породицама утицајних Срба: Обреновића, Бајића, Николића и Сервицких. У јавном политичком животу декларисао се као противник српских странака, био је члан мађарског културног друштва.[2] У Првом светском рату имао је пресудну улогу и у животу обичног народа и у животу српске интелигенције; утицао је и на њихова затварања и на њихова ослобађања. Питањима економске природе, везаним за фондове, бавио се Талијан од почетка XX века. Власт је преко њега надзирала функционисање црквено-школске аутономије и фондова. У време рата Талијан је добио нова овлаштења, која су задирала у егзистенцијална питања не само цркве него и народа.

О поступцима владиних повереника Владимир Ћоровић, између осталог, писао је и „да су морали ропски слушати", да су им диктирали суме за упис. Тако је у Босни и Херцеговини за седам ратних зајмова сакупљено 217.000.000 круна.[3]

Установљење народне благајне започело је 1748. идејом о оснивању Школског фонда. Годину дана касније, митрополит Павле Ненадовић основао је Школски, клирикални фонд. Повећањем капитала у оквиру фонда растао је и значај фонда, што је дошло до изражаја у току Српског народног покрета у Војводини 1848–1849. када је фонд кориштен за „најнужнија дела, целог нашег народа". Упркос патриотској намени, Саборски одбор наилазио је на потешкоће које су потицале од стране угарске владе. Континуирано су кршене одредбе српских народно-црквених привилегија, а 1912. суспендовани су и аутономија и саборски одбор. Управа над фондовима поверена је патријарху Лукијану Богдановићу и тројици асистената. *Застава* је 1913. писала да су народни фондови оштећени за 170.000 круна. Патријарх Лукијан тврдио је да није укинута аутономија, већ да су укинуте поједине одредбе, које су омогућиле да владини повереници врше улогу комесара. Патријарх је располагао земљишним фондом од 25.378 к. ј. и годишњим приходом од 1.500.000 круна. Чист приход од манастира доносио је 350.000 круна. Критикована је

2 *Браник*, 6. 11. 1903, бр. 138 и 22. 1. 1912, бр. 16.
3 Владимир Ћоровић, *Црна књига*, Београд 1989, 178.

просветна политика, која је онемогућавала да због лоших услова 45.000 деце иде у школе, док је 60.000 деце ишло у комуналне школе.[4]

Перфидним корацима, влада је приграбила фонд Саве Текелије који је 1903. располагао са два милиона круна. Капитал од 20.000.000 круна омогућио је да фондови постану најзначајнија економска установа на југу Угарске. Власт је настојала да чврстом руком надзире капитал и њиме управља, усмеравајући га у време Првог светског рата у најмање пожељном смеру. У име Управе народно-црквених фондова, у Сремским Карловцима уписано је „добровољно" за трећи зајам у другој половини 1915. 500.000 круна. Четврти зајам, 1916. године, испразнио је касу за још 300.000 круна а шести зајам за чак 3.248.050 круна. Преливање капитала из народних фондова у руке државе, која се деценијама непримерено односила према установама и српском народу, био је атак на правни и економски интегритет српских установа.[5]

Представници власти за време Великог рата нису увек уважавали Мирона Николића, заменика патријарха, иако им је био лојалан. Бела Талијан, владин повереник, на пример, у преписци с њим, а поводом дописа од 24. 10. 1914. у којем је Мирон Николић тражио да се пусте на слободу свештеници и монаси, обраћа му се као себи равном, заменицом: „Твоја Пресветлости".

Мирон Николић априла 1915, у позиву упућеном српском народу, ослањао се на црквене општине, парохијска звања. Тражио је разумевање ситуације, уз напомену да тешка борба против „непријатеља" захтева трошак од грађана. Љубав према домовини „верних грађана" требало је да буде исказана кроз уписани зајам. Упис се обављао на темељу закључака црквеног одбора, уз претходну пријаву седнице надлежној власти. Позвано је свештенство да се заузме да имућнији људи учествују у упису зајма, свако према својој имовној снази.[6]

Први ратни зајам уплаћен 1914. износио је за поједине манастире: Беочин 100.000 к., Бешеново 15.000 к., Гргетег 12.000 к., Хопово 40.000 к., Јазак 5000 к., Крушедол 25.000 к., Кувеждин 4000 к., Месић 2000 к., Привина глава 16.000 к., Шишатовац 5000 к., Велика Ремета 6000 к. и Раваница 7000 к.

Управни одбор српских православних манастира Митрополије карловачке је очекивао да ће у пословању са обвезницама ратног зајма остварити камату од 7%.

Управни одбор манастира позвао је јуна 1915. имућније манастире Митрополије карловачке да према својој материјалној могућности, „а са обзиром на

4 *Застава*, 4/17. 1. 1913, бр. 4.

5 Никола Гаћеша, *Историја банкарства у Војводини*, Нови Сад 2001, 63–78; Данило Кецић, *Реквивирање звона српских православних храмова темишварске епархије 1916–1917*, Зборник Матице српске за историју, бр. 59–60, 1990, 177.

6 АСАНУК, Фонд Управни одбор српских манастира, 94/1915.

родољубиву и племениту циљ, и овај пут бележе ратни зајам" преко опуномоћеног Управног одбора. Позиву су се одазвали следећи манастири са уписом зајма у износу од 204.000 к.: Беочин 100.000 к., Бешеново 12.000 к., Гргетег 7000 к., Хопово 30.000 к., Јазак 4000 к., Крушедол 20.000 к., Кувеждин 4000 к., Месић 2000 к., Привина глава 14.000 к., Шишатовац 4000 к., Велика Ремета 4000 к. и Врдник–Раваница 5000 к.[7]

Други ратни зајам, по подацима из октобра 1915, манастири су уписали у следећим износима: Беочин 13.000 к., Бешеново 2000 к., Велика Ремета 1000 к., Раваница 2000 к., Гргетег 3000 к., Јазак 6000 к. Крушедол 3000 к., Кувежден 10.000 к., Мала Ремета 300 к., Привина глава 500 к., Раковац 5000 к., Хопово 5000 к., Шишатовац 2000 к., Месић 200 к. и Лепавина 2000 к.[8]

Трећи ратни зајам обухватио је октобра 1915. следеће манастире: Беочин 13.000 к., Врдник 2000 к., Гргетег 3000 к., Јазак 1000 к., Крушедол 3000 к., Мала Ремета 300 к., Хопово 5000 к. и Шишатовац 2000 к.[9] Истог месеца зајам су дали манастири Св. Ђурађ 4000 к., Месић 200 к. и Велика Ремета 2000 к.[10]

Трећи ратни зајам новембра 1915. евидентиран је код Управе добара у додатном износу: Кувеждин 10.000 к., Раковац 5000 к., Привина глава 500 к. и Бешеново 2000 к.

Зајам је уписан на терет уложних „биланци", из коренитог иметка манастира. Новчане трансакције обављале су се преко Централног кредитног завода у Ујвидеку.[11]

Четврти ратни зајам, маја 1916, уплатили су манастири: Мала Ремета 300 к., Јазак 1000 к., Бођани 1000 к., Кувеждин 5000 к. и Бешеново 1000 к.[12] У прилог уплати четвртог ратног зајма биле су уплате манастира: Беочин 20.000 к., Крушедол 2000 к., Хопово 5000 к., Велика Ремета 1500 к., Гргетег 1500 к., Шишатовац 2000 к., Привина глава 500 к., Раковац 1000 к., Беочин 2500 к., Месић 300 к. и Пакра 1000 к. Укупно 37.300 к.[13]

Пети ратни зајам, од новембра 1916, имао је скромнија улагања манастира: Крушедол 1000 к., Раковац 1000 к., Велика Ремета 1000 к., Мала Ремета 300 к., Пакра 1000 к. и Лепавина 1000 к.[14] Децембра 1916. ратни зајам су уписа-

---

7 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 303, М 115/1915.
8 АСАНУК, Фонд Управни одбор, 682/230 1915.
9 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 303, М 216–222/1915.
10 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 303, М 229/1915.
11 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 303, М 222/1915.
12 АСАНУК, Фонд Управа српских православних црквено-народних фондова и добара, М 110/1916.
13 АСАНУК, Фонд Управа српских православних црквено-народних фондова и добара, М 96/1916.
14 АСАНУК, Фонд Управа српских православних црквено-народних фондова и добара, М 305/1916.

ли манастири: Шишатовац 2000 к., Хопово 5000 к., Бешеново 1000 к., Бођани 1000 к., Привина глава 500 к., Гргетег 500 к., Јазак 1000 к. и Кувеждин 5000 к. Свега 16.000 к.[15]

Шести ратни зајам такође је био у знаку скромних сума везаних за манастире: Хопово 5000 к., Бешеново 500 к., Шишатовац 2000 к., Привина глава 200 к., Крушедол 1000 к. и Кувеждин 1000 к. Свега 9.700 к.[16]

„Патриотизам" изражен кроз давање ратног зајма држави одразио се у извесној мери на материјално стање монаштва. Ратна и скупаринска потпора манастирском монаштву доведена је у питање као последица штедње епископа и заменика патријарха Мирона. Невероватна скупоћа у време светског рата нагнала је архимандрите да затраже, у име монаштва, помоћ за набавку одела и обуће. Пар мантија, услед недостатка конкуренције кројача, стајао је 1900 к. Доња мантија 800 к., превртање мантије 100–170 к., камилавка од кадифе 40 к., камилавка од чоје 20 к., вео за камилавку 50–70 к., свештенички шешир 35–50 к., појас 28–30 к.

Манастири су из моралних разлога приносили и друге, такозване „милосрдне жртве", иако су наведена давања била удар на сопствену економију. Водили су бригу о сиротињи, слабим и немоћним, гладној деци и сл. Највише су патили хапшени и интернирани монаси, принуђени на различита искушења и жртве, иако се ни сами нису могли економски покрити. Постојало је сазнање да је до 14. децембра 1917. на рачун фондова уплаћено, у име манастирског вишка, 396.029 к. Истиче се да је манастирско братство својим радом и штедњом томе допринело, и зато је с правом оно очекивало неопходну и увећану припомоћ у месечним оброцима, који би се унапред уплаћивали. Како би се омогућило пристојно одевање, братство је очекивало да му се набаве одећа, обућа и рубље, јер је старо било дотрајало.[17]

Ратно исцрпљивање и репресија пратили су живот српског народа. На подручју насељеном Србима у Босни и Херцеговини конфликтно стање ескалирало је током Првог светског рата. Извештаји бележе да је четири петине свештеника било изван парохија, да су биле затворене само српске школе, а да су хрватска и муслиманска деца похађала школу. Митрополит сарајевски Иларион и школски надзорник В. Боровић септембра 1917. затражили су од Земаљске владе отварање школа. Навели су да је тада владала велика оскудица у храни и одећи, да су свештеници ишли голи и боси, да су били приморани да просе, а тако је живео и остали народ.[18]

15 АСАНУК, Фонд Управа српских православних црквено-народних фондова и добара, М 303/1916.
16 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 305, М 141/1917.
17 АСАНУК, Фонд МПА, кутија 305, М 349/1917.
18 АСАНУК, Фонд Велики управни и просвјетни савет, 535/1916.

Живот у манастирима и црквама, за време светског рата, добио је нову димензију. Насиље, као пратилац тоталног и масовног сукоба, судара различитих тежњи, интереса и хтења, пренело се на актере Српске православне цркве. Интереси верског живота потиснути су у други план. Конфликт власти и српских поданика прерастао је у комплекс мера, које су поред прогона, интернирања, физичке бруталности над свештеницима и монасима подразумевале и економско исцрпљивање путем ратних зајмова. Аустроугарска држава је извлачила новац из народних фондова, иако су они били неприкосновени. Исказано је тотално непоштовање прописаних правила, насиље је исказивано у сфери духовног живота српског православног становништва, и захтевало је напор и вештину у опстајању. Упркос принуди, различитим мерама притисака, девастирању имовине, узимању новца из фондова, новчана маса допринела је опстајању у време тоталног рата, који је у највећој мери погодио српски народ. Српско монаштво и свештенство Карловачке митрополије упркос физичкој жртви делило је судбину српског народа, што је допринело духовном уздизању и јачању свести о неопходности очувања интегритета народа. Може се рећи да је Српска православна црква, иако и сама у великом искушењу, имала значајну улогу и извршила историјску мисију у борби за опстанак.

Mara Šovljakov, MA
Futog

THE AUSTRO-HUNGARIAN WAR LOANS – AN IMPACT ON THE FUNDS OF THE METROPOLITANATE OF SREMSKI KARLOVCI IN THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY:

Serbian education and culture in the 18th and 19th century relied on significant legacy income that was pouring into the chests of Serbian churches and monasteries. The martyrdom of the monks and the priests from the Metropolitanate of Sremski Karlovci during the war tumult between 1914 and 1918, destabilized monk brotherhoods and the economy of exemplary monasteries in Fruška Gora mountain. Despite the humiliation during the arrests, despite pursuits, taking to prisons and concentration camps, monks and priests, as the subjects of the Monarchy, had to demonstrate patriotism towards the country that had treated them as unwanted. The Habsburg Monarchy had even introduced eight war loans (that were, in fact, forceful), and the impact was made on the funds of the Metropolitanate of Sremski Karlovci as well. The authorities suspected the monks and the priests, held them hostage, kept in prisons and camps without proven guilt. Simultaneously, they took money from the national funds in order to finance the war in which Serbian citizens had no interest whatsoever. The contemporaries had witnessed themselves how the war had destabilized numerous achievements of the civilization, caused the inviolability of the funds to lose sense, as well as the religious life itself, and even violated the monastery rules.

821.163.41.09
355.11:929 Кезић Ж.
355.11:929 Кезић Ј.

Зоран Радовановић
Дреновац

БРАЋА ЖИВАН И ЈОВАН КЕЗИЋ У ИСТОРИЈСКИМ, ПУБЛИЦИСТИЧКИМ И КЊИЖЕВНИМ ТЕКСТОВИМА

Сажетак: У прилогу су приређени текстови о браћи Живану и Ивану Кезићу, херојима одбране Београда 1915. године. Компаративно су донети мемоарски текст Живана Кезића *Борба с непријатељем по Београдским улицама*, епизода која говори о Живану Кезићу у роману Добрице Ћосића *Време смрти* и публицистички текст Јована Сретеновића *Иван Јована Кезић, добровољац*. Приређивач у коментарима доноси основне биографске податке о браћи Кезић и коментаре извора.

Кључне речи: Живан Кезић, Иван Кезић, српски добровољци у Првом светском рату, одбрана Београда 1915. године.

Живан Ј. Кезић био је старешина у Сремском добровољачком одреду у време одбране Београда 1915. Рођен је у Дреновцу код Шапца од оца Јована Кезића и мајке Насте. Истакао се као бранилац Дунавског кеја у борбама за Београд 1915. Био је међу официрима који су последњи напустили српску престоницу.

Након рата, у коме је стекао чин капетана, Живан Кезић се бавио списатељством и написао више аутентичних текстова о свом војевању.[1] Тако је 1919, као учесник и сведок одбране Београда, у листу *Београдске општинске нови-*

1 По казивању Љубише М. Јолдића (1932–2015) из села Шеварице у Мачви, нећака Живана Кезића, сина Живанове рођене сестре Иване, после рата Живан Кезић је био лични телохранитељ краља Александра I Карађорђевића и пратио га је свуда. Једино није био у краљевој пратњи приликом последњег краљевог боравка у Марсељу 1934, када је и извршен атентат на краља. Службе задужене за краљеву безбедност су сматрале да ће француска стража бити сасвим довољна за краљеву сигурност, што се на крају, нажалост, показало недовољним. До краја свог живота Живан је патио што није био уз свог краља када је извршено злочиначко убиство.

не описао уличне борбе у српској престоници у тексту под насловом *Борба са непријатељем по београдским улицама*.

У поменутом тексту доноси личне доживљаје, запажања и размишљања. Текст доносимо у целини:

ЖИВАН Ј. КЕЗИЋ: *БОРБА СА НЕПРИЈАТЕЉЕМ ПО БЕОГРАДСКИМ УЛИЦАМА*

(Живан Ј. Кезић капетан – инвалид,
последњи старешина Сремског добровољачког одреда)

„На дан 22. септембра 1915. године[2], огромне снаге удружене аустро-угарске и немачке војске, опремљене са најусавршенијим ратним средствима, отвориле су ватру на мученички Београд. Употребљена су сва убојна средства и бацани су муниција и експлозиви на све стране немилице. За артиљериске нишанџије није постојала у то време никаква светиња, за њих и њихове старешине живот невине дечице, стараца и незаштићених старица, које су испратиле своје синове у бој за слободу своје Отаџбине, нису представљали жива бића. Њима је био циљ победа. Прскале су слабе и велике куће као да су од карата биле начињене, димњаци су падали као крушке, а велика стакла на упропашћеним трговинама летела су преко целе улице. Бомбардовање и рушење продужава се све до ноћи. Више се није бирала тачка за гађање: тукли су целу варош од реда. Пред само вече, почеше избијати стубови дима, отпоче страшни пожар на све стране. Прва се запали фабрика калупа на Дунаву, за њом следује стругара Прометне банке, куће у Јеврејској Мали, затим на пристаништу савском, и на послетку дим и пламенови обухватише целу варош. Спусти се ноћ, страшна и ужасна. На Дунавском Кеју ври као у лонцу, ватра се преноси и на савско пристаниште. Кроз густу помрчину угледасмо и Аду Циганлију. Пламенови ватре и дима везаше се за небо; смрад поче да нас гуши, а топли ваздух од силних пожара поче да нас презнојава. Телефонске су жице искидане. Везе више нема. Шаљу се ордонанси на све стране, али се ретко који натраг враћа. Силна лава која се сручила на мученички Београд сажиже све, па и хитре ордонансе, који трче на све стране, преносе заповести и носе својим старешинама страшне и ни најмање утешне извештаје. Скоро цела наша слаба снага ангажована је у прве борбене редове. Резерве врло мало. Градски подотсек, под командом потпуковника г. Момчиловића, имао је у то време само ‘Сремски добровољачки одред’, састављен од голо-

2 Датуми су бележени по старом календару.

брадих младића и старих четника са свих страна наше јуначке земље. Пошли су добровољно, узели светло оружје и ако нису били у обавези, и решили се сви као један, да пре изгину него да дозволе да преко њих живих пређе насилник и пороби њихову лепу Отаџбину. Сремски одред бројао је свега 360 пушака, а био је заклоњен у робијашким ћелијама у Горњој тврђави, испред 'Сахат Куле'.

24. септембра, око 2 сата после пола ноћи једном ордонансу успева да се провуче кроз кишу челика и гвожђа, долази код команданта и извештава га: да је непријатељ успео да се пребаци преко Дунава и да овлада насипом на коме је железничка пруга – Јалија-Кланица, и да том приликом зароби наша два вода из 10 кадровског пука и VII пука II позива.

На осталим деловима фронта одбране Београда ништа не знамо шта се дешава. Неизвесност страшна. Праве се разне комбинације, али се ништа позитивно још не зна, шта је у предњим линијама. Долази други ордонанс и он извештава да је на Јалији стање критично и да су трупе које бране Дунавски Кеј претрпеле озбиљне губитке, које треба што пре помоћи. Командант стао, замислио се и трља своје знојаво лице. Настало је питање куда пре да упути једину резерву коју има код себе. Пала је одлука. Нареди да се наш – 'Сремски одред' крене што пре и најкраћим путем ка Дунавском Кеју – 'Јалији', да нападне непријатеља који је прешао и да га на сваки начин уништи и ослободи железничку пругу, јер нам је она на том делу одбране најважнија тачка.

Крете се Одред, изађе на Велики Калемегдан, затим поред кафане 'Српски Краљ', поред реалке, ухватисмо улицу Цара Уроша и кроз кишу челика пођосмо низ брдо ка Јеврејској мали. Уз пут трпимо губитке. Али ћуте и рањени и контузовани; ни један се глас не чује. Једино се гледало, да се што пре дочепамо железничке пруге и Дунавског Кеја. Око 3 сата по поноћи, сретамо већ рањенике, иду полако поред већ срушених кућа, стењу, ране им непревијене, а завоја немају, јер су раније утрошили за своје другове који су рањени на истом месту. Испред и позади њих, чим који кров од куће догори, свали се и уз тресак понова избија пламен, који захвата рањенога хероја. Овај цепа са себе одело, баца га у страну па, го и рањен, граби да се што пре извуче из овога земаљскога пакла.

Стигосмо до кафане 'Јасеница'; кафана још читава, али су зато све куће око ове кафане у пламену. Крше се греде, падају димњаци, зидови, ограде и разни кућни украси, све се то претвара у прах и пепео. Из мемљивих и ниских подрума, чују се уплакани гласови грађана: стараца, жена и мале дечице:

– У помоћ, браћо, ако Бог знате! Ево нас пун подрум али не можемо напоље. Кућа нам је срушена, а отвори су сви затрпани.

Пролазимо поред њих не могавши им пружити ма какву помоћ, јер је опасност још већа на железничкој прузи. Стигосмо до првих редова кућа на Јалији.

Све су у пламену. Пролаза за пругу железничку нигде. Направисмо мали пролаз уклањањем цигаља и догоревајућег материјала. Сјуримсо се у једну авлију која гледа на пругу, скупимсо се и, пошто смо се уредили за напад, кретосмо као тигрови. Храбри добровољци показаше и овде своју мушкост, показаше се достојни својих предака, који су још 1804. године, под вођством Великог Вожда Карађорђа нападали на тврде зидине белога Београда, без и једне речи, без пуцања и ларме, поскидаше бајонете са својих пушака, повадише каме из тозлука, страшне четвртасте бомбе одшрафише и на знак пиштаљке засветли цела линија поред железничке пруге као муња пред велику буру. Настаде бљесак, затим потмула тутњава, одмах затим затресе се земља, па и цела Јеврејска Мала. Зачу се једно кратко али громко: 'Ура!' Наста клање и јаук. За минут један стиша се све. Храбри добровољци постадоше господари железничке пруге на линији од кафане 'Златни Шаран' па све до 'Кнез Михаиловог Венца'. Наш посао је завршен. Лево и десно од нас исправише се линије одбране, ухватисмо везу и тада отпоче страшна и незапамћена борба. Непријатељ, видећи да је нашим браниоцима на Дунавском Кеју пристигло појачање, удвостручи брзину око превожења, уведе у дејство поред два, још три монитора, и отпоче да бије фронталном и бочном ватром. Бије нас артиљеријом са Бежаниске Косе, са монитора, са Борчанске Аде и из свију бара око Овче и Борче. На Дунавском Кеју пакао, какав човечији ум није у стању замислити. Старе топарнице са Београдске тврђаве прскају као мехури, страшан дим, камење, цигље и комади гвожђа засипају нас као киша. Тешка артиљерија окомила се на Кеј и туче немилице. Мале и слабе јеврејске кућице, скоро читаве дижу се у ваздух. Јаук и писка невине дечице пролама се кроз рушевине. Чујемо их, али смо немоћни да им помогнемо. Непријатељски аероплани круже више нас као птице злослутнице, спуштају се сасвим ниско, чујемо њихово клопарање, али услед дима и прашине од рушевина не видимо их, нити их можемо гађати из пушака. Чим направе круг на неком месту, одмах се оспе читава киша тешких и лаких топова. Аустро-Немци превозе своју војску свим могућим средствима, почев од обичних рибарских чамаца, па све до челичних монитора са шлеповима поред себе. Цео ток Дунава препун пловећих објеката; црне се на води као дивље пловке. Наша их је артиљерија тукла све дотле, докле није и сама уништена. Када је већ постала неспособна за дуел са страшним оруђима нападача, сва је одбрана прешла на танке пушке, бајонете и страшне ручне бомбе.

Наша посада, заклоњена иза железничког насипа и пруге, нишани и гађа чамце, шлепове, моторне чамце и мале бродове, који превозе у масама непријатељску војску, али је зрно танке пушке и сувише слабо, да челик пробије. Топе се дрвени чамци и дереглије, један по један пун мртваца продужује пут низ Дунав ка Смедереву, али ипак придолазе свеже и многобројне снаге силног непријатеља, које попуњују настале празнине.

У првом нападу наших четника, на челу Одреда пада тешко рањен – ретко храбри наш вођа – командант, поручник г. Игњат Кирхнер. И ако тешко рањен, ћути и кроз зубе саветује своје четнике:

'Четници, ја сам рањен, и то изгледа тешко. Ја одлазим, а ви слушајте свога новога командира. Не дајте Дунавски Кеј, борите се до последњега! Због ом...'

Млади добровољци на једним одваљеним вратима изнесоше свога рањеног командира.

А одмах за тим настаде борба страшна и крвава. Јуриш за јуришем врши се. Како који део непријатељске војске пређе преко Дунава и искрца се на обалу Јалије, командује се: 'Напред!' Сатерамо их у блато, побијемо добар део, али гомиле су гомиле! Гину, али се попуњавају. Ми смо све мањи и мањи, непријатељски редови и артиљерија све многобројнији. Снага нас издаје, дим нас гуши, а страшна жеђ већ нам и глас одузима. Све цеви водоводне попуцале, нигде извора. Дунав пред очима, али воде немамо. Отпоче рушење железничке пруге. Непријатељ подло бије свим могућим оруђима. Како која тешка граната, испаљена из топова 305 mm падне на пругу, подигне је из свога лежишта, баца у вис као сламку, захукће кроз ваздух и одмах затим тресне свом тежином на кровове кућа, на ледину крај Дунава, преко улица и кад кога удари, пресече га као глисту.

24. септембра око подне стиже нам у појачање једна чета пионера под командом резервног капетана г. Здравка Васковића. Помоћ је добро дошла. Напад је непријатељски одбивен и ми смо у том контра нападу помакли своју линију за читавих педесет метара ка Дунаву. Испред нас је била некаква караула која нам је много сметала, а непријатељу добро дошла, јер се је под заклоном те карауле привлачио и гомилао. Пионери под командом свога командира кретоше напред. Помоћу пијука и осталог алата срушише зидине упаљене карауле и нама направише прегледан терен. Том приликом језиво погибоше два или три пионера.

Око 2 сата по подне стигоше нам у помоћ и жандарми из својих касарни. То је била последња наша резерва, која је још пушку могла носити. Та нас помоћ овесели и скиде нам у неколико терет са душа. Када су жандарми приспели, Јеврејска Мала је престављала праву рушевину. Нигде куће није било читаве, заклона нигде. Жандарми у својим плавим униформама давали су опасне мете и тешко су се могли сачувати. Напред, испред жандарма ишао је прав као стрела поручник Рајко, жандарми за њим у реду као ждралови. Када су већ избили тесном улицом што води кроз Јеврејску Малу на саму Јалију, развили су се и кренули напред. Непријатељ их је приметио, обасуо страшном артиљеријском и пешадиском ватром, и за непуна два сата сви су им официри или изгинули или рањени. Жандарми су се лавовски борили, али страшна ватра и киша челична их је срушила. Место где су вршили напад, плавило се као

цвеће на ливади у пролеће. Остатак жандарма умешао се у јединице које су биле на Дунавском Кеју и продужио снажну борбу са војницима.

24. септембра, у вече, стиже нам у помоћ и 14. пешадиски пук. Ово вече је било необично критично и изгледало је, да ћемо још исте ноћи сви до једнога бити истопљени од гвожђа и усијаних цигљи догоревајућих кућа и фабрика. Истога вечера учињен је распоред за напад, на линији од кафане 'Златан Шаран' до 'Робијашке Баште'. Око 3 сата после пола ноћи, на знак трубача, кренули смо у напад. У средини линије био је 'Сремски добровољачки одред', десно 14. пук и лево чете из 10. кадровског пука и једна чета из VII. пука II позива под командом резервног капетана г. Спасоја Павловића. Напад није успео. Вратили смо се на полазни положај и ту сачекасмо 25. септембар, трагични дан наш и наше Престонице.

Још рано изјутра непријатељ, решен да по сваку цену жртава, пређе овога дана преко Дунава и Саве, да заузме Београд и да се дочепа околних положаја, удара свом снагом својом. Ордонанси који долазе из вароши, носиоци рањеника који се враћају из Војне болнице и осталих превијалишта причају страхоте Београда:

– Цела је варош мртвачница. Све су улице пуне и препуне лешева. Улице су закрчене рушевинама зграда. Тешко је прећи преко тих улица. Видео сам и полуделе жене, где беже и некога дозивају, и ако нигде никога нема.

– Изгледа да је Циганлија већ одавно пала. Виде се и тамо стубови дима и пламена.

Чукарица гори, цела је варош у диму и пламену.

– Муниције скоро немамо, тако исто и бомби! – јавља један добровољац који вуче један сандук муниције из Аврамове улице.

Та нас вест уби! Рат је рат, али када имамо доста џебане и сигурно оружје, лако нам је положај држати. А када и тога најглавнијега средства нестане, немоћни смо ма шта даље радити. Наредник, добровољац, син равнога Срема, Радован Караксандић, када је чуо за ово, скочио је и кроз највећи пакао отишао са неколико добровољаца, пронашао муницију и донео кроз порушене куће. Ситуација је била спасена; фишеклије и реденици били су попуњени и борба је продужена. Целога дана, 25. септембра, вршен је јуриш за јуришом, напад за нападом, али без успеха. Пред само вече, када сунце поче да заходи иза Фрушке Горе, наш Београд, кога смо до крајњих граница моћи бранили, паде у руке непријатеља. На фронту 14. пука, у улици Дубровачкој, прште тврда брана, снажна бујица аустро-угарске и немачке војске крете улицама, и ми се морадосмо провлачити кроз рушевине. Напустили смо Дунавски Кеј, пун мртвих и тешко рањених наших најбољих јунака.

Окретосмо леђа плавом Дунаву и борба се сада пренесе на улице крвавог и стотинама лешева већ загушеног Београда. Преко рушевина дођосмо у

прву улицу која иде паралелно са нашом линијом одбране. Улица пуна мртвих јунака: једни седе, други леже са раширеним рукама, лица бледа као да су од воска начињена, на њима крвави реденици са којима су се до пре три дана ови наши храбри четници поносили и своју мушку снагу китили. Банатска улица је постала мртвачница нашега Сремског добровољачког одреда. Погледасмо на своје другове још једном и продужисмо прескакање врелих и усијаних зидина догоревајућих кућа у Јеврејској Махали. По изласку у Душанову улицу, заустависмо се, поседосмо кафану 'Дарданеле', једну фуруну и кровове кућа. Сачекасмо колоне непријатељске које су кретале опрезно од Дунавског Кеја, и чим су се појавили, осусмо на њих страховиту ватру. Прштале су бомбе као муње, пуцало се у месо, јер су нападачи мислили да смо већ одавно на Славији. Настаде лом и пакао; пршти калдрма, пишти метак као стрела, колона непријатељска све гушћа. Зачу се пушкарење и код Електричне Централе, испод Стаклене Баште и негде око Горњег Града.

Добисмо извештај да се једна колона непријатељска упутила од Малог Калемегдана и иде журно Страхињића Бана улицом. Остависмо Душанову и у трку кроз Краља Петра улицу избисмо на 'Зерек'. На брзу руку подигосмо барикаду преко ове улице и пред радњом 'Пеливана' направисмо тврду бусију. Настаде тишина, нигде се ништа не чује, само свремена на време прошишти повише нас по нека тешка граната непријатељска, која и даље руши већ порушени Београд и туче још преостало невино живље по кућама београдским. Пуче пушка, затим још неколико, повикаше добровољци, седмаци и војници из четрнаестога пука:

– Ево их, удрите браћо!

Погледасмо и, заиста, иде непријатељска колона као да је на егзерциште пошла. Осу се паклена ватра из наших пушака, падоше бомбе, настаде јаук у непријатељској, сада, гомили а не колони. Наши из стојећег става бију и певају. Помрчина као у рогу, али из споредних улица, непријатељ пушта ракете и засјава улицу у којој се створио пакао. Прва ракета која је обасјала Краља Петра улицу, зачудила нас је, зинули смо од чуда и нисмо могли веровати како су они пошли у густим и збивеним редовима. Леш до леша, читаве гомиле поубијаних и тешко рањених леже на провађеној турској калдрми. Зачу се борба и испред старе Општине, и тамо се већ води борба. Наш Одред помаче се у десно, са намером да поседне излазне улице које иду из Душанове улице, а то су биле: Вишњићева, Добрачина, Позоришна, Скадарлија и Цетињска. За непуних 15 минута већ је било све у реду, све су ове улице биле поседнуте и барикаде подигнуте. Прелазимо преко Велике Пијаце. Бараке, дућани и корпе испретуране, испод дрвећа, на пијаци и по тротоарима леже мртваци и тешко рањени грађани и војници. Црвени се крв на све стране. Повукоше се и остали војници и сви заједно поседосмо улице: Кнез Михаилову, Чика

Љубину, Васину (од Управе Фондова до Позоришта); Добрачину, Позоришну и Скадарлију. Подигосмо барикаде од калдрме и чекамо колоне нападача. После пола сата паде права ракета баш испред Позоришне кафане, осветли нас, али осветли и нападача. Митраљез који је био пласиран баш на сред улице, отпоче своје дејство; загрмеше пушке, севнуше бомбе и отвори се права уличка борба. Непријатељска артиљерија поче да гађа варош понова; дижу се нови стубови дима и пламена. Непријатељ својим ракетама откри цео свој фронт, те смо на тај начин могли тачно знати докле је дошао и где му је правац кретања. Посласмо још нека одељења да затворе правце који су нам били сумњиви, а ми остадосмо на својим барикадама, чекајући нове нападе. Непријатељ покуша још неколико напада, али увек без успеха. Дотрча један добровољац који је био на превијању у превијалишту и сав задихан јавља да је непријатељ већ дошао до Војне Академије и надире ка Славији, него да се на сваки начин морамо осигурати у томе правцу, иначе можемо бити потпуно отсечени од наших трупа које су се повукле ка Пашиној Коси.

Није се имало куда, морало се ићи даље, у неизвесност, јер смо већ и везу са трупама изгубили. Кретосмо одатле ка ‘Руском Цару’. Ту је била већ готова барикада и јако поседнута. Прићосмо ближе, прилегосмо, а у истом часу зачусмо неко комешање из Кнез Михаилове улице. Одмах затим зачусмо неко пуцкарање, као жабице што се деци купују за пуцање о Божићним празницима. Од тога пуцкарања слух нам отупи, ништа више нисмо могли да разликујемо шта се около нас дешава. Нисмо пуцали, ћутали смо у највећој тишини све дотле, докле се нападачи нису толико ослободили да су чак и у саму кафану ‘Руски Цар’ ушли. Запалише свеће, поседаше на столице и као да ништа није ни било на улици отпочеше разговор. Паде команда: ‘Пали!’ тресnуше пушке, прскоше стакла прозорска, погасише се свеће и наста јаук. Ми се потом један по један повукосмо ка Теразијама. Када одступисмо од ‘Руског Цара’, непријатељска артиљерија обасу околину страшном ватром; митраљези њихови ступише у дејство, али нису имали кога туђи, јер смо се ми под заклоном мрака и створене гужве полако повлачили све даље и даље. Стигосмо на Тркалиште, испред кафане ‘Гргеч’. Од наших трупа нигде ни трага ни гласа, сами смо са једном четом из 14. пешадиског пука, под командом једног резервног потпоручника. Поче договор, шта и како да се ради у овако критичном времену. Слеже се раменима, ништа се не говори нити се дају какве претпоставке. Потписати и сам не знајући шта ће даље да ради, реши се, да се и овде начини једна јака барикада и да на њој имамо или изгинути, или зауставити даље надирање непријатеља. Од трошних баштенских столица, астала и камења од калдрме, начинисмо барикаду, јачу и сигурнију но ма где до сада по улицама Београда. Чекасмо, гледасмо, али непријатеља нигде ни од корова. Наша једна патрола, која је била десно изаслата ка Новом Гробљу, под ко-

мандом ‘Пуље’ (не сећам му се имена), враћа се и јавља, да се је непријатељ пребацио са јачим снагама од Дунава и успео да се дограби ‘Источног Врачара’, и да наступају даље ка Екмеклуку. Наша барикада постаде без вредности и ми смо се морали повући даље. Ради ‘исправке фронта’, упутисмо се путем ка „Седам Куђа’. Стигосмо око 3 сата на место где је сада ‘Гашина Кафана’, лево од пута беше једна мала кафаница, заустависмо се и постависмо на путу предстражу. Нема више ни избеглица, нема ни војника наших. Ми се нађосмо у чуду, не знамо где смо и шта да радимо. Свуда, на целом фронту Београда тишина, нигде се пушка ни топ не чују, једино видимо пламенове и огромне стубове дима од кућа, слагалишта и фабрика које догоревају и тиме нас подсећају да је јуче била страшна битка по улицама Београда. Око 4 сата ујутро, потписати незнајући ни сам шта ће и куд ће, реши се на један опасан корак. Морали смо имати везу, па ма по којој цени жртава. Кретосмо одатле преко једне јаруге и упутисмо се венцем ‘Пашине Косе’. Око 5 сати 26. септембра стигосмо до ‘Тешића Циглане’ – више Топовских шупа, и ту не беше ни једнога нашега војника, све је пусто и празно, испретурано и изобарано. Стадосмо, и после неколико минута кретосмо са овога места на трошарински ћерам на углу садање Војвода Мишића улице. Одатле се упутимо уз брдо поред Карађорђевог споменика ка Славији, Шумадијском улицом. На ћошку самога парка, према Звездари, сретосмо две жене, натоварене јастуцима и осталим ситним постељним стварима, журе се и иду ка Топовским Шупама. Зауставих ове жене, упитах их:

– Одакле сада долазите вас две?

– Идемо са Дорћола, тамо се још борба води, а ми да не би трпели ватру бежимо на Торлак.

Погледасмо се, оборисмо главе к земљи а у себи помислимо: која би то војска могла бити да после нашега изласка из вароши још води борбу на Дунавском Кеју. Та нас је вест потпуно оборила и забринула. Потписати се је зауставио, и сва му је војничка и старешинска одговорност изашла пред очи: Отишао са Одредом без питања и наређења. Изгубио везу. Није држао правац одступања. Није се борио храбро са својим четницима и ваздан којекаквих одговорности и последица... Мислио је свакојако, и то оно што је настрашније, што је најцрње. Погледах на остатке Сремског добровољачког одреда: неколико жандарма и војника из разних пукова, који су погубили своје јединице и сами се пријавили овој малој, али храброј јединици, решени да издрже све патње и борбе у одбрани своје престонице. Погледах и дадох наређење:

– Напред, па како Бог и срећа даде!

Кретосмо и одавде и у касу стигосмо код саме ‘Славије’. Поред зида стоји официр наслоњен на свој карабин и дрема. Прићох му ближе, продрмах га и упитах:

– Ко сте ви и откуд овде сами?

Човек се трже и рече:

– Ја сам резервни коњички поручник, зовем се Чедомир Љ. Петровић. Борио сам се у разним саставима, а када остадох без војника и без везе, овако уморан застадох да се мало поред зида одморим и у том заспах овако стојећи.

– Добро, пошто немате команду, ви ћете бити под мојом командом и поћи ћемо одмах ка Теразијама.

Кретосмо Краља Милана улицом, још у кретању упутих три патроле напред, и то: патролу под вођством 'Буце', добровољца (не сећам му се имена, сада је берберин негде на Чубури) у правцу кафане Албаније; другу патролу под вођством 'Манета' – Манојла Медића, сада месара, у правцу Железничке станице; трећу, под вођством Николе Војиновића – 'Коња', у правцу пијаце 'Зелени Винац' и четврту, под вођством Душана 'Мајке' (не сећам му се презимена) сада фијакeристе, у правцу Батал Џамије. Патроле одоше својим одређеним правцима, расуше се као голубови и ми их изгубисмо из вида. Наступамо за њима, свуда гробна тишина, једино видимо пламенове, димове и чујемо кршење грађе на догоревајућим зградама мученичког Београда. Стигосмо до 'Лондона'. Ништа се не чује. Не видимо своје изаслате патроле. Ова нам тишина беше загонетна и чудна. Оне две жене што смо их срели код Карађорђевог Парка, рекоше да су наше трупе на Дунавском Кеју, али не чујемо никакво пушкарење. Стадосмо и ради сваки сигурности учиних овај распоред: пола четника, жандарма и војника поставих иза хотел Лондона, а другу половину заклоних иза Врачарске штедионице. Заједно са г. Чедом Петровићем изађох на сред улице. Посматрамо мештане београдске, како вуку своје најнужније покућство и некуд журе. Заустављамо их и питамо:

– Куда бежите кад у вароши нема непријатеља?

– Е, господине, ко вам каже да нема? Иду од Калемегдана као мрави. Још синоћ су били дошли до Албаније, али их је препад наше војске код 'Руског Цара' толико заплашио, да су се одмах сви морали повући у београдску Тврђаву и тамо целу ноћ провести. А сад, ето их иду и наступају свима београдским улицама.

И, заиста, одмах после тога исказа, наше патроле, које су биле изаслате, отворише ватру на наступајуће делове непријатељске војске. Зачуше се и бомбе. То наше патроле иза заседа и ћошкова бацају на колоне које безбрижно иду кроз београдске улице. Зачу се пуцањ пушака на железничкој станици, на Зеленом Венцу и код Батал Џамије. Пођосмо мало напред, ка Теразијама. Кретосмо и половину људства, да се нађемо у близини најјаче патроле која је отишла ка кафани Албанији. Свуда настаде тишина. Одједаред, када смо били код самих клозета на Теразијама, наша патрола која је била заклоњена иза ћошка Балкана, опали брзу паљбу на непријатељски коњички ескадрон

који долазише из Призренске улице. Ступисмо у борбу и ми. И за неколико секунада, Теразије би опет чисто. Видећи да смо већ нападнути огромним снагама и да се не можемо сами борити по многобројним улицама Београда, решисмо да се повучемо мало даље и да сузимо наш фронт. Вратисмо људе за старе заклоне (Лондон – Врачарска задруга), остадосмо сами на сред улице наспрам старе Кенигове фотографске радње. Наједаред, као гром из ведра неба, груну плотун пушака преко нас, сависмо се, легосмо позади гвоздене бандере на улици. Дадох знак четницима да што пре крену напред. Кретоше, стигоше и одмах поседосмо камену ограду дворске баште из Краља Милана улице. Двор стари и нови био је већ заузет, а на старом дворцу вила се је аустроугарска, а на новом дворцу немачка застава. Добисмо страшну пешачку ватру, која је сипала са свију дворских прозора и из зграде, где је некада боравила наша дворска стража. Посао и дужност тешки, а одговорност још већа. Борба је заподенута и треба је издржати или изгинути. Мозак стаде, и никаква памет није била довољна да се човек у оваквим приликама и времену снађе. Сами смо, без игде икога, трн смо у оку непријатеља. Ако нас похвата, наша је судбина позната. Спаса нам нема никаквога, до једино борба до краја или бегство, што је имало најмањега изгледа на успех. Прихватили смо оно што је најтеже: борбу до краја па шта буде! Одмах до I гвоздене капије, у десно за три метра, беше ударила непријатељска граната у камену ограду, камен избачен, а рупа око једног метра шупљине остала. Ту нам падоше очи и решисмо да покушамо напад у дворску башту, да непријатеља збунимо, а после да у тој његовој забуни одступимо ван домашаја његове непосредне ватре. Покушасмо. Прећоше наших неколико добровољаца, али их унакрсна ватра покоси, без да су ма какав успех постигли. Наредих одступање. Стигосмо до главне барикаде – Лондон – Врачарска задруга. Таман смо завршили поседање ове барикаде, зачусмо са Теразија страшну хуку и звекет, погледасмо мало боље, али поред Двора јури у трку један ескадрон копљаника, испред себе истурили дуга копља, окићена са коњским реповима и иду к нама. Тишина, нигде се не чује ни дисање последњих бранилаца Београда. Охоли царски копљаници прићоше већ на 30 метара, паде команда:

'Бомбе четници' – бацај!

Полетеше четвртасте и страшне наше старе бомбе, падоше међу царске копљанике, задрхта земља, затим тресак страшан и поразан, подиже се дим, а из тог дима видимо коњске главе како се пропињу у вис, а затим заједно са искомаданим лешевима својих јахача падају на дрвену калдрму и својим лешевима појачавају нашу слабу барикаду.

Стиже вест да се креће и други ескадрон противу нас. Чекасмо га и сачекасмо. На исти начин и овај други ескадрон је завршио. Задовољни својим успехом, четници, добровољци и жандарми, покупише дугачка копља и кож-

не окићене каске, да украсе своју слабу опрему и да покажу својим друговима када буду стигли на Торлак, да су они заиста били последњи браниоци Београда, и да се поносе што су царске оклопнике тако страшно казнили.

Наша неизвесност ни после овога догађаја не престаде. Везе ни одакле; заповести или наређења не примисмо већ читавих 24 сата. Сматрамо да смо већ изгубљени за навек и да нам је суђено да своје изломљене кости оставимо овде по улицама београдским, као и наше попадале многобројне другове на капији Отаџбине и Престонице, на Дунавском Кеју! Али, Бог је велики и моћан! Никола Војиновић, 'Буца', Душан 'Мајка', 'Пуља' и 'Мане' касапин и остали пристигоше и јавише, да је више немогуће одупирати се, јер се непријатељ креће са свију страна, и да су све улице пуне и препуне, а да је нама једини спас одступање и борба у одступању, јер је коњица многобројна која нас гони или која ће тек сада предузети гоњење.

Реших се на последње: да полако одступамо и да се у одступању боримо, све дотле док не дођемо у додир и везу са нашим трупама, за које не знамо већ 24 сата ништа. Одступа се полако поред зидова, капија, под заклоном гвоздених бандера, и тачно у 12 сати били смо на пијаци 'Цветни Трг'. Испред Официрског дома заустависмо се, а потом поседосмо бараке, корпе, тезге и остале предмете пијара на овој пијаци. Наше једно одељење испосласмо у правцу Краља Александра улице, да нам штити бок, а ми остадосмо да чекамо непријатеља, заклоњени и маскирани испретураном пијацом – Цветни Трг. Док се је пијаца удешавала за одбрану, потписати са г. Чедом Петровићем, 'Пуљом', Богомиром жандармом и још једним нарединком жандармом, остадоше у осматрању код Лондона. Кад је већ било време за повлачење, јер су се колоне понова кренуле, један по један поред зидова кућа сагнути и са пушком у руци бежали смо ка главној одбрани – пијаци. У одступању, наредник жандарм чијег се имена не сећам, беше испред мене, непријатељски метак га потреви у леђа, проби му грудни кош, он пође још мало и испред бакалнице Браће Васића паде на тротоар. Метак шишти као град, заклона нема нигде, а помоћи рањеном жандарму беше врло тешко и ризично и апсолутно убиствено. Две жене, које су биле заклоњене иза капије те куће, видевши да је овај наредник тешко рањен, искочише на улицу, зграбише га и увукоше у капију, једна од њих отрча у кућу, донесе нову мушку кошуљу, поцепа је и направи примитиван завој. Превисмо жандарма и потом се упутисмо код својих војника. Наредник, пошто је превијен, полако се подиже и тетурајући поред нас, продужи одступање. (Данас је још жив, али не знам где се налази).

Тек што смо посели пијацу 'Цветни Трг', са свију страна зачу се пуцањ пушака. Наше патроле су већ дошле понова у додир са непријатељским предходницима. Одједаред, из свију улица које воде ка Цветном Тргу, иде непријатељска пешадија као бујица. Наш положај јединствен, поседнут је пра-

вилно, али смо мали и сувише да се хватамо у коштац са војском која непрестано извире као из потока. Дочекасмо предње делове, опалисмо нелико плотуна, брзом паљбом. Они се склонише у отворене авлијске капије, и улице поново остадоше пусте и празне.

Када смо премишљали шта и како да радимо, стиже добровољац – 'Пиколо' и јави, да се је до сада са својом патролом пушкарао код Трамвајских Штала – у Краља Александра улици, и да су коњаници отишли у трку ка Пашиној Чесми. Дође још један добровољац и јави, да се је пушкарао са коњицом код кафане 'Боторића Вила' и да су коњаници отишли у правцу Чубурског Потока.

Ситуација је била јасна и чиста: ми смо сами, без везе и помоћи, непријатељ је огроман, своје огромне снаге испослао је на све стране и он нас полако али сигурно опкољава, стеже у обруч и жели да нас живе похвата.

Један по један одступамо правац Чубура, затим улицом поред кафане 'Кикевац', па улицом низ брдо преко Чубурског Потока. Састанак свију нас биће у кукурузима више винограда пуковника Хорстига.

Отпоче одступање, иде се најпажљивије, тако да нас непријатељ апсолутно није могао приметити када смо и куда одступили. Долазимо код саме кафане 'Кикевац', на углу Приштинске улице, и одједаред од Каленића Гумна зачусмо топот коња. Стадосмо као укопани, очи нам се приковаше на неке старе кућерке и тарабе на тој страни. На углу те улице подиже се прашина, кроз ту прашину угледасмо главе коњске, затим угледасмо копљанике. Сачекасмо их, опалисмо плотун на њих, затим брзу паљбу, а потом када их растерасмо, кретосмо низ брдо улицом што силази у Чубурски Поток. На дну те улице, испред последње куће, заустависмо се да набавимо воде, јер су нам уста потпуно сува и већ не можемо један другоме ништа да говоримо, на капији се појави познати човек, мој стари пуковски пушкар Чика Јован Бихеле, зачуди се кад нас угледа у ово доба у Београду и одмах позва децу његову. Деца донеше воде, ракије вишњеваче и мало хлеба. Написмо се, поздрависмо се и одмах у трку пређосмо отворено поље које нас открива. Стигосмо у сам Чубурски Поток, а одмах затим се попесмо на Пашину Косу. Ту се беше окупила прилично велика гомила наших добровољаца, војника, жандарма и уплашених избеглица. Уредисмо се, поседесмо мало, а потом кроз село Кумодраж ка 'Торлачкој Мејани'. Тек у селу Кумодражу дознадосмо где се наша војска налази и где је штаб нашег Комбинованог Одреда Одбране Београда. Заустависмо се у једном шљивику, а потом одох код пуковника, бившег команданта Комбинованог Одреда Одбране Београда и рапортирах му, да сам довео Сремски добровољачки одред, известан број војника и неколико жандарма. Он ме погледа, изрогачи очи и рече:

– Где сте до сада били?

– По улицама Београда! – следовао је одговор. – Водили смо борбу све до једног сата по подне, а када већ нисмо могли више да се држимо, морали смо се кренути даље ради везе са нашим трупама!

– Ја сам извештен да сте ви сви на Дунавском Кеју изгинули и ја сам вас био већ прежалио и ожалио.

Уз почившег пуковника Туфегџића био је и његов начелник Штаба, мајор г. Недић. Били су силно изненађени нашим спасењем.

Пошли смо сви заједно код уморних и од пуцњаве потпуно оглувелих остатака Сремског добровољачког одреда, војника разних јединица и неколико жандарма, зауставили смо се код њих. Неко време их је посматрао почивши пуковник Туфегџић, и последњим браниоцима Београда рече:

‘Храбри четници и добровољци, војници разних пукова и жандарми, командири, водници и десетари, ја вам се дивим, ја вам свима захваљујем на вашем раду и срчаности. Ви сте дали више него што се је могло дати, ваш је рад учинио много користи нашим трупама, нашим избеглицама и нашем преосталом државном и приватном богатству, које је под вашом заштитом на време могло бити спасено и уклоњено из Београда. Погинулима друговима вашим на обали плавог Дунава нека је слава, а вама живима вечита хвала!’

Дато нам је време да се одморимо и хлеба наједемо, а потом смо са врха Торлака посматрали упаљену Престоницу Београд како догорева. Посматрали смо наше најмилије реке које круже око запаљеног Београда, Саву и Дунав, како су прекриљене непријатељским чамцима, дереглијама, шлеповима, бродовима за транспорт и убојним бродовима, који нас од тих драгих обала отераше у планине и голе камењаре. На Сави и Дунаву врило је као у казану, једни су бродови превозили трупе непријатељске, други муницију, трећи остале намирнице и оружје свакога калибра, четврти су превозили разне ствари упљачкане у нашој богатој и пуној Престоници, пети су превозили ‘сумњиве грађане’ – ‘комитаџије’ и терали их у њихове злогласне лагере, одакле се ретко ко жив и читав вратио.

Дакле, на данашњи дан (9. октобра по новом) пре петнаест година последња је пушка пуцала на улицама Београдским, које су тада биле преривене и разорене. Пре петнаест година свака стопа, сваки камен калдрме београдске био је обојен мученичком крвљу, јунака, деце, стараца и старица, који су изгинули у својим чатрљицама, на својим огњиштима, ни криви ни дужни, једино из обести и дивљаштва ондашњих нападача. Страшне су улице Београда пре петнаест година изгледале: сваки ћошак, свака бандера имала је по једнога браниоца иза себе погинулог или тешко рањеног, маса кућа београдских имале су и по својим крововима лешеве изгинулих јунака за одбрану своје Престонице. Али сви ти видни знаци, све те жртве уклоњене су од самих нападача и освајача и о делима ових наших дивних јунака скоро се сваки траг утро и забо-

равио. Једини видан споменик последњих браниоца Београда био је подигнут на капији престонице и на ондашњој капији наше Отаџбине, на Дунавском Кеју, на месту њихове погибије, али је и тај споменик уклоњен и кроз коју годину ту ће бити нека дрвара, стовариште дасака пли томе слично, а то знаменито место, нашим поколењима остаће потпуно непознато и неразумљиво за увек. То би био страшан грех према проливеној крви, према заслугама и силним жртвама које су овде пале и своје мученичке кости оставиле у место темеља своје Отаџбине и нове Престонице.

Овај чланак, као учесник и последњи старешина у одбрани Београда, пишем за 'Београдске општинске новине' уместо помена изгинулим борцима и јунацима, да се њихова пожртвовања унесу у повесницу београдске историје на достојно место, јер су то они потпуно заслужили. Поред свију осталих, заслужних за Престоницу, и они треба да заузму скромно, али видно место, те да се доцнија покољења, која долазе и која ће живети комотно у овом Београду и уживати све плодове благодети палих мученика, сете главних неимара и сигурних темеља Престонице, који су положени на 'Јалији' и по свима улицама Београда.[3]

ЖИВАН КЕЗИЋ У РОМАНУ ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА *ВРЕМЕ СМРТИ*[4]

„Наш Сремски добровољачки одред, састављен од голобрадих младића и старих четника са свих страна наше јуначке земље, бројао је свега 360 пушака, а био је заклоњен у робијашким ћелијама на Горњој тврђави, испред Сахат куле... Око два сата после пола ноћи, једном ордонансу успева да се провуче кроз кишу гвожђа и извештава команданта Kirhnera да је непријатељ успео да се пребаци преко Дунава и овладао насипом железничке пруге Јалија – Кланица и том приликом заробио два вода из X кадровског пука и VII пука другог позива... Наређено је да се Сремски одред крене што пре и најкраћим путем ка Дунавском кеју – Јалији, да нападне непријатеља који је прешао и да га на сваки начин уништи... Крете се Одред, изађе на Велики Калемегдан, затим поред кафане 'Српски краљ', поред Реалке, ухватисмо Улицу цара Уроша и кроз кишу челика пођосмо низ брдо, ка Јеврејској мали. Уз пут трпимо губитке. Али ћуте и рањени и контузовани... Сретамо рањенике, иду полако поред срушених кућа, стењу, ране им непревијене, а завоје немају... Испред и поза-

3 Текст преузет из листа *Београдске општинске новине*, 19. X 1919, бр. 19–20, стр. 1099–1112.

4 Добрица Ћосић, *Време смрти*, књига 4, Сарајево 1990, 291–293.

ди нас, чим који кров куће догори, свали се и уз тресак понови избије пламен који захваћа рањенога... Овај цепа са себе одело, баца га, па го и рањен граби да се што пре извуче из овога земаљског пакла...

Стигосмо до кафане 'Јасеница': кафана још читава, али су све куће око ње у пламену. Крше се греде, падају димњаци, зидови, ограде и разни кућни украси и све се то претвара у пепео. Из подрума срушених кућа чују се уплакани гласови стараца, жена, дечице.

Пролазимо поред њих, не могавши им пружити помоћ... Стигосмо до првих кућа на Јалији. Све су у пламену... Сјуримсмо се у једну авлију која гледа на пругу, скупимсмо се и пошто смо се уредили за напад, кретосмо као тигрови... Без иједне речи, без пуцња и ларме, поскидасмо бајонете са пушака, повадисмо каме из тозлука, одшрафисмо страшне четвртасте бомбе, и на знак пиштаљке... настаје блесак, затим потмула тутњава, затресе се земља, па и цела Јеврејска мала... Зачу се кратко али громко У-р-а! Наста клање и јаук. За минут један стиша се све... Постадосмо господари железничке пруге од 'Златног шарана' до Кнез Михаиловог венца. Лево и десно од нас исправише се линије одбране, ухватисмо везу и тада отпоче страшна и незапамћена борба..."

ЈОВАН СРЕТЕНОВИЋ: ИВАН ЈОВАНА КЕЗИЋ ДОБРОВОЉАЦ[5]

„Рођен у селу Дреновцу, среза Мачванског, Округа Подринског 1897. године, од оца Јована Кезића старог усташа-добровољца и четовође и мајке Насте. Одрастао у старинској патријахалној кући Мачванској. Васпитан од оца старог добровољца и мајке Шумадинке.

Свршио је основну школу у селу Дреновцу са одличним успехом и остао је на селу код оца и мајке, да их чува и помаже у раду. Доцније, општински одбор решава да га узме за писара у општини. Иван ступа на посао и већ после кратког времена, успео је да се упозна са целокупним радом у судници. Заволели су га сви и општинско часништво, и сељаци и сваки онај, који је са њиме дошао у додир.

5 Живан је имао рођеног брата Ивана Ј. Кезића, такође добровољца који је погинуо приликом повлачења преко Албаније. О њему је писао Јован Сретеновић у листу *Ратни поменик* из 1938, бр. 12, стр. 19–21. Овај публицистички текст једна је од многих непознатих прича о јунаштву мало познатих или готово непознатих добровољаца у српској војсци. Текст говори о рођеном брату легендарног официра Српског добровољачког одреда Живана Кезића. Доносимо га у целини.

Висок као бор, миран, тих, увек насмејан и пажљив до крајности, својим понашањем освојио је цео Дреновац, околна села, па и целу мирољубиву Мачву.

У почетку светског рата Иван врши дужност деловође велике општине Дреновачке на опште задовољство претпостављених. Иако још млад за овај посао, код њега је била крајња озбиљност, тачност и брзина у раду. Сви су га ценили и волели, а стари људи мачвански Ивана су узимали за пример својој деци.

Поред свега тога лепог почаствовања, Иван 'Ица', није био задовољан својим стањем. Њега је вукла друга жеља. Он је желео пушку, борбу, чојство и јунаштво. Његов стари отац ратовао за слободу и независност Србије, водио чете по бојним пољима, био рањаван, и постао неспособан; његов једини брат – 'Кика'[7], бори се и води крваве чете већ три године по бојним пољима, а он – Иван, седи у општини и пише!... То не може бити... оставиће и оца и мајку и отићи ће и он иако још млад.

Месеца јуна 1915. године Ица се креће од куће, пешачи од Дреновца до Београда. На Чукарици сазнаје да му је брат као командир чете на малој ади 'Зимовнику' – по тамној ноћи прелази Саву чамцем на 'Зимовник', састаје се са братом, учествује у одбрани Аде десетину дана, а потом моли брата да га прими и упише у чету. Био је одбивен речима:

– Ицо, отац и мајка не знају где си ти. Још ниси способан за војску, а ја као брат не могу те примити у моју чету. Иди кући, чувај оца, мајку и сестре, а ја ћу се за све вас, борити.....

– Не Кико,[6] не. Кући се могу вратити тек онда, када не будем више чуо аустријске топове и митраљезе на обали Саве код Дреновца. Због Кико, видећемо се после завршеног рата код наше слободне куће!

Још исте ноћи оставио је брата на малој ади 'Зимовнику', прешао преко Саве на Чукарицу, отишао на Дрину. Ступио у другу јединицу, наоружао се, ступио у борбу, борио се раме уз раме са старијим друговима, а када је настало наше одступање, одступао је и Иван. Борећи се кроз Албанију, негде близу Тиране[7], Иван је погинуо, његов гроб је остао непознат његовој самохраној мајци, сестрама и брату 'Кики'. Ивановог оца су аустријанци претукли, а мајка живи сама на огњишту храброг сина Ице, где оплакује прерану смрт свога храниоца.

Ивана и после 23 године жали мајка, сестре, брат, Дреновац, Мачва и сваки онај, који је ма и једном дошао у додир са њим.

Слава ти и вечита хвала наш дични и храбри Ицо." [8]

---

6 Кика је надимак Живана Кезића.

7 У Фијери (примедба приређивача).

8 Јован Сретеновић у *Ратни поменик*, бр. 12, 1938, 19–21.

Капетан Живан Кезић, последњи старешина Сремског добровољачког одреда и официр који је 1915. године последњи напустио Београд

Живан Кезић са официрском сабљом у руци

Капетан Живан Кезић, последњи старешина Сремског добровољачког одреда и официр који је 1915. године последњи напустио Београд

Породична фотографија Живана Кезића са женом и децом

Заједнички споменик оца и сина на гробљу у Дреновцу на којем пише: Јован Кезић живио 61 г. умро 16/12 1916. Син Иван живио 19 г. умро у Албанији (Фијери) 1915. г. Спомен подиже супруга, односно мајка Наста и син, односно брат Живан

Zoran Radovanović
Drenovac

BROTHERS ŽIVAN AND JOVAN KEZIĆ, IN HISTORICAL, PUBLICIST AND LITERARY TEXTS

SUMMARY:

In the addendum, there are edited texts about brothers Živan and Jovan Kezić, the heroes of the defense of Belgrade in 1915. The following texts are given comparatively: a memoir text by Živan Kezić called *Borba s neprijateljem po beogradskim ulicama*[9], an episode that talks about Živan Kezić from Dobrica Ćosić's novel *Vreme smrti*[10] and a publicist text called *Ivan Jovana Kezić*[11], by Jovan Sretenović.

Živan J. Kezić was the commander in the Voluntary detachment of Srem at the time of the defense of Belgrade in 1915. He was born in Drenovac near Šabac as a child of Jovan and Nasta Kezić. He excelled as a defendor of the Danube Quay during the fights for Belgrade in 1915 and was among the last officers to leave the Serbian capital city. After the war, where he had gained the rank of captain, Živan Kezić did some writing and wrote several authentic texts about his combat. Živan's brother Ivan J. Kezić, also a volunteer of the Serbian army, died during the retreating through Albania.

9 *The fight with the enemy in the streets of Belgrade*
10 *The time of death*
11 *Ivan Kezić, Jovan's son*

94:271.222(497.113)-725”1914/1916”(093.2)

Мр Мара Шовљаков
Футог

УДАР АУСТРОУГАРСКЕ НА ФРУШКОГОРСКЕ МАНАСТИРЕ, МОНАХЕ И СВЕШТЕНИКЕ ТОКОМ 1914–1916.

Сажетак: У раду се на основу грађе Архива САНУ у Сремским Карловцима приказује тежак положај српског монаштва и свештенства у Срему у току Првог светског рата. Бројни свештеници и монаси су осумњичени за велеиздају и били су изложени ударима војних и цивилних власти Аустроугарске. Рад прати исказе власти са персоналним подацима који указују не само на број интернираних већина степен терора, усмереног према духовним институцијама и појединцима, што поприма широке размере трагедије.

Кључне речи: Први светски рат, фрушкогорски манастири, монаси, свештеници, Мирон Николић, Бела Талијан.

Током Првог светског рата умножавао се број недаћа које су задесиле српске поданике Аустроугарске. Политичка сумња пала је на монаштво и свештенство, што је довело до бројних прогона, разарања манастира, хапшења свештеника и монаха Карловачке митрополије. Упркос настојању заменика митрополита Мирона Николића да ублажи тензије, да допринесе пуштању заточених монаха и свештеника, власт се кретала на релацијама „слепе силе” руковођене геостратегијским интересима. Политичке потезе власт је ускладила са војним поступцима. Неуспеси на фронту покретали су прогоне, док су успеси омогућавали „попуштање”, што је доприносило пуштању на слободу. Доказ за то су педантно вођени Искази затворених и интернираних свештеника и монаха. Владини комесари су у моментима када се захуктала ратна машина имали велики утицај на војне и политичке органе. Иако су постојале само сумње, власт је без доказа држала више месеци таоце и оптуженике, што је доприносило драматичној ситуацији, која се манифестовала у отварању бројних центара у које су пребацивани. Услови живота у импровизованим објектима

нису омогућавали животни минимум, ни у исхрани, ни у хигијени. Утицај заменика патријарха Мирона Николића могао је допринети ослобођењу и давању припомоћи из јерархијског фонда. Српска православна црква је била принуђена да поједине монахе ослобађа уз помоћ новца, давањем кауције. Новац је затвореницима омогућавао лагоднији живот, који се огледао у бољој исхрани, хигијени, одевању, здравственој нези.

Септембра 1914. остали су „пусти" манастири Бешеново, Јазак и Раваница, одакле је интернирано пет монаха, такође су испражњени Хопово, Гргетег и Велика Ремета. Наступило је поремећено стање у фрушкогорским манастирима. Архимандрит крушедолски Антолије Јанковић одлуком заменика патријарха Мирона Николића постао је специјални повереник, који је добио посебну пропусницу од војних власти са задатком да обиђе манастире, сагледа стање и предложи мере.[1] Забележио је да је у манастир Кувеждин ушло шест војника, са бајонетима, и да су одвели монахе у Кукујевце. Монаси су оптужени за давање сигнала српској војсци лампицом.[2]

Октобра 1914. обратио се заменик патријарха Мирон Николић великом жупану Сремске жупаније Имбри пл. Хидегхенту (Imbra pl. Hideghentt), жалбом да је од пароха из Витојеваца добио обавештење да је српски православни живаљ, њих 238, из „страха од наше војске" побегао 13. септембра 1914. у Србију. Убеђен је да се сви ти људи нису огрешили о грађанске и поданичке дужности, већ да су вођени страхом од престроге одмазде. Ово је поткрепио тврдњом да су парохије у доњем Срему остале без свештеника, да има виђенијих људи који су прешли у Србију. Николић је закључио да је „народ у доњем Срему изложен кушњи и неприликама, свакојаким".[3]

Новембра 1914. огласио се краљевски угарски владин повереник, уз врховну војну јужну команду, барон Бела Талијан. Допис је дат у форми одговора заменику патријарха Мирону Николићу, у вези са захтевом за пуштање на слободу архидијецезалних свештеника. Иако замољен да посредује у „ствари пуштања на слободу невиних свештеника, као и оних свештеника којима се не може доказати каква тежа кривица", Бела Талијан је како наводи већ учинио у „том правцу кораке" да су сремски свештеници у великом броју пуштени, и да је за интерниране расправа у току. Није крио спремност да интервенише, упркос сазнању да уопштено састављене молбе војне власти нису прихватале. Наводи да су захваљујући њему монаси пуштени у највећем броју. Талијан је одбио Миронов захтев да се испослује потпора за ухапшене свештенике и монахе на терет државног „круха". Правдао је то немогућношћу државног ерара да у „тешким приликама" сноси издатке на терет државе. Економске прили-

1 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 283 и 286/1914.
2 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 252/1914.
3 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 289/1914.

ке указивале су на изнимно стање у погледу обрађивања не само парохијалне земље већ и других поседа, „које нисмо у стању изменити". Талијан је свестан тешких искушења, времена у којима се нашла држава, те је очекивао разумевање од заменика патријарха. Упозорио је на богате изворе, фондове, из којих се могла пружити помоћ. Јерархијски и манастирски фонд омогућавали су помагање интернираних и затворених монаха и свештеника. Затим евакуисане породице, које се налазе у јадном стању, да би по Талијану „бедни и оскудни" требало да добију потпору.[4]

Дат је веома исцрпан извештај, уз имена недужних, којим се осветљава деликатан положај у коме су се нашли свештеници и монаси. Наспрам моћне силе нашло се свештено монашко лице, спремно да се снагом духа уздигне изнад постојећих прилика и укаже на неправде свога доба. Затворени и интернирани монаси и свештеници суочени са животном опасношћу улагали су напор, иако осумњичени, да остану верни поданици Аустроугарске монархије. Реч је била о двоструком апсурду, држави која је терорисала своје поданике, и тежњи поданика да искажу привржености монархији.

Овде доносимо Исказ затворених и интернираних свештеника грчкоисточне вероисповести 1914.

Број	Име и презиме	Чин	Боравиштно мјесто	Мјесто где је затворен – интерниран	Разлог зашто је интерниран или затворен	Опаска
1.	Петровић Светозар	Парох	Бингула	Бингула	По војништву као политички сумњивци ухићени и одведени	Међутим пуштен на слободу
2.	Бронзић Никола	исто	Мохово	Арад	исто	исто
3.	Вујић др Јоаким	Архимандрит	Беочин	Беочин	исто	исто
4.	Николић Георгије	Парох	Ириг	Ириг	исто	исто
5.	Латинкић Василије	исто	Јазак	Szabadka	исто	исто
6.	Чичулић Јован	исто	Марадик	Митровица судбеног стола	Злочин сметња јавног мира	

4 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацеза, кутија 47, бр. 313/1914.

7.	Божић Милан	исто	Ривица	непознато	По војништву као политички сумњивци ухићени и одведени	Пуштен на слободу
8.	Поповић Јован	исто	Врдник	Каменица	исто	исто
9.	Латинкић Јован	исто	Павловац	непознато	исто	
10.	Живановић Иларион	Монах	Велика Ремета	Каменица	исто	Пуштен на слободу
11.	Којић Јустин	исто	Бешеново	Каменица	исто	исто
12.	Поповић Доментијан	исто	Велика Ремета	непознато	Исто	
13.	Зубовић Корнелије	Архиман-дрид	Раваница манастир	Каменица	Исто	Пуштен на сло-боду
14.	Бугарски Леонид	Јермонах	Раковац манастир	непознато	Исто	Исто
15.	Павловић Пајсије	Јермонах	Гргетег манастир	Каменица	Исто	Исто
16.	Стојадиновић Милутин	Јермонах	Јазак манастир	Каменица	Исто	Исто
17.	Хаџи Арсеније Јеремић	Јермонах	Манастир Крушедол	Каменица	Исто	Исто
18.	Обшић Нестор	Игуман	Манастир Бешеново	Самобор	Политички сумњив	
19.	Љубичић Нестор	Јермонах	Манастир Бешеново	Самобор	Политички сумњив	
20.	Грчић Лукијан	Јермонах	Јазак манастир	Исто	Исто	
21.	Јовановић Доротеј	Јермонах	Раваница манастир	Исто	Исто	
22.	Савин Емилијан	Јермонах	Раваница манастир	Исто	Исто	
23.	Живковић Здравко	Парох	Босут Рача	Нови Карловци непознато	По војништву као политички сумњивци ухићени и одведени	

24.	Живковић Георгије	Парох	Грк	Самобор	Исто	
25.	Живојиновић Светолик	Парох	Јазак	Петроварадин	Исто	
26.	Басарић Милан	Парох	Кузмин	Митровица	Исто	Пуштен на слободу
27.	Младеновић Милан пл.	Парох	Лаћарак	Szabadka	Исто	
28.	Јовановић Јован	Парох	Шашинци	Szabadka	Исто	
29.	Микић Петар	Парох	Мартинци	Непознато	Исто	
30.	Микић Јован мл.	Капелан	Мартинци	Најприје Осијек сада Грац	Исто	
31.	Срданов Герман	Намјесник	Манастир Кувеждин	Арад	Исто	
32.	Зарић Гаврил	Јермонах	Манастир Кувеждин	Арад	Исто	
33.	Голуб Георгије	Јермонах	Манастир Кувеждин	Арад	Исто	
34.	Јојић Герман	Јермонах	Минастир Шишатовац	Непознато	Исто	
35.	Бугарски Генадије	Јермонах	Манастир Кувеждин	Арад	Исто	
36.	Недељковић Георгије	Парох	Белегиш	Каменица, сада Пожега	Исто	
37.	Тедић Живко	Парох	Буковац	Каменица	Исто	
38.	Прерадовић Дамјан	Парох	Голубинци		Исто	
39.	Араницки Симеон	Парох	Стара Пазова	СтараПазова		
40.	Дујановић Светозар	Парох	Бешка	Петроварадин	Стрељан 12. 9. 1914. велеиздаја	
41.	Вуковић Светозар	Парох	Чортановци	Чортановци	На железничкој станици таоц	
42.	Прејаковић Никола	Парох	Стари Бановци	Вараждин	Пригодом евакуирања мјеста Стара Пазова	

43.	Гњатић Георгије	Парох	Стари Сланкамен	Грац		На опоравку
44.	Хранисављевић Владимир	Парох	Добринци	Szabadka	По војништву као политички сумњив одведен	
45.	Милановић Љубомир	Парох	Нови Карловци	Каменица	Исто	Пуштен на слободу
46.	Апостоловић Антоније	Парох	Кленак	Арад	Исто	
47.	Гајић Милош	Парох	Огар	непознато	Исто	
48.	Бронзић Петар	Парох	Платичево	Арад	Исто	
49.	Ердерога Марко	Парох	Путинци	Szabadka	Исто	Пуштен на слободу
50.	Грбић Емилијан	Парох	Рума	Szabadka	Исто	
51.	Аврамовић Стеван	Парох	Сибач?	непознато	Исто	
52.	Узелац Милош	Парох	Вогањ	непознато	Исто	
53.	Момировић Теодор	Парох	Брестач	Устрељен	Устрељен ради велеиздаје од војске	
54.	Марковић Радослав	Парох	Инђија	Самобор	По војништву као политички сумњивци одведени	
55.	Шепер Константин	Парох	Мали Радинци	Непознато	Исто	
56.	Рајачић Душан	Парох	Стејановци	Szabadka	исто	
57.	Вељков Вељко	Парох	Грабовци	Војни суд Петроварадин	Злочин велеиздаје	
58.	Тошић Јован	Парох	Суботиште	Непознато	По војништву политички сумњивци одведени	
59.	Радошевић Емануел	Парох	Буђановци	Прешао са српском војском у Србију		

60.	Јовановић Стеван	Парох	Товарник румски	Устрељен од војске као велеиздајник		
61.	Обрадовић Владимир	Парох	Адашевци	Szabadka	Политички сумњивац	14. 11. 1914. враћен кући
62.	Јеремић Ђорђе	Парох	Мала Вашица	Арад	Исто	Пуштен на слободу
63.	Шумановић Илија	Парох	Моровић	Szabadka	Исто	Пуштен кући
64.	Зековић Димитрије	Парох	Шид	Каменица	Исто	Пуштен кући
65.	Аћимовић Илија	Администратор парохије	Горњи Товарник	Таоц на жељ. постаји		
66.	Милошевић Миливој	Протојереј	Шид	Арад	Политички сумњивац	
67.	Баић Божидар	Парох	Шидски Бановци	Шидски Бановци	Таоц на жељезничкој прузи	
68.	Бугарски Тривун	Парох	Лазе	Лазе	Исто	
69.	Павловић Петар	Парох	Мирковци	Мирковци	Исто	
70.	Брајић Инконтије	Јермонах капелан	Винковци	Винковци	Исто	
71.	Булић Мирко	Парох	Борово	Самобор	Политички сумњивац	
72.	Мангуловић Огњан	Капелан	Вуковар	Самобор	Исто	
73.	Маринковић Јован	Парах	Ашања	Осијек	Исто	
74.	Рајковић Димитрије	Парох	Бољевци	Арад	Исто	
75.	Гомирац Јован	Парох	Јаково	Арад	Исто	
76.	Зековић Павле	Парох	Карловчић	Арад	Политички сумњивац по војништву	
77.	Дамјанов Евгеније	Парох	Прогар Бољевци	Арад	Исто	
78.	Лазаревић Јован	Парох	Свети Михаљевци	непознато	Исто	

79.	Матић Јефта	Парох	Сурчин	Код епископа Георгија Летић у Темишвару	Исто	
80.	Петковић Сава	Парох	Добановци	Побегао у Србију		
81.	Поповић Душан	Парох	Обреж	Коморам	Политички сумњивац по војништву	
82.	Брзаковић Данило	Игуман	Манастир Фенек	Коморам	Исто	
83.	Будић Корнелије	Јермонах	Манастир Фенек	Коморам	Исто	
84.	Вујичић Антоније	Јермонах	Манастир Фенек	Коморам	Исто	
85.	Лазић Пантелеијмон	Јермонах	Манастир Фенек	Коморам	Исто	
86.	Момировић Петар	Парох	Крњашевци	непознато	Исто	
87.	Поповић Никола	Парох	Попинци	Рума	Политички сумњив	
88.	Дамјановић Никола	Парох	Угриновци	Арад	Таоц	
89.	Чолић Душан	Парох	Купиново	Пребегао у Србију		
90.	Белегишанин Јован	Парох	Деч	Исто		
91.	Кривокућин Никола	Капелан	Деч	Исто		
92.	Поповић Милош	Парох	Петровчић	Исто		
93.	Тошић Атанасије	Парох	Бежанија	Велика евакуација места Бежаније	Борави у Вуковару	
94.	Милин Павле	Парох	Град Земун	Нејасно	Политички сумњивац	
95.	Марковић Душан	Парох	Град Земун	Побегао у Србију		
96.	Пауновић Бранко	Парох	Град Земун	Побегао у Србију		
97.	Јовић Григорије	Парох	Сремски Карловци	Најпре Петроварадин, затим Арад, и судбени сто Загреб	Политички сумњивац	

98.	Коплић Димитрије	Парох	Исто	Петроварадин и Арад	Исто	
99.	Сабољевић Лазар	Капелан	Исто	Исто	Исто	
100.	Максимовић Владан	Професор богословије	Исто	Осијек	Исто	
101.	Прибичевић Валеријан	Прото-синђел	Јазак	Загреб	Исто	
102.	Јовић Стеван	Парох	Батајница	Стара Пазова	Исто	

У Вуковарудне 26. студен 1914.
Велики жупан као владин повереник[5]

Власт је почетком августа 1914. настојала да приликом претреса просторија Валеријана Прибићевића, протосинђела, у манастиру Јазак, нађе доказ за кривицу. Након пет сати претраживања нађена су правила Народне одбране и две руске књижице, кореспонденција, што није могло допринети подизању оптужнице.

Током јануара 1915. мења се ситуација везана за функционисање црквених општина. У вуковарском котару није престала да делује ниједна српска православна црквена општина. Узет је као талац, за рад на железници, администратор парохије у Габошу Јован Јовић. Интерниран је Марко Булић из Борова у Самобор, а није се вратио у Моровић ни свештеник Илија Шумановић. У котару митровачком престале су да постоје општине у Јарку, Шашинцима, Рачи и Грку јер су тамошњи свештеници затворени. Житељи су евакуисани из општине Јарак, налазили су се већим делом у Шашинцима, а насељени су и у општинама митровачког и румског котара. Војна власт допустила је повратак у Босут и Рачу. У котару старопазовачком није функционисала црквена општина Бешка, јер је парох Светозар Дујановић на војном суду осуђен на смрт. Парох Ђорђе Гњатић, из Старога Сланкамена, отишао је у Грац, где је намеравао да остане до краја рата. Парох Ђорђе Недељковић из Белегиша затворен је као талац у Пожеги, парох Дамјан Прерадовић као талац у Каменици. Евакуисани су само мушкарци преко 15 година старости из села Старих Бановаца, и налазили су се у Марушевцу и Иванићу. Није функционисала ни црквена општина у граду Земуну, јер су са српском војском пребегли свештеници Душан Марковић и Бранко Пауновић. Прота Милин је интерниран од оружништва и отпремљен у Угарску. Интернирано је становништво Земуна, а налазило се у Даљу. У котару румском престале су да функциони-

5 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, кутија 47, бр. 366/1914.

шу црквене општине у Буђановцима, Товарнику, Огару, Платичеву, Грабовцима, Витојевцима, Кленку, Брестачу, Суботишту, Краљевцима, Малим Радинцима, Путинцима и Инђији. Евакуисани су житељи из Буђановаца у Плетерницу, Белишће, Осијек, Митровицу, Нову Буковицу, Черетинце, Бељавину пусту, Сенковац, Феричанце, Оровице и Тулију.

Житељи Огара и Товарника евакуисани су у Лисичане, Хум, Вочин, Бакић, Горњи Михољац, Мединце, Новак, Вранешевицу, Доње Мељане, Бистрице, Козице, Лукавац, Горње Кусоње и Липовац. Житељи из Грабоваца и Витојеваца евакуисани су у Будинцима, на Бељавини пусти. Житељи из Платичева и Кленка евакуисани су делом на Бељавини пусти, док се за остале није знало где су. Интернираних из Инђије било је 15 у Турњу код Карловаца, и Самобору. Упркос интернирању, црквена општина није престала функционисати у Сремским Карловцима. У земунском котару евакуисана су скоро сва места „ради ратних операција".[6]

Остале су, крајем 1914, без свештеника и парохија: Јарак – Светолик Змејановић; Шашинци – Јован Јовановић; Манастир Шишатовац – Герман Јојић; Лаћарак – Милан пл. Младеновић; Мартинци – Јован Микић; Грк – Георгије Живковић; Рача – Здравко Живковић; Манастир Кувеждин – Герман Срданов.[7]

Ухватити конце ратне драме путем исказа значило је отворити ново поглавље личног страдања. Педантна монашка рука није се устезала да бираним речима остави траг мучеништва. У ратном метежу одбегао је са српском војском парох из Буђановаца Емануел Радошевић.[8] Стрељан је на Петроварадину парох из Бешке Светозар Дујановић.[9]

Свештеници и монаси, иако интернирани, преко ноћи су добијали нове задатке, слани су као војни свештеници са војском на фронт или у болнице. Постављени су за војне свештенике: Симеон Гајић, у Новом Пазару; Пајсије Павловић, монах из Гргетега; Бранислав Бараћ из Горњокарловачке епархије; Бранко Цвијић из Руме нашао се на италијанском ратишту; јеромонах Викентије Љубичић, војни свештеник у српској војсци.[10]

Живот у манастиру Велика Ремета подразумевао је почетком 1915. присуство 30 наоружаних војника, који су пазили на евентуалне „знакове светлом". Опсадом манастира нарушавана су црквена и монашка правила, а и економски интереси монашког братства.[11] Поред војних јединица, манастири су де-

6 АСАНУК, Фонд Архидијецезална конзисторија, 29. 1. 1915, бр. 63/1915.
7 АСАНУК, Фонд Конзисторија, 4. 12. 1914, бр. 3757/1914.
8 АСАНУК, Фонд Конзисторија, 125/1914.
9 АСАНУК, Фонд Конзисторија, 3756/1914.
10 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 133, 152, 153/1914.
11 АСАНУК, Фонд Архидијецезална управа, 34/1915.

вастирани. Најтеже је у физичком погледу прошао манастир Фенек, делом је спаљен, разорен и опљачкан. Наводи се да је спаљен „једном за свагда". Олтар је претворен у нужник. По изјави игумана др Августина Бошњаковића, српска војна власт направила је после рата процену ратне штете у манастиру Хопову у износу 240.000 к.[12] Персонална кривица односила се на поручника Михаља Антоша, за кога је наведено да је из манастира Велика Ремета однео заставу и златну копчу, манастирске привилегије из времена Карла VI и Марије Терезије, наводно по налогу команде у Петроварадину.[13]

Током јануара 1915. повратио се у манастир Јазак јеромонах-намесник Милутин Стојадиновић из Суботице. У манастир Врдник вратили су се из Суботице јеромонах-управитељ Висарион Стакић и јеромонах Мале Ремете Корнелије Зубовић. Вратио се у манастир Шишатовац јеромонах Герман Јојић. Враћени су у манастир Бешеново игуман Нестор Одшић и јеромонах Виктор Љубичић, из Самобора, затим јеромонах Доротеј Јовановић и Емилијан Савин из Самобора у Врдник.

Исти извештај наводи да је у манастиру Јазак био интерниран Милутин, као талац, од 15. 8. до 6. 10. 1914. У манастиру Мала Ремета интернирани су Висарион и Корнелије, у распону од 15. 8. до 6. 10. 1914, Дамаскин од 12. 2. до 18. 2. 1915, пуштен уз кауцију од 5000 к. Из манастира Бешеново монаси Нестор и Виктор од 25. 9. до 11. 12. 1914; манастир Шишатовац монах Герман од 9. 9. до 7. 12. 1915; манастир Врдник–Раваница монаси Доротеј и Емилијан од 25. 9. до 11. 12. 1914.

Затим се наводи да је у манастиру Врдник „цело братство са ђацима и свима млађима у кући поново од 6/19. фебруара о. г. интернирано у свом манастиру тако, да не сме никуд из манастира, те услед тога кућевна економија много трпи, управо пропада, те моли да се овај одбор заузме, те уз кауцију ослобођени буду". Управни одбор српских православних манастира наводи да је то пријављено заменику патријарха Мирону Николићу, да у свом високом делокругу учини кораке ради ослобођења монаштва. У захтеву се истиче да су уз кауцију слободни Јазак и Мала Ремета.[14]

Најава промена, попуштања, била је новост, као што је то био повратак таоца јеромонаха Јустина Којића, који је пуштен кући за кауцију од 10.000 к. Новац је намирила управа манастира Бешенова, на чијем је челу био игуман Нестор Обшић.[15]

Пуштање невино оптужених монаха уз плаћање кауције, држање монаштва у Врднику, Јаску и Малој Ремети, заточеног, под стражом без права кретања,

12 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 77/919.
13 АСАНУК, Фонд Президијал архидијацезе, 337/1914.
14 АСАНУК, Фонд Управни одбор српских православних манастира, 230/48 1915.
15 АСАНУК, Фонд Архидијецезална конзисторија бр. 13 / 26. 2. 1915, бр. 198.

указује на тортуру, смишљену са циљем да деградира институције Српске православне цркве.

Учестале су промене: смењују се на позорници хапшења и пуштања, власт је држала чврсто конце у рукама, не штедећи монахе и свештенике. Подозривост није попуштала, ратна тензија само је мењала актере трагичних збивања. Бела Талијан наводи да су током марта 1916. ослобођени: Георгије Живковић, парох из Грка; Петар Бронзић – Платичево; Евгеније Дамјановић – Прогар; Димитрије Дамјановић – Угриновци; Јован Маринковић – Ашања; Димитрије Рајковић – Бољевци; Стево Зековић – Карловчић.

Остали су интернирани следећи свештеници: Павле Милин из Земуна, у Бездину; Петар Момировић из Крљешеваца, у Јегри; Вељко Вељков из Грабоваца, у Будишници; Антолије Антоловић из Клека, у Вуковару; Дамјан Страхинић из Витојеваца, у Погановцима; Милан Гајић из Огара, у Голубинцима; Дамјан Прерадовић из Голубинаца, у Мађарској; Милан Младеновић из Лаћарка, у Мађарској; Димитрије Коплић из Сремских Карловаца, у Черевићу; Светолик Змејановић из Јарка.

Монаси, заточени 1916: Валеријан Прибичевић из Јаска, у Загребу; Инкентије Брајић из Винковаца, у Гомирју; Данило Брзаковић из Фенека, у Плашком; Корнелије Будић из Фенека, у Великој Ремети.[16]

Ратом поремећено стање на подручју Јужне Угарске скренуло је манастире са традиционалног духовног и материјалног пута. Читава братства, или појединци чланови, били су одстрањени из монашког и црквеног живота. Новац из фондова, упркос чуварном Мирону Николићу, помагао је да се ослободе сумње монаси и свештеници. Упркос исплаћеној кауцији, немогуће је било санирати патњу и бол прогањаних.

Током рата јавило се незадовољство односом власти према српским поданицима, што је Мирон Николић могао да дозна из извештаја свештеника и монаха, који су били дужни да га након повратка у парохију обавесте о затеченом. Стање је до те мере било поремећено да дипломатски кораци Мирона Николића нису могли ублажити настали јаз. Одушак незадовољству, изазваног неправдом и насиљем, монаси и свештеници тражили су у исцрпним извештајима, којима су осветљавали трагичне моменте личних драма. И ово говори да је црква пролазила кроз исте неприлике, којима је био изложен српски народ. Институција Српске православне цркве, упркос насиљу, успела је да очува интегритет, чему је помогло постојање одређеног степена поштовања власти према заменику патријарха.

16 АСАНУК, Фонд Президијална архидијацезе, кут. 48, бр.76/1916.

Mara Šovljakov, MA
Futog

THE AUSTRO-HUNGARIAN IMPACT ON THE MONASTERIES, MONKS AND PRIESTS BETWEEN 1914 AND 1916

SUMMARY:

Monks and priests of the Serbian Orthodox Church in the County of Srem had been terrorized by the Austro-Hungarian authorities during the First World War. There are historical sources testifying this fact such as Statements of the County authorities. At the end of 1914, there were 102 imprisoned or interned clergymen. The institution of the Serbian Orthodox Church had preserved its integrity despite the violence. The influence of the Patriarch's deputy Miron Nikolić, who had been appreciated in some degree by the Austro-Hungarian authorities, could merely assuage the predicaments of the priests and the monks. A feeble support to the monks and the priesthood was given by the national-church funds, which were used to maintain the minimum of living conditions of these detained clergymen.

929.52ГАЛЕЧИЋ

Ратко Рацковић
Рума

РОДОСЛОВ РАТКА ГАЛЕЧИЋА КЕЂА

Сажетак: За разлику од већине до сада рађених родослова у нас који се у недостатку писаних трагова углавном заснивају на казивањима – подацима о прецима одређених породица, у овом раду реч је о писаним документима; државним пописима Аустрије, документима из грунтовних књига, домовним протоколима, протоколима крштених, венчаних, умрлих и архивским документима Српске православне цркве Ваведења Пресвете Богородице у Голубинцима, који су сређени, сачувани и похрањени у парохијској архиви један део, а други део рукописних књига налази се у Историјском архиву „Срем" у Сремској Митровици, АСАНУ у Сремским Карловцима и Месној канцеларији у Голубинцима. Уз остале архивске изворе наводи о прецима Галечића налазе се проверљиви у писаној форми, а извори се наводе у фуснотама.

Кључне речи: Голубинци, Галечић, Српска православна црква, родослов, домовни протоколи, протоколи: крштених, венчаних, умрлих, Срби, Петроварадинска регимента, солдат, Аустрија, архив, предање, парохија, казивање.

Прва верзија овог родослова урађена је 14. новембра 1997. на бази података Домовних протокола цркве Ваведења Пресвете Богородице у Голубинцима. У то време интензивно прикупљам грађу за монографију Голубинаца *Помени и трајања*. Долазим до нових података, пре свега из државних пописа Аустрије, а потом и из других црквених докумената, затим користим казивања ради провере веродостојности података Домовних протокола јер је у фамилији Галечића постојало више мушких особа истог имена и презимена у датом времену. Конкретно, било је живих дедова, унука, стричева и браће од стричева истог имена и презимена. У почетку, родослов се радио искључиво по патронимима, тј. за мушке главе, куће домаћина и њихове потомке и сроднике, на којој кућној нумери и у којој кућној задрузи. Аустријски пописи рађени су за потребе државе ради убирања пореза. Државу је интересовало економско стање појединца, а не подаци о члановима породице; њих ће пописива-

ти Српска православна црква у својим домовним протоколима, рукописним књигама из којих се црпу прецизнији подаци о породицама за израду родослова.

Друга верзија овог родослова урађена је 2. априла 2003, приликом завршетка рукописа прве књиге *Помени и трајања*. Но, када сам током провере података констатовао да нема прецизности у навођењу података о неком од предака, урађене су нове верзије 15. августа 2006. и 10. јуна 2008. После ликовно решеног родослова Мише Галечића, одлучио сам да због масе података уз домовне протоколе и државне пописе детаљно прелистам протоколе крштених, венчаних и умрлих, који се налазе у Архиву Срема у Сремској Митровици. Посебну прецизност захтева уношење података у рачунарски програм Генопро. Пред вама је родослов који на бази прецизних писаних – *проверљивих*, трагова мало ко има у Срба. Изузетак су крунисане главе и ретки појединци, божји угодници. Зашто и како? Зато што је мало сачуваних црквених књига у континуитету. Мало је било писмених свештеника и других који су знали за вредности писаних трагова. Многима преци нису пописивани од стране аустријске државе, јер су се често селили, није их држало место. Без обзира на то што су многима преци били сиротиња раја, у државним пописима остали су докази о њиховом имовном стању у првој половини XVIII века. У овом случају Галечићи све то имају, на понос и дику.

Срећна околност је да црква Ваведења Пресвете Богородице има, као ретко која црква у Срему, сачуване у континуитету домовне протоколе од 1757, у Архиву САНУ у Сремским Карловцима и у Голубинцима од 1833. до 1953. године. Најстарији документ у коме се помиње Нешко Галечић 1702. године је текст Тадије Смичикласа *200. годишњица ослобођења Славоније* (Загреб 1891), где се на 304 и 305 наводи да је Нешко власник винограда у Бешки и Марадику. Тај попис је вршен 1698/1699. и 1702. непосредно по протеривању Турака из Срема, а пописивач је опат Балтазар Бонини, за потребе велепоседника Одескалкија из Илока, којима цар Леополд, због „помоћи папе Иноћентија XI при протеривању Турака из Срема, у вредности од 325.000 форинти, поклања Ливију I Одескалкију, нећаку папином, 36 села у Фрушкој гори".[1]

Сам податак о власништву над виноградима непосредно по протеривању Турака говори за себе, јер су за време турске владавине у нашим крајевима били забрањени конзумација и точење алкохола, а онај ко је имао винограде био је дебело опорезован. Галичићи су држали винограде без обзира на турске забране и порезе. По протеривању Турака Аустрија је прихватила постојање винограда као део српских привилегија, што ће чинити изузетан извор прихода по дефинитивном протеривању Турака из Срема 1717. године после бит-

1 J. C. Firman, *Opis Srijema i Iločkog vlastelinstva 1699. godine*, Osijek 1998, 5, 91.

ке на Везирцу код Петроварадина. Вино је посебно било на цени, па отуда и одређена економска снага домаћинстава која су имала винограде. „Кметови, који су имали винограде, могли су точити своје вино од Михоља до Ђурђева дана, дакле пола године. Појединац је у време послова у винограду могао точити вино и у изванлегално време."[2] У мобилизацији војника који ће ратовати као припадници Аустрије дељено је дневно следовање две литре вина по солдату. Војна крајина је поред вина из сремских винограда вино лађама довозила и у Карловцима претакала, да би га чували у Петроварадинској тврђави, седишту Славонске генералне команде.

Етимолошки посматрано:

„*Галетин*: забележено у Петровом селу 1720, и у Сомбору 1795. године (оба места у Бачкој). Долази од личног имена *Галета*, које први пут срећемо у Врбасу (Бачка) 1715. године.

Галетић: забележено у Земуну 1771. године; у Хрватској: околина Карловца, Слуња, Брињa, Огулина, Славонског Брода и Вировитице.

Галечић: регистровано у Прогару (Срем), као и у Београду. Од непотврђеног личног имена **Галеч*."[3]

Ови записи врсног зналца српских презимена својим обимом свеукупних истраживања овде не дају више података о Галечићима, а Галичиће уопште не помиње.

Галечићи у Прогару сигурно потичу из Голубинаца. Како и зашто? Зато што су Голубинчани као солдати Петроварадинске граничарске регименте 1788/91, из последњег аустријско-турског рата за заслуге у вошпањењу аустријске „рабе и џебане" све до Ниша, на предлог Карла фон Грета, капетана голубиначке компаније, од цара Јосипа II и аустријског ратног већа добили поседе „од Саве до Дунава".[4] Имали су своје сточарско пашњачко насеље Толинци у КО Прогар, о чему сведоче Парцелни протоколи КО Прогари КО Голубинци.[5] Из времена Војне границе без дозволе регименте команде ниједан солдат није могао по женидби да оде слободно у друго село – компанију. За то је морао добити сагласност команде. У домовним протоколима је у колони примедба констатовано: по дозволи славне Петроварадинске регименте, солдат тај и тај добија сагласност да женидбе ради из нумере тај и тај из Голубинаца може

2 Dr Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 127.

3 Др Велимир Михајловић, *Српски презименик*, Нови Сад 2002, 222, одредница ГАЛ–.

4 Ратко Рацковић, *Помени и трајања*, Сремска Митровица 2006, 144–147.

5 ИАВ, Нови Сад, Фонд 419, кутија 362, Duplicat Bau = Parzellen = Protocoll der Gemeinde Golubincu 1873. и 166, Original Parcellen protokoll Progar, 1879.

прећи у компанију ту и ту, где стиче ужитничка права на сесију дома бр. у тој компанији а иста права губи у компанији у Голубинцима.

За разлику од појединих земаља Европе где се у великој мери породични подаци чувају у писаној форми, у нашим крајевима тај обичај није устаљен, из свакако разних разлога. У нас у већини породица, породични подаци се углавном само препричавају са колена на колено, при чему се најчешће многи подаци губе до те мере да се и имена већ од четвртог или петог колена уназад заборављају. Година рођења се ретко записује, лична документа се губе а сећања оних најстаријих у породици бледе, што у неку руку производи нестварна стања која се даље препричавају. Тако ишчезавају неповратни основни подаци о једној породици ма каквог презимена била. Сада у XXI веку уз све цивилизацијске тековине информационих технологија ослонац само на људско памћење је варљива категорија.

Захваљујући новим технологијама, у прилици смо да читамо пописе наших села са почетка XVIII века, који се чувају у државним архивима Беча и Будимпеште. Један од таквих докумената је Државни попис Голубинаца из 1722. године, на коме је Вучко Галичић пописан као четврти по реду. У овим колонама се евидентирају економски показатељи пописаних домаћинстава и то: ко је старешина кућног домаћинства, касније кућне задруге, колико има браће и ожењених синова, колико: коња, волова, крава и јуница, оваца и коза, свиња, кошница пчела, јутара оранице, коса ливада, мотика винограда, стабала шљива. На основу ових података који се чувају у државним архивима Аустрије и Мађарске може се са сигурношћу тврдити она народна да су Галечићи „газде од старина”, јер се има чиме документовати њихово власништво током прве половине XVIII века. Таквих је мало у Срба.

Наредни снимак је са сајта Мађарског државног архива www: mol.arcanum.hu, urbaria et conscriptiones, f. 135–029 ecw 034.

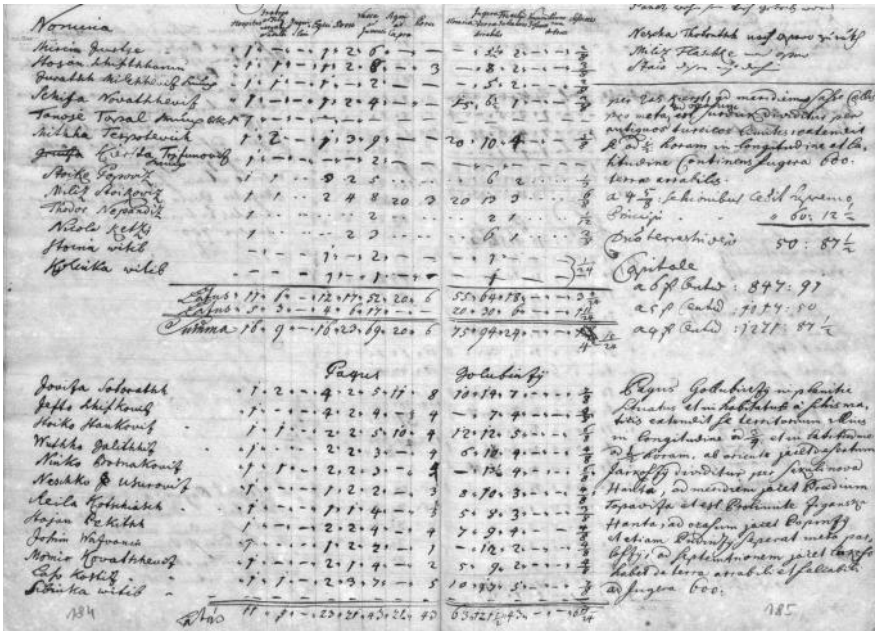

Попис Голубинаца 1722, Вучко Галичић, четврти по реду

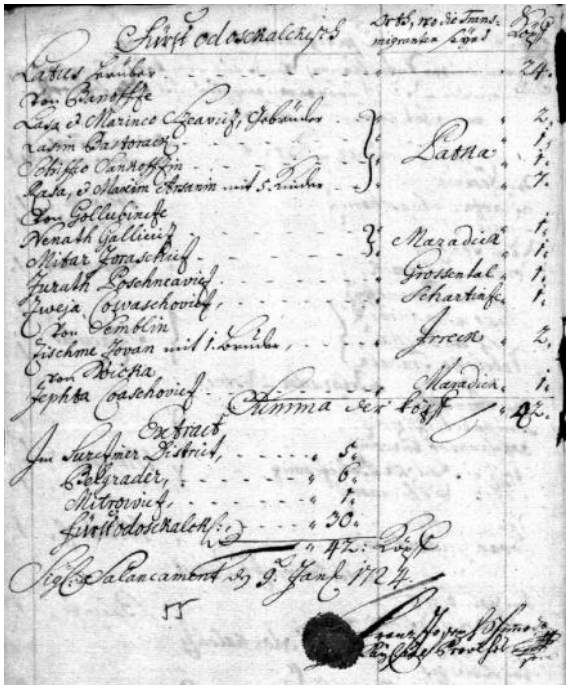

Ненад Галичић/Галечић, власник винограда у Марадику 1724.

Овај документат је испис из грунтовних књига аустријске државе и налази се на истом сајту као и претходни. fasc. 137 No 12, ecw 002. Из овог документа се види да је Ненад Галичић, вероватно унук Нешка из 1702. године, још увек био власник винограда у Марадику; у питању је потес Банстол, јер је Марадик био катастарска општина у данашњем смислу. Голубинци по протеривању Турака до 1724. припадају Сурчинском а потом Сурдучком дистрикту.[6] Мислим да су овај Ненад из 1724. и Нешко Галичић, кнез голубиначки из 1731, иста личност, један од сремских бунџија против земунског провизора Августа Колхунта, који је својим драконским глобама угњетавао домицилно становништво. Веома значајно за поимање прилика тога доба је да је Срем, ненасељен, пуст, са малим селима 15–30 домаћинстава, и са бројним пустарама, становништво живи у земуницама на подводном терену. О величини села у Срему тога доба има више у првој књизи *Помени и трајања* на стр. 15. Велике болештине и епидемије односиле су и оно мало становништва. Људски век је био кратак, до 50 година, то су били старци. Голубинци 1722. имају 15 домаћинстава. Све до 1749. у Голубинцима има само по један кућна нумера, тек од те године има две а потом и више кућних задруга Галечића, које ће се до 1848. године увећати на шест кућних задруга које дају солдате од 18 до 60 година. Из њихове кућне задруге у Српском народном покрету учествују Еустратије, 47, Петар, 44, Стефан, 40 и Теофил – Теја, 19 година.[7]

По подацима домовног протокола цркве Ваведења Пресвете Богородице у Голубинцима из 1953. било је 16 кућа Галечића, сви су славили Св. Јована. По црквеном попису те године је у Голубинцима било 2575 Срба, записао је поп Ђура Божић.

Занимљиво је да се у државним пописима Аустрије Галечићи пописују као Галичићи, то чине и свештеници СПЦ у матичним књигама све до 1785, када је увођењем кантоналног система генерала Женејна у Војној граници и жупанији уведена обавезна употреба породичног презимена и извршено ушоравање села до 1780. године. До тада Срби по угледу на Русе користе патрониме, захваљујући утицају руског учитеља Максима Суворова. Руски учитељи по позиву београдског митрополита Мојсеја Петровића из 1721. долазе у Карловце 1726. како би ширили писменост међу Србима. Они то чине доносећи књиге и иконе, шириће руски утицај учвршћују православље на просторима Карловачке митрополије. Више ће учинити Емануил Козачински, који по позиву карловачког митрополита Вићентија Јовановића долази 1731.

Овом руском утицају супротставља се царица Марија Терезија. Испуњавајући захтеве српских митрополита о српским привилегијама, о оснивању школа и ширењу писмености, она поставља и одређене захтеве у погледу увођења

6 Ратко Рацковић, *Помени и трајања 2*, Рума, 2007, 9–10.
7 АСАНУК, СНПОК,1848./621.

породичних презимена, увођења матичних књига, домовних протокола и других цивилизацијских тековина западне културе. Опште стање писмености до средине XVIII века било је на изузетно ниском нивоу. Све до последње декаде XVIII века писменост се стицала у манастирима и код писменијих попова у околини. То је разлог што имамо мало сачуваних писаних трагова о прецима. Матичне књиге или протоколи крштених, венчаних и умрлих голубиначке цркве педантно се воде од 1762. Четири пароха и четири културе различите образованости и одговорности за уписану реч породично презиме уписују Галичић, Пеичин, Пеикић, по Пеици, користећи патроним и руски утицај, а после 1785. сви су били Галечићи, када остаје поп Марко Лазић сам парох, а као млад капелан долази поп Гаврило Гаја Сечански. Ово наводим стога што може свако писмен да погледа у те књиге и да неук олако оцени како сам се преварио и душу своју продао за рад неког циља. Не, нема других циљева но сама провера података о једној личности на основу података о датумима рођења, ко су родитељи, ко деда, ко баба, ко стричеви… У старту пароси уносе само године старости у домовним протоколима па и самим протоколима крштених, венчаних и умрлих; тек после 1785. морао се уписивати прецизан датум, текући број и страна одређеног протокола. Када се све то више пута прелиста и укрсти, унет је прецизан податак који је пред вама.

Трага о Галичићима налазимо у суседном Марадику, где су Галичићи имали своје винограде 1702. а то и документом грунтовнице доказали 1724. Прокопије Галичић се помиње као касир села Марадика 1792.[8]

Веома је значајно да су у православној цркви до Првог светског рата подаци уношени по старом Јулијанском календару.

Првобитно презиме Галичић добијено је од топонима Галиција, па отуда први помени презимена: Галичићи. Њихови преци су вероватно у раном средњем веку дошли до Галиције и тамо се настанили, а потом с тог граничног простора између Мађарске, Пољске, Немачке и Русије спустили се на југ, у Срем, вероватно крајем XV и почетком XVI века, за време сремских деспота Бранковића, када су владика Максим и мајка Ангелина столовали у Срему, и на одређено време вратили веру Србима у сигурност боравка на овим просторима.

По штампању графичког приказа (1,20 x 0,80 м) Родослова Ратка Галечића, 12. децембра 1913, спознао сам нове изворе из турског периода, међутим, ту нема помена о појединачним породицама па ни о Галичићима. Ту се помињу подаци о кнезовима и бројевима домаћинстава села Грахово на чијим темељима ће настати Голубинци.[9] У докторској дисертацији Небојша С. Шулетић, *Срем-*

8 Владан Гавриловић, *Земљишне књиге села Марадик 1758–1810*, Сремска Митровица, 2009, 60

9 Bruce Mc. Govan, *Sirem, sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara 1983, 244,
Ратко Рацковић, *Помени и трајања*, Сремска Митровица 2006, 13.

ски санџак у XVI веку,[10] у оквиру пописне облати Ириг на стр. 120 бележи: кнез у селу Грахово 1578. је Мирко Петровић. У пописној области Митровица, на стр. 122: кнез у селу Тапавица 1568. је Дмитар Грубановић, а 1578. кнез је Пејо Дмитра Грубановића. При попису хришћанских насеља у пописној области Ириг, на стр. 143, Грахово има 1546. – 10; 1568. – 26, 1578. – 42 и 1590. – 41 дом. Поменом два топонима око Голубинаца илуструјемо насељеност и управну структуру тих села у турском периоду и посебно постојање породичних презимена кнезова у оба случаја.

Голубинци 1766. године постају седиште Славонско-сремског хусарског пука, коме је командант и први станар *Шлоса*, био пуковник Јован Белгради, Србин, који је на Црквено-народном сабору 1769. био изабран за тутора сирочадске касе целе Карловачке митрополије.[11] На том црквено-народном сабору донета је одлука о редукцији православног свештенства, како би се укинуле бројне привилегије свештеничких породица.[12] Голубинци 1767. имају четири свештеника на 88 српских домова. По донетој одлуци о редукцији свештенства Голубиначка парохија сврстана је у парохију прве класе са примањима једног свештеника од 1000 форинти. За живота постојећих свештеника 1000 форинти се дели на број чинодејствујућих пароха. Занимљиво је да у целом карловачком протопрезвитерату 1000 форинти примају само свештеници у Карловцима, Новим Карловцима и Голубинцима. Карловци као седиште епархије, Голубинци као место где треба да се насељавају католици а да се због суседног новоформираног католичког села Нови Сланкамен. Војка и Голубинци као села приближно истог бројног стања становништва имају другачију организациону шему. Војка као српско село има две парохије, где два свештеника деле 1000 форинти, у парохијама треће и четврте класе један парох 600 а други 400 форинти.[13] Дотле у Голубинцима има једна парохија и један свештеник (по изумирању оних које је за живота затекла редукција). Ово ће имати изузетног утицаја на чињеницу да су у Голубинцима од попа Гаје Сечанског па све до Другог светског рата чинодејствовали школовани најобразованији свеште-

10 Небојша С. Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, Београд 2013.

11 Гаврило Витковић, *Споменици из Будимског и пештанског архива од 1749–1780. године*, ГСУДБ 1874, 309

Сава Продановић, *Опис ц. кр. генерала Србаља од 1759–1810. и ц. кр. обрстера Србаља од 1744–1810,* Јавор, Нови Сад 1888, 17, 266;

Јован Поповић, *Јован пл. Белградија*, Јавор, Нови Сад 1892, 282;

Др Славко Гавриловић, *Прилози за биографије Срба – официра у Хабсбуршкој монархији око средине XVIII века*, ЗИМСНС, 1995, 160.

12 Зеремски Иларион, *Попис свештенства и народа у Митрополији карловачкој из 1769*, ГИДНС, књ. IV, св.1, 46.

13 *Збирка уредаба у стварима Српске православне народно – црквене Автономије*, Нови Сад 1897, приредио др Илија Вучетић, *Разређење свештенства*, 38.

ници Карловачке богословије, који су водећи рукописне књиге оставили изузетно богатство података о Голубинцима током XVIII и XIX века и прве половине XX века. Уносећи податке краснописом митрополијских писара, Стефан Николајевић и његов син Васа, а потом и Дамјан Прерадовић, остављају изузетне записе, које читајући душу одмараш и поносан си да си Србин који је имао тако образоване свештенике.

То је суштина постојања, очувања и односа према црквеним књигама у Голубинцима, без обзира на страдања Срба током Првог и Другог светског рата. Без обзира на мешовите међуконфесионалне односе Раца и Шокаца у Голубинцима. Старе, злата вредне књиге, данас се чувају у металним ормарима. Матичне књиге држава је одузела од цркава 1949. и од тада се оне воде у месним канцеларијама, а домовни протоколи су престали да се воде. Захваљујући поп Ђури Божићу, имамо домовни протокол из 1953. који је касније делимично дописивао поп Здравко Петровић, до 1972.

У недостатку домовних протокола, нарочито због података о женама из породице Галечић удате на страни и за млађе чланове породице Љиља и Ратко Галечић су својим казивањима допунили део података којих нема у матичним књигама. Овде унети подаци су из црквених књига, државних пописа, грунтовних књига и по казивањима само за чланове уже Љиљине и Ратков породице, а остале податке, године рођења, године смрти и презимена удатих за стричеве, стрине, тетке и остале сроднике уносим директно на графички родослов, што је Љиљин и Ратков казивачки допринос. Ни у једном другом родослову не користим ту ширину побочно за мушке потомке и присуство женске линије као што користим код Галечића. Зашто? Зато што су најстарији и најдуже трају у Голубинцима. Зашто наводим надимак Кеђ? Зато што желим да оставим потомцима сећање на претке, који су користећи надимак остављали прецизнији траг о својој ужој породици. У ствари, то је чинило село, које је економичности ради у конверзацији користећи надимке, који су често и погрдног карактера, којима сеоски унцути прецизирају и карактеришу појединце и целе фамилије. То је нека врста народне књижевности у нашем народу у Срему. О тој теми скупио сам, разврстао и описао појединачних 875 и 99 породичних надимака у Голубинцима.[14] Не мислим да сам све пописао нити да сам одгонетнуо разлог постојања и добијања свих надимака, нити одгонетнуо настанак и значење надимка Кеђ.

Да није овог текстуалног родослова у којем се прецизно виде извори где се шта налази и у којој књизи, из које године и на којој страни, не би се могао урадити прецизан графички родослов какав Галичићи имају.

14 Р. Рацковић, *Помени и трајања 2*, 350–371.

РОДОСЛОВ ГАЛИЧИЋА/ГАЛЕЧИЋА ИЗ ГОЛУБИНАЦА

ПОДАЦИ О ПОТОМЦИМА[15]
Слободан, 1. син Љиље и Ратка, р. 3. 3. 1972.
Марија р. Рауш, супруга Слободанова, р. 9. 1. 1974
Катарина, кћи Слободана и Марије, р. 3. 2. 1999.
Ана, " " р. 10. 4. 2005.
Нада, 1. кћи Љиље и Ратка, р. 9. 9. 1976.
Александар Милутиновић, супруг Надин, р. 30. 9. 1972.
Милица, кћи Наде и Акександра, р. 10. 8. 1999.
Даница, " " " р. 17. 11. 2001.
Велимир, син " " , р. 23. 1. 2002.
Владимир, " " " , р. 29. 2. 2008.

ПОДАЦИ О ПРЕЦИМА
Домовни протокол 1953.
Лист 151 Светозар Галечић 15. 9. 1909.
Милена р. Плавшић, 1. ж. Светозару 17. 12. 1911.
Милица р. Вукајловић, 2. ж. " 1910.
Живко, 1. син " 27. 6. 1943.
Ратко, 2. син, некрштен " 5. 7. 1947. дописао Р. Р.
Нада, кћи " 22. 6. 1952. "
Љиљана, р. Вукобрадовић, ж. 1. Ратку 26. 4. 1949. "

Домовни протокол 1903–1941.
Т. бр. к. бр. стр. Софија, уд. Галечић (пок. Цветка ж.) 3. 2. 1850.
297 415 159 Милош, 1. син Цветку[16] 24. 3.1 877. † 8. 1. 1919.
Златица, р. Павковић[17] 2. ж. Милошу 7. 2. 1882.
Димитрије, 1. син Милошу 30. 10. 1904.
Цвета, р. Остојић, ж. Димитрију 16. 3. 1903. из Купинова
Надежда, 1. кћи " 27. 1. 1924. р. у Винковцима
Божидар, 1. син " 23. 11. 1927.

15 Казивање Љиље и Ратка Галечића о својим потомцима.
16 Милош као војник умро у Војној болници у Сарајеву. Ту је и сахрањен.
17 Златица је родом из Батајнице. По смрти мужа Милоша напушта кућу Галечића и удаје се за Живана Лепшановића Абу, р. 1882, коме је супруга Десанка умрла у априлу 1820. Остављајући иза себе пет синова, међу којима је најстарији био Петар – Лила, р. 1912, Златица оставља Димитрија у кућној задрузи Галечића са стрицем Савом. После годину-две Димитрије одлази у Винковце на једногодишње школовање за шумара-лугара.

Сава, 2. син Цветку 12. 1. 1890. † 2. 1. 1942.
Милица, р. Јовичић, ж. Сави 7. 1. 1887.
Светозар, 1. син " 15. 9. 1909.
Милена, Плавшић, 1. ж. Светозару
Милица, р. Вукајловић, 2. ж. Светозару 1910. из Добринаца
Ана, 1. кћи Сави 20. 11. 1910.
Милан, 2. син " 25. 9. 1914.
Милован, 3. син Сави 8. 3. 1917.
Иванка, р. Лазић, ж. Милану 22. 1. 1914.
Стева, 1. син " 11. 10. 1935.
Гордана, 1. кћи " 26. 7. 1939.

Домовни протокол 1886–1902.
Т. бр. к. бр. стр. Цветко Галечић 23. 12. 1845.
224 415 204 Софија, ж. Цветку из к. бр. 24 3. 2. 1850.
Милош, 1. син "
Марија, 1. ж. Милошу, из Бешке 23. 3. 1876.
Сава, 3. син Цветку
Емилија, 1. кћи " 25. 7. 1871, удата у Добринце
Димитрије, 1. син Милошу
Станислав, брат од стрица Цветку 2. 2. 1868.
Иступио из Задруге Галечића 1893. године, акт Општине Голубинци бр. 2790 од 16. 9. 1893. као самовласник на к. бр. 803
Лепосава, сестра Станиславу

Домовни протокол 1875–1886.
Т. бр. к. бр. Цветко Галечић
192 415 Софија, ж. Цветку
Милош, 1. син Цветку
Емилија, 1. кћи "
Ружа, 3. " " 24. 9. 1883.
Станислав, брат од стрица Цветку
Анђелија, 1. сестра Станиславу 2. 8. 1864.
Лепосава, 2. " "

Домовни протокол 1870–1875.
Т. бр. к. бр. Аксентије Галечић 3. 1. 1823.
160 195 Љубица, 1. ж. Аксентију 5. 10. 1825.
Теодор, 1. син " 28. 1. 1856.
Марко, 2. " " 5. 7. 1862.

Даница, 1. кћи " 8. 10. 1853.
Даринка, 2. " " 10. 9. 1864.
Теофил, бр. од стр. " 24. 7. 1820 ✝ 30. 12. 1871.
Милица, ж. Теофилу, 1873. пасаше у Крњешевце
Станислав, 1. син Теофилу
Анђелија, 1. кћи "
Лепосава, 2. кћи Теофилу
Цветко, синовац Аксентију
Софија, ж. Цветку
Емилија, 1. кћи "
Даринка, 2. " "
Филипа, мати Аксентију ✝ 22. 12. 1871.
Софија, стрина " ✝ 18. 9. 1871.

Домовни протокол 1864–1870.
Т. бр. к.бр. Аксентије Галечић и остали исти као претходни, нови
160 195 Кузман, рођени брат Аксентију 7. 12. 1834.
стр. 135 Марта, ж. Кузману
Милутин, 1. син " 24. 2. 1864.
Живан, 2. " " 26. 2. 1866.
Аксентије, 3. " " 6. 12. 1868.
Драгиња, 1. кћи " 21. 8. 1859.
Јован, синовац Аксентију 11. 7.1842. ✝ 22. 10. 1867.
Јелена, ж. Јовану
Цветко, рођени брат Јовану
Софија, ж. Цетку
Дмитра, мати Теофилу
Филипа, мати Аксентију
Софија, стрина "

Домовни протокол 1854–1864.
Т. бр. к. бр. стр. Стефан Галечић 17. 11. 1807.
155 195 219 Дмитра, ж. Стефану 1808.
Теофил, 1.син "
Анастазија, 1. ж. Теофилу 1832. ✝ 19. 10. 1862.
Милица, 2. ж. " 1838.
Павле, 2. син " 6. 3. 1832.
Персида, 1 кћи " 1834.
Кузман, 3. син Теофилу 1834.
Марта, ж. Кузману

Милутин, 1. син Кузману
Драгиња, 2. кћи "
Ружа, 1. кћи Стевану 5. 7. 1841.
Аксентије, синовац " 1823.
Љубица, ж.Аксентију 1824.
Теодор, 1. син "
Марко, 2. " "
Живана, 1. кћи " 16. 7. 1851.
Даница, 2. " "
Јован, унук Стефану
Јелена, ж. Јовану, из Ашање
Цветко, 2. унук Стефану
Филипа, снаха Стефану 1802.
Љубица, 1. кћи Филипи 19. 3. 1836.
Текла, 2. " " 20. 5. 1840.
Софија, 2. снаха Стефану 1802.
Макрина, 1. кћи Софији 7. 2. 1834.

Домовни протокол 1841–1854.
Т. бр. к. бр. стр. Еустратије Галечић 1800. † 28. 1. 1849.
153 195 178 Софија, ж. Еустратију 1802.
Макрина, 1. кћи " 7. 2. 1834.
Петар, рођени брат Еустратију 1802. † 30. 10. 1848.
Филипа, ж. Петру 1803.
Аксентије, 1. син Петру 3. 1. 1823.
Љубица, ж. Аксентију 5. 10. 1825.
Живана, 1. кћи "
Даница, 2 " ".
179 Љубица, 2. " Петру
Текла, 2. " "
Стефан, 2. брат Еустратију 1807.
Дмитра, ж. Стефану 1809.
Теофил 1. син "
Анастазија, ж. Теофилу
Драгиња, 1. кћи "
Павле, 2. син Стефану
Кузман, 3. син "
Ружа, 2. кћи "
Јефтимије, синовац Еустратију 1817. † 4. 1. 1850.
Марија, ж. Јефтимију 1819. пасаше 1850.

Јован, 1. син "
Цветко, 2. " "

Домовни протокол 1833–1841.
Т. бр. к. бр. стр. Максим Галечић 1757. † 12. 10. 1835.
156 195 147 Еустратије, 1. син Максиму
Софија, ж. Еустратију
Аврам, 1. син Еустратију 1823.
Захарије, 2. син Еустратију 14. 10. 1837.
Ана, 1. кћи " 1821. пасаше у Попинце
Макрина 2. кћи " 7. 2. 1834.
Петар, 2. син Максиму
Филипа, ж. Петру
Аксентије, 1. син "
Екатерина, 1. кћи " 2. 3. 1830.
Љубица, 2. " "
Текла, 3. " "
Стефан, 1. син Максиму
Дмитра, ж. Стефану
Теофил, 1. син "
Павле, 2. " "
Кузман, 3. " "
Персида, 1. кћи "
Ружа, 2. " "
Јефтимије, унук Максиму, синовац Еустратију
Марија, ж. Јефтимију, доведена из Бежаније
Јован, 1. син "
Софија, 1. снаха Максиму 1770.
Ћирка, 2. " " 1773.
Еуфемија, 3. " " 1772. † 6. 10. 1834.

Протокол крштених (Матична књига рођених) 1780.[18]

На страни 127 текући бр. 381 записано је да су Максим Галичић и Дафина 6. 11. 1800. добили сина Еустратија. Кум им је Јеврем Бановчанин, а поп Гаврило Гаја Сечански. Максим је вероватно син Игњата, најстаријег сина Пејице из 1757.

18 ИАС, Сремска Митровица.

Домовни протокол 1757.[19]

Бр. дома 8 Пејица Галичић, стар 60 година, има жену Санду 55, синове Игњата 28, Косту 19 и Марка 19 година. Пописана је и Игњатова жена, 25 година, али није уписано име. У овом извору нема Марка из пописа 1749, што значи да је умро.

Државни попис 1749.[20]

Марко бр. дома 15 и Пејица бр. дома 21 (види њихово економско стање у мојој првој књизи стр. 108) су ипак браћа, установио сам у домовном протоколу 1757, где остаје само дом Пејице старог 60 година, што значи да је Марко умро.

Државни попис 1736/7.[21]

Пописан је Нешко Пејичић, кнез, тј. син Пејице Галичића, који је кнез 18. августа 1731. који потписује тужбу оберкнеза и кнезова 22 села против провизора Августа Колхунта, види моју прву књигу *Помени*, 15. Пејица се помиње као кнез 25. октобра 1733, што се види из *Извештаја архиђакона Виђентија Јовановића од 15. септембра 1733. до 3. децембра 1734.*

О патронимима у Срба, тога времена, на примеру Галичића – Пејичића – писао сам у првој књизи *Помени*, 103.

Државни попис 1722.

Пописан Вучко Галичић, једини кућедомаћин Галичић. Види моју другу књигу *Помени*, 9.

Државни попис 1719.

Пописан Сима Галичић, једини кућедомаћин Галичић. Види моју другу књигу *Помени*, 9.

Попис 1702. године

Таде Смичиклас у раду *200-ца ослобађања Славоније*, на стр. 304 и 305, бележи да је Нешко Галичић из Голубинаца власник винограда у Бешки и Марадику. О вину као роби и винограду као врсти српских привилегија, вид. моју прву књигу *Помени*, 15.

---

19 АСАНУК, Фонд Varia.

20 ИАС, Сремска Митровица, Фонд микрофилмова Коморски Срем из ХДА Загреб.

21 Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950, 161.

КОРЕНИ ГАЛЕЧИЋА

Колено	Рођени
1. Отац – Слободан	3. 3. 1972.
2. Деда – Ратко	5. 7. 1947.
3. Прадеда – Светозар	15. 10. 1909.
4. Чукундеда – Сава	12. 1. 1890.
5. Наврдеда – Цветко	23. 12. 1845.
6. Курђел – Јефтимије	1817.
7. Аскурђел – Петар	1802.
8. Сукурђел – Максим	1759.
9. Чукурдов – Игњатије	1729.
10. Сукурдов – Пејица	1698. ДП 1757
11. Сукурдеда – Нешко	1736. попис, кнез
12. Куребало – Пејица	1731. попис, кнез
13. Курајбер – Вучко	1722. попис
14. Курсула – Сима	1719. попис
15. Омжикур – Нешко	1702. попис

О КОРЕНИМА

Одакле си? Одакле и жена. Стара сремачка изрека примењена на брачни пар Ненада Ратковића и Љиљану Галечић Бјелогрлић, власнике Винарије *Алекс* у Новом Саду је специфична. Ненад је рођени Земунац а супруга Љиљана Голубинчанка. Постоје писани трагови да је Љиљанин далеки предак Нешко Галичић, од педантних Аустријанаца пописан 1702. као власник винограда у Марадику и Бешки. Више од триста година вино се прави у овој породици. То су први писани подаци после протеривања Турака 1697. Фигуративно речено Галечићи и остали сремски виноградари су патријарха Чарнојевића и Србе са Косова вином дочекали. Патријарх Арсеније III Чарнојевић добио је од аустријског цара Леополда право држања винограда и право точење пића као део српских привилегија. Постоји аустријски грунтовни документ Ненада Галичића из 1724. године о поседу винограда на Банстолу. Виногради породице Галечић и осталих Голубинчана су 1792. године повећани на 4 јутра на Банстолу по кућној задрузи а што је цар Леополд II учинио на предлог капетана Карла фон Грета, чија је супруга Жанет д' Хонрат, била прва љубав композитора Лудвига ван Бетовена. Карл фон Грет и Жанет д' Хонрат боравили су у голубиначком „Шлосу" у који Бетовен није долазио, али остала су писма и композиције о тој љубави. Љубав, мука и тајна винарске традиције у Голубинцима траје и данас јер су виногради на Банстолу сачувани.

РОДОСЛОВ РА
из Гол

КОРЕНИ ГАЛЕЧИЋА

Колено		Рођени
1.	Отац - Слободан	3. 3. 1972.
2.	Деда - Ратко	5. 7. 1947.
3.	Прадеда - Светозар	15. 10. 1909.
4.	Чукундеда - Сава	12. 1. 1890.
5.	Наврдеда - Цветко	23. 12. 1845.
6.	Курјел - Јефтимије	1817.
7.	Аскурјел - Петар	1802.
8.	Сукурјел - Максим	1759.
9.	Чукурдов - Игњатије	1729.
10.	Сукурдов - Пејица	1698. ДП 1757
11.	Сукурдеда - Нешко	1736. попис, кнез
12.	Куребало - Пејица	1731. " "
13.	Курајбер - Вучко	1722. "
14.	Курсула - Сима	1719. "
15 .	Омжикур - Нешко	1702. "

Нешко Галичић родоначелник, пописан, пре 311 година

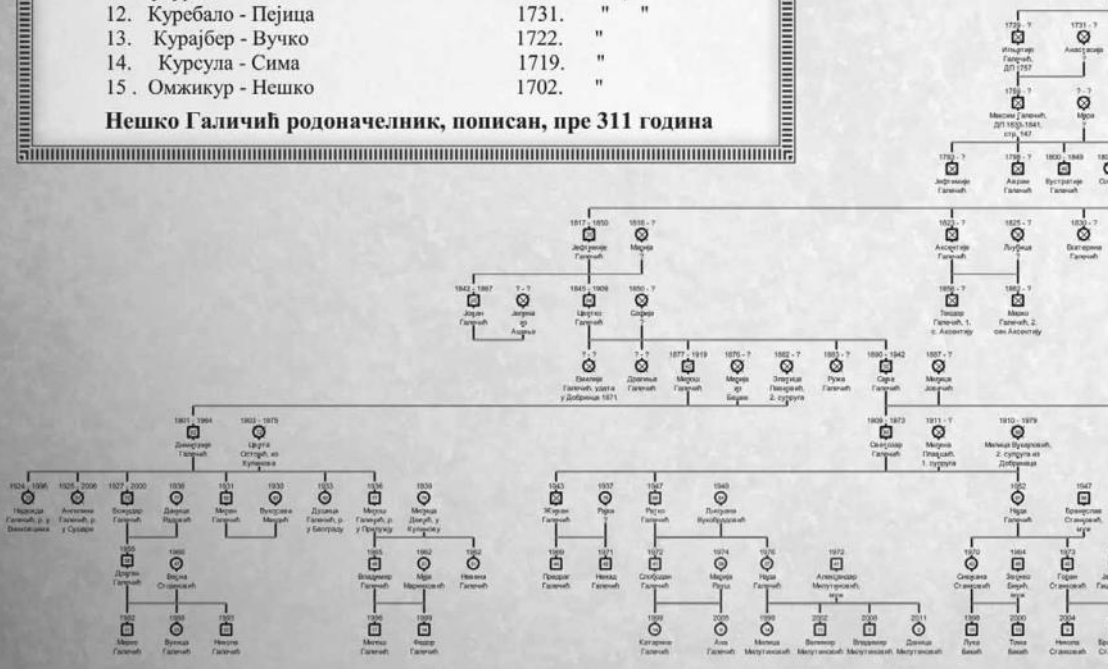

У Руми,

АТКА ГАЛЕЧИЋА
убинаца

На основу казивања, црквених књига
и државних пописа сачинио
РАТКО РАЦКОВИЋ, РУМА
raleruma@gmail.com

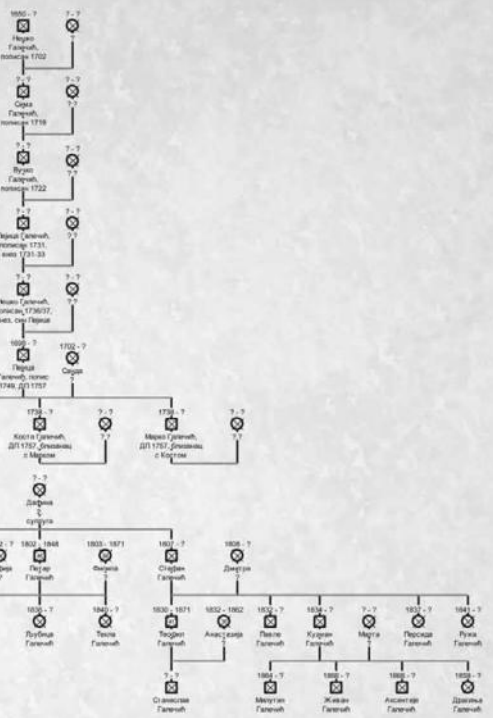

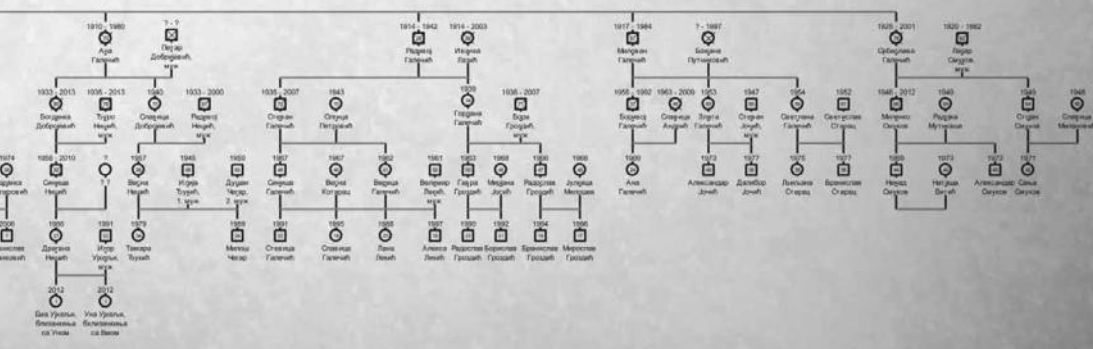

Ratko Racković
Ruma

THE GENEALOGY OF RATKO GALEČIĆ KEĐO

SUMMARY:

The Galečić family from Golubinci possesses written genealogical traces from the last 311 years in continuo. Apart from the Austrian state census carried out in the first half of the 18th century and the extract from the land registry, the largest number of data have been saved in the records of the baptized, married and dead from 1762 up to present day which are kept in the Historical archives „Srem" and the Local community office in Golubinci. Homeland records 1833–1953, which are continually kept in the parochial archives, also contain a lot of data. The sources of a partucular sort are in the Archives of the Serbian Academy of Science and Art in Sremski Karlovci and Belgrade as well as in the Manuscript department of Matica Srpska in Novi Sad. We point out the specificity of Homeland records from the Temple of the Presentation of the Blessed Virgin Mary in Golubinci, that actually comes from the parishioners' education and a particularly nice handwriting of parishioners from the 19th century and later. While reading the records by the Dean Stefan Nikolajević (court clerk of the Metropolitan Stefan Stanković) and subsequently by his son Vasilije and the parishioner Damjan Preradović, one can enjoy the cyrillics that enchants and inspires.

The Galečić family from Golubinci represent rare God's pleasers among Serbs who had this honour and privilege, besides the crowned heads and the aristocracy, to possess the written traces from the last 311 years not just about the their ancestry but also the real estate in the 18th century.

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

94(497.11)”1914/1918”
355.48(497.11)”1914/1918”
323.1(=163.41)”1914/1918”

Др Ђорђе Ђурић
Филозофски факултет
Нови Сад

СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ВЕЛИКОМ РАТУ У ГОДИНИ ЈУБИЛЕЈА

Сажетак: У раду је дат кратак осврт на радове српске историографије о Великом рату који су објављени у 2014. години. Углавном је реч о поновљеним издањима дела српских историчара, преводној литератури или ужим специјалистичким темама. Посебна пажња посвећена је делу проф. др Мире Радојевић и дописног члана САНУ Љубодрага Димића *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, које даје сажет али врло садржајан преглед историје Србије у Првом светском рату, а засновано је на обједињеним резултатима српске историографије.

Кључне речи: Први светски рат, историографија, одговорност за избијање Првог светског рата, Велики рат, Љубодраг Димић, Мира Радојевић.

Обележавање стогодишњице почетка Великог рата, како је називан Први светски рат док се човечанство није суочило и са Другим светским ратом, привукло је у претходне две године велику пажњу наше јавности. Јубилеј су на различите начине обележиле готово све институције науке и културе у Србији. Снимљен је велики број телевизијских емисија (документарних, научних играно-документарних), али не и играни филм, па је *Марш на Дрину* Жике Митровића из 1964. остао једини наш ратни филм о Првом светском рату.

Ово је била прилика да се и српска историографија поново посвети проучавању Великог рата, да дâ нову интерпретацију једне од највећих епопеја српске историје. Одржано је више научних скупова, који су уз учешће истраживача из Србије и иностранства научној, али и најширој јавности изнели

нека нова сазнања и дали нова тумачења. Ипак, обележавање јубилеја[1] остало је у сенци новог циклуса ревизије историјске истине, посебно питања о одговорности за избијање рата, које је у неколико претходних година поново отворено у радовима појединих западних историчара. Ово питање имало је богато наслеђе, а чинило се да иза њега стоје и бројне политичке импликације.

Питање утврђивања одговорности за избијање Првог светског рата једно је од најконтроверзнијих питања историјске науке. Њиме су се у претходних сто година, поред историчара, бавили и политичари, пропагандисти, правници, новинари и публицисти.

Још током трајања рата обе зараћене стране настојале су да покажу како је противнички блок крив што је до рата дошло. У томе нису бирана средства. Коришћене су полуистине, неистине па и фалсификати. Један од примера за то је судбина архивске грађе коју је аустроугарска војска запленила у Србији током рата. Она је однета из Србије, а касније је „стилизована", заправо фалсификована, тако да се докаже да су Русија и Србија одговорне за рат. Ова „стилизација" вршена је у Бечу и Терезијенштату (Тешину), центру аустроугарске војнообавештајне службе, о чему је касније у својим мемоарима сведочио Максимилијан Ронге, један од учесника у овом послу.

На конференцији мира у Паризу 1919. године формирана је посебна комисија која се бавила утврђивањем ратне одговорности. Она је користила тада расположиве документе, али ни она није у потпуности била објективна, јер је пре свега радила у интересу победничких сила. У извештају ове комисије, између осталог, стоји и недвосмислена тврдња: „Централне силе су планирале рат заједно са својим савезницима, Турском и Бугарском, и рат је резултат намерних потеза који су почињени да би он постао неизбежан". Из рада ове комисије проистекао је 231. члан Версајског мировног уговора, у коме се, између осталог, каже да Немачка као потписница „прихвата одговорност Немачке и њених савезника за све губитке и штету које су савезничке и придружене владе и њихови становници претрпели као последице рата који им је наметнула агресија Немачке и њених савезника".

Немачкој су наметнути врло тешки услови мира, који су подразумевали исплату огромне ратне штете, територијалне губитке, привремени губитак суверенитета над привредно значајним областима, разоружање и међународну изолацију незапамћену у новијој историји. Све то су били врло озбиљни

1 Требало би да велики јубилеји увек буду повод да се о догађајима и процесима на које се односе доста говори, пише и промишља, тј. да се они освежени и протумачени врате у колективну свест културе којој припадају. Поред тога што треба показати како се нешто заиста догодило (Ранкеово Zeigen wie es eigentlich gewesen), пажња се мора обратити и на историјски и идејни контекст у коме су се ти догађаји одиграли, како би се могло објаснити шта су они значили у свом времену и какав утицај су имали на даљи ток догађаја.

разлози да немачка влада, која је овај уговор потписала под притиском, покрене врло организовану кампању за његову ревизију. Сматрало се да се то најубедљивије може постићи ревизијом историје и доказивањем да је неко други одговоран за почетак рата. У ту сврху је одмах у оквиру Министарства иностраних послова формиран тајни одсек који је требало да се бави овим пословима. Касније су формиране још неке организације и институти са истим задатком. Као резултат рада ових организација објављено је неколико хиљада књига и чланака у којима се доказује да је неко други, а не Немачка, одговоран за избијање рата.

Слично су се понашале и друге европске владе, али у знатно мањем обиму и слабије организовано. Изузетак је била совјетска Русија, која је објављивала историјске изворе и књиге којима је за избијање „империјалистичког рата" кривила европске империјалисте, али и своју царску владу.

Објективнији историографски приступ био је могућ тек после Другог светског рата, када је постојала довољна временска дистанца, али и када више није било горуће потребе за ревизијом која је проистицала из одредаба Версајског мировног уговора. Међу многобројним објективним историјским радовима насталим током 1960-их и 1970-их година издвајају се дела немачког историчара Фрица Фишера, а код нас академика Андреја Митровића.

Из перспективе српске историографије, у неколико претходних деценија, изгледало је да је питање одговорности за избијање Првог светског рата било научно разрешено. Међутим, његово враћање у фокус дела западне историографије, и то на начин да су у бољем случају поједини аутори тврдили да су све стране подједнако одговорне за рат или у горем случају (по нас) да је Србија крива за избијање рата, претило је да се ово питање поново измести изван оквира историјске науке и пређе у сферу политике.

У околностима повећаног интересовања јавности за ову тему, у претходне две године на српски језик је преведено више дела страних аутора. Међу њима су и дела која можемо убројати у ревизионистичку историографију: књига *Месечари. Како је Европа кренула у рат* Кристофера Кларка, али и књиге Фрица Фишера *Посезање за светском моћи* и Оливера Јанца *14. Велики рат*, које дају избалансиран приступ питању ратне одговорности. Поводом јубилеја објављен је и велики број репринт и поновљених издања врло квалитетних дела српских историчара о Првом светском рату насталих у другој половини XX века (књиге Андреја Митровића, Владимира Дедијера, Милорада Екмечића итд.), такође поновљена су издања мемоарских и публицистичких дела из прве половине XX века. Написане су и нове монографије и прегледи грађе који померају границе досадашњих знања о српским добровољцима и ратним заробљеницима (на пример, књиге Милана Мицића, Стевана Бугарског и Гордане Илић Марковић). Помена је вредан и подухват издавачке куће

Прометеј и РТС-а који су 2014. године објавили едицију *Србија 1914–1918.* у десет књига.

Међу делима српске историографије насталим поводом стогодишњице Великог рата издваја се књига проф. др Мире Радојевић и дописног члана САНУ Љубодрага Димића *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, која даје сажет али врло садржајан преглед историје Србије у Првом светском рату и која је заснована на обједињеним резултатима српске историографије.

* * *

Изазови са којима се суочила савремена генерација српских историчара пишући о историји Великог рата прате наше повесничаре од самих почетака писања историје код нас. Још је родоначелник српске научне историографије архимандрит Јован Рајић у предговору своје *Историје разних словенских народа...* записао, давне 1768. године, да ту историју пише како би био на услузи своме роду и да жели „као што су се сви други народи већ потрудили да своју прошлост са славом опишу" и он да тако поступи. Посебно је себи у задатак ставио да побије оне приче о Србима које су писане с „гађењем и клеветама". За то је развио један помало чудан метод, који се није увек у потпуности поклапао са научним методом како га ми данас схватамо. Век касније један други архимандрит, Иларион Руварац, једнако патриотски настројен, по узору на своју епоху и принципе Леополда Ранкеа, увео је у српску историографију доследно примењен критички метод. Прикупљање и строга критика извора и борба против прихватања мита као историјске чињенице били су по њему најважнији послови који су стајали пред историчарем. Нису сви савременици (ни последници) са задовољством и одобравањем прихватили ове принципе, чему је, у великој мери, допринео и начин на који је Руварац заступао своје идеје.

У претходна два и по века није било много генерација српских историчара које, стварајући своја дела, нису морале да троше енергију оповргавајући интерпретације настале „с гађењем и клеветама" према српском народу и историји, како је то рекао Рајић. Можда је једна од ретких која је била лишена овог бремена била генерација српских историчара која је стварала у првим деценијама друге половине XX века, па су могли да се, на Руварчевом трагу, посвете развоју *метода и заната историчара*. То је била генерација српских историчара који су били савременици Фрица Фишера.

Достојни баштиници ове генерације су проф. др Мира Радојевић и дописни члан САНУ Љубодраг Димић (обоје су професори на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду), аутори дела *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, које у овом осврту заслужује посебну пажњу. У свом

еснафу они су познати по доследној примени метода научне историографије и мајсторским владањем занатом историчара.

Свако ко је последњих година, ма и површно пратио западноевропску историографску продукцију о питању ратне одговорности за избијање Првог светског рата и о Првом светском рату уопште, не може се отети утиску да су околности у којима је Рајић написао ону своју тврдњу о писању странаца о српској историји са гађењем и клеветањем готово исте. Истине ради, морамо рећи да „лажи и опадање" нипошто нису став научне историографије на Западу, већ да су она дела која су писана на такав начин добијала велики публицитет, несразмеран њиховим научним дометима.

То су биле околности у време настајања књиге *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*. Оваква клима била је велика замка и искушење за ауторе Миру Радојевић и Љубодрага Димића. Они су, ипак, држећи се поменутих принципа и метода научне историографије и мајсторским владањем занатом историчара успели да ову замку избегну и напишу научно поуздану синтезу о Србији у Великом рату.

Да би се написала књига о једној од највећих епопеја у српској историји, требало је сакупити и проучити (у случају Мире Радојевић и Љубодрага Димића тачније је рећи познавати) ванредно велику количину извора и литературе.[2] Пратећи напомене, али и садржину ове књиге, јасно је да су аутори користили све расположиво наслеђе српске историографије, настајало од 1920-их и 1930-их година XX века (дела савременика и учесника рата). Издвајамо само нека из овог периода: књиге Владимира Ћоровића, Јована М. Јовановића, Живка Павловића, збирку *Велики рат Србије* за ослобођење и уједињење од преко 30 томова коју је издавао Генералштаб Краљевине СХС и Краљевине Југославије. Ипак значајније упориште за писање ове књиге била су дела настала од 60-их до 90-их година XX века. Поменимо опет само нека: Андреја Митровића, Владимира Дедијера, Милорада Екмечића, Ђорђе Станковића, Чедомира Попова, дела војних историчара Скока, Опачића и Томца, као и збирке српске дипломатске грађе.[3] Свему томе треба додати велики број дела страних аутора (енглеских, француских, руских и немачких), од савременика рата извештача из Србије и страних дипломата, преко страних историчара Фишерове генерације до наших савременика, као што је, рецимо, Аника Момбауер.

---

2 Да је доба Великог рата једна од највећих епопеја српске историје не треба посебно доказивати. Наша историја тога доба садржи све елементе великих епова: и немилост богова (великих сила) и неправедно приписивање греха и одлучност хероја да се бори против несразмерно веће силе, пошасти налик библијским – епидемија 1915, и егзодус и славни повратак итд...

3 Наравно да се овде не могу набројати сва релевантна дела. Овај кратки избор је направљен само ради илустрације ширине основе на којој су аутори своје дело писали.

Књига је подељена у шест поглавља, од којих је прво посвећено развоју Србије као независне државе од Берлинског конгреса до Сарајевског атентата, док свако од преосталих обрађује по једну ратну годину (уз мања хронолошка одступања, када је то било нужно због синтетичког начина излагања). На крају следи закључак који носи наслов „Југословенско уједињење".

Без намере да се упуштамо у препричавање садржаја књиге, ради илустрације начина рада аутора наводимо како је обрађена, из напред поменутих разлога, посебно значајна тема: Питање Сарајевског атентата и ратне одговорности. Излагањем ове проблематике аутори су се бавили у последњем одељку првог поглавља насловљеном „Виновници рата и Краљевина Србија" и првом одељку другог поглавља чији је наслов „Сарајевски атентат и Јулска криза" (стр. 40–111). Супротно очекивању, на ових 70 страница аутори не полемишу са ревизионистичком историографијом, штавише, ова синтагма није употребљавана у књизи осим у предговору. Језгровито су приказани главни правци спољне политике великих сила и настанак и даља изградња њихових савеза кроз неколико општеевропских криза почетком XX века; Посезање за светском моћи савеза високе пећи и племићког поседа у Немачкој и њено виђење Балкана и Србије у том контексту; Аустроугарске аспирације на Балкану, као једином преосталом пољу њеног ширења и зебња од Србије као Пијемонта Јужних Словена. Однос Аустроугарске према Србији уочи Првог светског рата сажето и јасно описан је на следећи начин: „Србија је положајем и политиком коју је водила објективно била препрека настојањима Аустроугарске да контролише цео Балкан и запоседне његове централне делове" (50).

Контекст и сам чин Сарајевског атентата који се догодио у току аустроугарских војних маневара на Видовдан 1914, при чему аутори подсећају на поређење енглеског историчара Тејлора, да је то исто као када би британски краљ парадирао улицама Даблина на дан Светог Патрика, описан је на основу мноштва извора, судских списа, сећања савременика и учесника и поуздане литературе. Мира Радојевић и Љубодраг Димић не прећуткују ништа што доносе извори, као што је, рецимо, чињеница да је Драгутин Димитријевић Апис вероватно био умешан у организацију атентата. Међутим, јасно наглашавају да извори показују да српска влада и генералштаб нису имали никакве везе с тим чином. След догађаја у време Јулске кризе (период од атентата 28. јуна до почетка рата 28. јула) јасно показује да су Немачка и Аустроугарска атентат искористиле само као повод, како је то први написао још у току рата кнез Карл Макс Лихновски, високорангирани немачки дипломата и немачки амбасадор у Лондону од 1912. до 1914. године.

Питање ратних циљева Србије и стварања Југословенске државе зналачки је обрађено кроз више поглавља у књизи.

Посебне похвале у књизи заслужује мера и складан однос између приказивања војне и политичке, друштвене, економске и културне историје Србије у Великом рату, које се добро укомпоноване претварају у једноставно речено историју, да избегнемо појам тотална историја. Иако књига носи наслов *Србија у Великом рату*, довољно пажње је посвећено општој, у овом случају европској историји. Као шири контекст приказани су најзначајнији токови и догађаји на војном и политичком плану током читавог рата у Европи, што је искорак у односу на нашу ранију литературу.

Мира Радојевић и Љубодраг Димић дали су у години обележавања стогодишњице почетка Великог рата, на поузданим изворима засновано, критички проверено, модерно интерпретирано, језгровито и стилски савршено написано српско виђење историје Србије у Великом рату. Тиме су нашој и страној јавности предочили резултате српске научне историографије о једном од најкрупнијих проблема савремене историјске науке, а своју књигу учинили вредном посебне пажње у години јубилеја Великог рата.

Đorđe Đurić, PhD
Faculty of Philosophy
Novi Sad

THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE GREAT WAR IN THE JUBILEE YEAR

SUMMARY:

What was mostly offered to the Serbian scientific and general public in 2014 by the publishers of the historiographic literature on Great War were reprinted editions of the Serbian historians' works that had been written earlier and a large number of memoirs and reminiscences of the participants in the war. Furthermore, several translations of foreign historians' writings or works with the narrowly specialized topics have been published as well. Some new researches have been done into studying the fate of the Serbian war prisoners and the interned people as well as the volunteers in the Great War. Several new biographies of the people who participted in the Great War have been published as well. Among the plentiful of published books, one work excels. It is a book called *Srbija u Velikom ratu 1914–1918*, *Kratka istorija*[4], written by Professor Mira Radojević, PhD and the corresponding member of the Serbian Academy of Science and Art Ljubodrag Dimić. It gives a concise yet comprehensive overview of Serbian history in the First World War, that is based on the unifed historiographic results obtained so far. The work is based on reliable sources, it is criticly validated, modernly interpreted, succinct and written in a perfect style.

4 *Serbia in the Great War 1914–1918, A brief history*

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Гордана Илић Марковић
Одсек за славистику
Универзитет у Бечу

СНЕГОВИ СРБИЈЕ СТЕВАНА ИЂИДОВИЋА ИЗ ЈАРКА – ЈЕДНА МЛАДОСТ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Stevens, Stevan Idjidovic, *The Snows of Serbia. A Child Soldier in the Great War*, Edited by Edith S. Stevens and Ernest W. Kimmel; printed in Germany by Amazon Distribution, GmbH, Leipzig 2012.

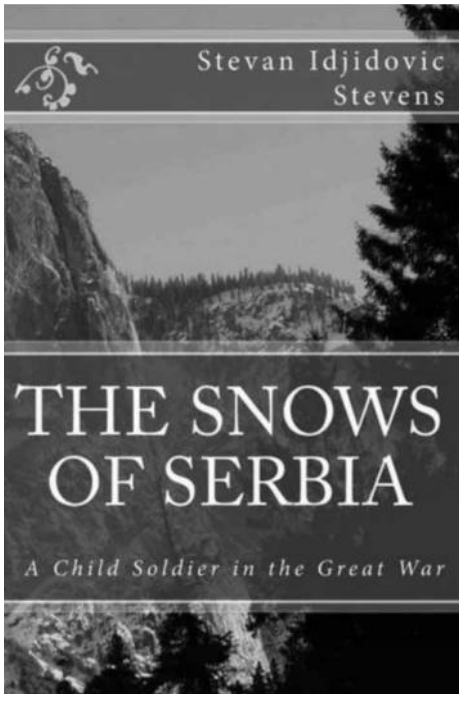

Први светски рат је однео многе дечије животе. На територијама које су се нашле на фронту, као што је то било са Краљевином Србијом од првих дана рата, деца су гинула у нападима као невине цивилне жртве. Измучена глађу и хладноћом умирала су у збеговима или интернирана у логорима, или су, углавном изгубивши целу породицу, сама узимала оружје и постајала ратници. И у земљама на чијим територијама није било директних борби појављује се на хиљаде деце војника, углавном узраста од 14 до 16 година. Само у Великој Британији их је било око 250.000. Разлози дечака да се пријаве у војску или бар да то покушају треба у овим земљама тражити првенствено у утицају медија који су често користили и децу у пропагандне сврхе, апелујући на њихов патриотизам, али и у глади, која је већ од 1915. захватила целу Европу. У

Србији је превасходно реч била о деци која су, оставши без ијединог члана породице, у окружењу војске налазила често једино решење да дођу до хране и бриге одраслих и да под њиховом заштитом преживе. Ретки су примери попут Станислава Сондермајера, шеснаестогодишњака из београдске породице интелектуалаца, који је понесен авантуризмом и патриотизмом пребегао без знања породице у ратно подручје и трагично погинуо већ у првој бици у којој се нашао, на Церу. Исидора Секулић му је посветила песму објављену у часопису *Дело* 1915: „Причао си да волиш Србију, Слободу и једног Принца. И с тобом заједно ја сам волела Србију, Слободу и једног Принца ... Али мали мој Сташко, ти узвишено дете овог доба, шта чини рана на врату, кад је срце твоје умрло без ране! ..." И поред овде израженог патриотског песничког тона у славу дечака, никада дете ратник није сматрано за нешто што је требало и смело да се деси – било који да су били разлози њиховог прикључивања војсци. О томе нам сведоче мемоарски војнички записи.

Снегови Србије нам доносе ратну судбину дечака из Срема. То је приповедање из веома ретке перспективе, из перспективе детета, Србина из Аустроугарске монархије. Тиме запис Стевана Ињидовића чини важан део у мозаику сећања на Велики рат. У његовој причи, стављеној на папир деценијама касније, нема бројног стања трупа. Борбе су ретко приказане. Иако су се временом на упамћено надоградили и размишљања и искуство одраслог човека, ипак је превасходно задржан једноставан присан приповедачки тон дечака. Од њега се одступа само у уводу, у којем је дат историјски преглед. Ово је искрен тестамент човека који на заласку свог живота, на наговор породице, приповеда своје дечаштво остављајући га у наслеђе својим ћеркама, а, захваљујући издању ове књиге, и широј читалачкој публици.

Рођен 1899. у селу Јарак у Срему, на Сави, граничној реци Аустроугарске монархије и Краљевине Србије, Стеван Ињидов (-ић добија поставши војник у српској војсци) наћи ће се у вртлогу рата као петнаестогодишњак. Као земунски гимназијалац проводи летњи распуст 1914. код својих у Јарку. Двадесет осмог јуна његов живот поприма други ток. Одлази на прославу Видовдана у цркву Раваницу у Врдник, у којој су се у то време налазиле мошти цара Лазара. Занимљиво је да у сећањима, насталим после толико година, и многи детаљи налазе своје место – описује окупљене Србе из разних крајева и Монархије и Србије, уочава њихов различит начин говора, одевања, певања. Усред прославе пролама се вест да је „неки Србин убио Франца Фердинанда у Сарајеву". Присећа се своје прве помисли: „Зашто ли је од свих нација Монархије управо то морао бити Србин!" и наставља: „да је Лазар победио на Косову, не би било Видовдана, Србија би остала краљевина, Срби не би емигрирали у Аустрију као моји преци, не би било никаквог разлога да Аустрија окупира Босну и

Херцеговину и Србин не би тог дана убио војводу Франца Фердинанда". Ова једноставност мисли је и једна од основних вредности књиге.

Прича о више пута премештаним моштима цара Лазара уводи у животну исељеничку исповест Стевана Стивенса. Иђидовић убрзо по доласку у САД 1921. године, како наводе штури биографски подаци, мења презиме у Стивенс. Иза овог двадесетдвогодишњака је тада већ један проживљен живот – одрастање у родном Јарку, пограничном месту Аустроугарске монархије, прекинути гимназијски дани у Земуну, губитак оца у првим данима рата, пребегавање у Србију, године проведене са српском војском на фронту, оболевање од тифуса, прелазак албанских брда, долазак на Крф, одлазак на школовање у Енглеску и повратак у родни Јарак, који је сада делом у новонасталој Краљевини Срба Хрвата и Словенаца и у којем се кратко задржава.

Књига је подељења у 17 поглавља која обухватају четворогодишњи период од убиства престолонаследника Франца Фердинанда до Стевановог повратка у родни Јарак по завршетку рата. Сазнајемо о променама које су погодиле српско становништво Аустроугарске монархије у доба Јулске кризе, када се на њега сручила сва кривња за атентат у Сарајеву – следе забране српске штампе и употребе ћирилице, хапшење виђенијих Срба, свештеника, наставника, професора и студената, одузимање њихове имовине. Објавом рата долази до мобилизације, а почетком августа у погранично место пристиже војска и три официра се усељавају у кућу његових родитеља. Од њих слуша о плановима за „Strafexpedition" у Србији и очекивано брзо окончавања рата. Драгоцено је његово сведочанство пред прву војну операцију Аустроугарске у Србији – надирање трупа преко Саве 12. августа 1914. и битке на Церу, коју овај дечак доживљава кроз повратак поражене војске, пуне осветничке мржње и плена који је у неколико дана покупила по разарању Шапца, те га нудила на продају у Срему. Бес после пораза на Церу се искалио над становницима Мачве и Јадра и српским становништвом Срема. Села су запаљена а сељани вешани, о чему имамо многа сведочанства, а најзначајније је свакако званични извештај швајцарског професора Арчибалда Рајса, објављен већ 1915. године. Спознаја да „наши војници пуцају на нас" дечаку Стевану била је болна, као и чињеница да војници и он говоре истим језиком. У трупама препознаје и свог бившег професора историје, због ког је својевремено прешао из Митровачке у Земунску гимназију. Дечачком радозналошћу и непромишљеношћу скрива се у шипражје, пење се на звоник цркве, одлази у школу препуну лешева војника „јер је жеља да види шта се догађа јача од свега осталог". Једини страх који га прати је да „отац не сазна".

Надирањем српских трупа у противофанзиви у Срем, Јарак се нашао на борбеној линији. Становништво не зна шта се догађа. Смењује се доминација

једне или друге војске на овој „ничијој земљи”. У септембру је убијен и Стеванов отац, а мајка са децом одлази у збег. Стеван се одлучује за бег препливавањем Саве у Србију. Од тада се његова прича поклапа са историјом Србије у Првом светском рату – прво у ослобођеном али опљачканом и уништеном Шапцу наилази на краткорочан мир, прикључује се српској војсци, оболева од тифуса, прелази у Ниш и коначно, по окупацији Србије у јесен 1915, са војском и избеглицама преживљава и српску голготу на путу за Крф. Записује имена особа које је сретао на свом путу, наводи места и време догађаја, што је додатна вредност овог сведочанства јер омогућава реконструкцију и уклапање његових мемоара у друга ратна сведочанства, било мемоарског, дневничког, извештајног или књижевног карактера. Фрагменти Стеванових сећања кореспондирају са садржајем приче Бранислава Нушића („Роман једног девојчета” у *1915. Трагедија једног народа*) о девојчици која болно препричава злочине над цивилним становништвом у Шапцу августа 1914; са приповетком „Непријатељево Св. Писмо” Вељка Петровића у којој Србин из Монархије, пребегао у српску војску, није равнодушан када наиђе на палог аустроугарског војника; са мемоарским сећањима војника који су се нашли на фронту са противником исте нације, са сећањима дечака из Јадра, осмогодишњег Момчила Гавриловића, ког је војска примила у своје редове јер је изгубио све чланове породице, и са многим новинским извештајима.

Сусрета са аустроугарским заробљеницима приповедач се увек наново сећа – од првог помена августа 1914, посматрања њихових колона на српској страни док се још налазио у Јарку и радознало посматрао догађања преко реке, преко сусрета са њима у Шапцу и на путу кроз Србију, све до дељења исте судбине са аустроугарским заробљеницима које је српска војска повела са собом преко албанских брда. „Наше трупе нису рачунале са хиљадама заробљеника. Сретали смо неке од група заробљеника које је водио као чувар само један војник, а после су ишли у колонама и сами, без икакве пратње. ‘Пратите телефонску жицу и доћи ћете у Лазаревац!’, говорено им је.” Стеван у њима не гледа Швабе, како их његови саборци називају. Он препознаје униформе и трупе којима припадају, загледа им лица, ослушкује језик. У једној групи заробљеника препознаје свог рођака Обрада – „Обећао је да ћемо остати у вези. Никада се више нисмо чули. Кући се није вратио.” Трагедија Срба у обе сукобљене војске је испричана тихо, у само неколико реченица сећања на једну младост.

Детаљи којима обилују прикази с почетка рата, као и они из периода до доласка на Крф, губе се у даљем приповедању. У три предзадња поглавља на само мало више од 20 страна Иђидовић нам прича о свом боравку у Француској и школовању у Енглеској, да би задње поглавље из којег сазнајемо о повратку у Јарак свео на само четири стране. Остајемо ускраћени за спознају о његовој

судбини после рата у Краљевини СХС и разлозима који су га навели на одлуку да емигрира у САД. Његово село и на почетку Другог светског рата наново ће бити поприште крвавих догађаја у којима нестаје велики део његовог становништва. Стеван Стивенс умире у Пенсилванији 1981.

Овом књигом је још једном потврђено колико је важно саслушати и записати породично сећање, неговати културу сећања обичног човека. Остајемо захвални породици која је подстакла Стевана Ињидова/Ињидовића/Стивенса да нам остави причу о једном дечаштву у Великом рату.

Стеван Ињидов 1914. године

Емилија Ковачевић
Београд

СРПСКИ БИОГРАФСКИ РЕЧНИК, ТОМ VI, МАТИЦА СРПСКА, НОВИ САД 2014.

Први том *Српског биографског речника* објављен је 2004. године. Након тога, томови су се низали, а до данас их је објављено шест, од чега пет под руководством академика Чедомира Попова. Шести том је публикован 2014. године, а на изради ове богате збирке од 940 страна учествовало је 355 сарадника, објављено је 1753 биографије и 544 фотографије. Пројекат је реализован захваљујући средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а публиковање је омогућило Министарство културе и информисања Републике Србије.

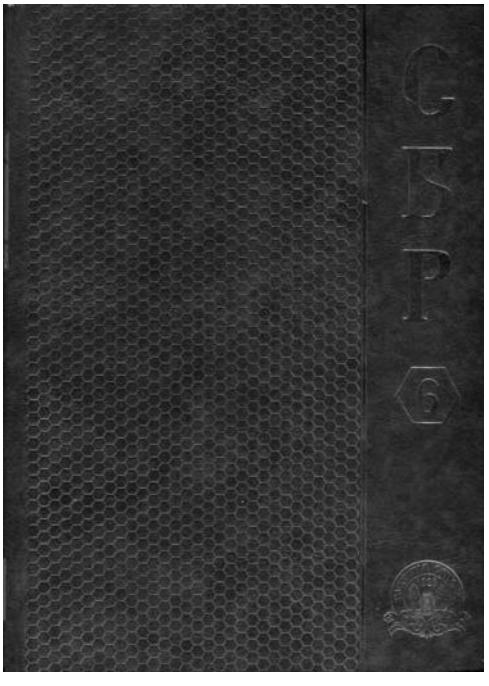

„Неуспешни атентат извршила је 11. 10. 1882. године у Саборној цркви у Београду. Осуђена је најпре на смрт, али ју је краљ помиловао и казна је замењена двадесетогодишњом робијом.” Ово је мали део биографије атентаторке Јелене Илке Марковић (1845–1883) који испуњава странице шестог тома *Српског биографског речника*. У овој капиталној енциклопедији, читаоци могу наћи биографије личности чија презимена почињу од слова Мар до Миш, и то из различитих сфера српске историје, од првих писаних споменика (IX век) до 1945. године. Странице овог речни-

ка чине: лекари, књижевници, сликари, политичари, владари, свештеници, учитељи, ковачи, трговци и сви остали који су, свако у својој средини, оставили печат и дали допринос у свим сегментима српског друштва. Поред Срба, у овом тому се налазе и биографије странаца који су на неки начин допринели српском друштву, уметности и историји. Међу најистакнутијим који се помињу у овом великом лексикографском подухвату, налази се Методије (810/820–885), један од твораца словенске писмености, просветитељ и мисионар који је заједно са братом Константином (Ћирило) одиграо значајну улогу у христијанизацији Словена.

Критеријум за улазак у *Српски биографски речник* предвиђа три категорије личности. У прву спадају личности које су обављале значајну друштвену, политичку или стручну функцију. У шестом тому, за пример једне овакве личности може се узети кнез Милош Обреновић (1783–1860), чији је главни циљ био стварање српске државе. Он је радио на привредном, културном и војном унапређењу Србије и, иако је био неписмен, дао је велики допринос у образовању и култури. Другу категорију, у коју је ушао највећи број, спадају личности које су својим стваралаштвом биле креатори српске историје. Из *Речника* се овде може издвојити биографија књижевника Симе Матавуља (1852–1908), Србина из Далмације, који је и сам прикупљао грађу за Лексикографски одсек Српске краљевске академије. Био је почасни члан Матице српске, председник Друштва књижевника и уметника, преводилац позоришних комада, а своје књижевне и публицистичке радове објављивао је у листовима, часописима и календарима. У трећој групи се налазе странци (несрби), који су утицали на токове српске историје својим креативним или рушилачким радом. У овој категорији се може споменути Марија Терезија (1717–1780), аустријска надвојвоткиња, која је према наводима из биографије у шестом тому *Српског биографског речника* допринела развоју грађанства на нашим просторима. Извршила је значајне аграрне, војне и црквене реформе и неоспорно оставила дубок траг у српској историји.

Поред ових, углавном познатих личности, у енциклопедији се могу наћи и заборављене личности које су својим делима бар мало допринеле српској историји. У *Речнику* се, између осталих, помиње и властелинка Милица, која је припадала слоју имућних Срба хришћана у Скопљу крајем XV века. Она је у клисури реке Треске затекла цркву без крова и дала да се препокрије, ослика и дозида спољна припрата манастира Матке, а приложила је манастиру и један виноград. Такође, човек који је својим стваралаштвом био један од креатора српске историје је и Павле Паја Маринковић (1832–1871). Овај глумац и заменик управника Српског народног позоришта у Новом Саду био је један од најталентованијих драмских и карактерних глумаца. „Импозантне појаве, складног и одмереног држања, добре дикције и природне глуме, најбоље је

тумачио ликове владара, великодостојника и доброђудних људи. Са супругом Јеленом, спадао је у зачетнике реалистичког стила глуме на новосадској сцени”, наводи се у шестом тому *Српског биографског речника*. У овом значајном лексикографском подухвату се од странаца, који су мање познати нашој јавности, спомиње учесница у Херцеговачком устанку и добротворка Жана Меркус (1839–1897). Она је боравила у Далмацији и Војној граници где је помагала херцеговачким и босанским избеглицама. Такође, уплатила је завидну донацију тада основаном Српском црвеном крсту и написала тестамент којим је, у случају смрти на бојном пољу, предвидела да целокупан иметак остави српском народу.

Шести том *Српског биографског речника* представља богату грађу која нам даје увид у животе свих личности које су допринеле српској историји, без обзира на то да ли су њихове улоге биле више или мање значајне. Задатак ове капиталне енциклопедије јесте да подсети да и поред краљева, војвода, официра, постоје и они који су својим малим доприносима заслужили да буду поменути у овако богатој збирци. Ово најбоље потврђују речи лексикографа Дејане Оцић, која је на представљању шестог тома нагласила да је у *Речнику*, на близу хиљаду страна, описано много живота и да је сваки живот једна прича о појединцу који се својим делом, на овај или онај начин, пробио кроз мрак заборава. „Оно што им је свима заједничко јесте да су они неимари: неког уметничког дела, неке делатности или идеје, државности, историје, ратне или културне. И те личности су по квалитету и снази свог неимарства и остале упамћене. Подсећањем на дела негдашња, поимамо да и данас међу нама има личности од којих се учимо, а који су и сами неимари будућности”.

Др Радомир Ј. Поповић
Историјски институт
Београд

БОЈАНА МИЉКОВИЋ КАТИЋ, *ПОЉОПРИВРЕДА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1834–1867)*, ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, ПОСЕБНА ИЗДАЊА, КЊИГА 65, БЕОГРАД 2014, 382 СТР.

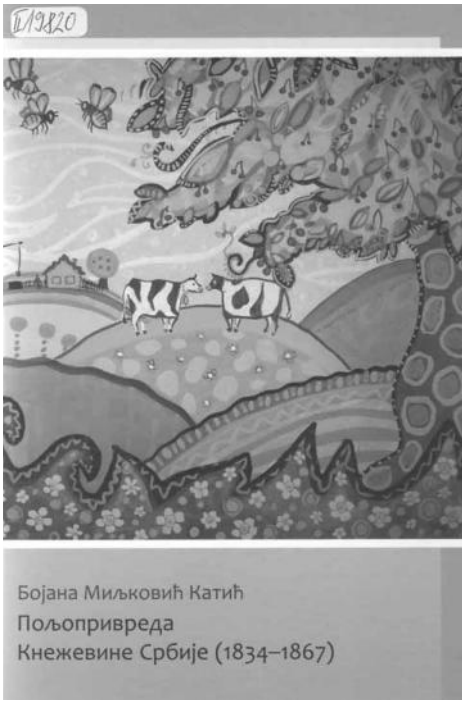

Монографија историчарке Бојане Миљковић Катић *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)* прва је научна публикација која се бави овом значајном темом у XIX веку. Извесно занимање научне јавности за изучавање привреде у Србији у XIX веку, с мање или више наглашеним марксистичким постулатима поимања историје, јавило се у другој половини XX века у радовима Николе Вуча (*Привредна историја Србије до Првог светског рата*), Олге Срдановић Бараћ (*Српска аграрна револуција и пољопривреда од Кочине крајине до краја прве владе кнеза Милоша 1788–1839*), а понајвише у радовима Данице Милић (*Трговина Србије 1815–1839*), да поменемо најважнија дела и ауторе, али ни у једном од поменутих дела развој пољопривреде није проучен као што је то учинила Бојана Миљковић Катић у својој

студији. Према њеном непретенциозном мишљењу, с једне стране, методолошке препреке (спорост економских промена у Кнежевини, нарочито у пољопривреди, и фрагментарност изворне грађе), а с друге стране устаљени манир српских историчара да привредне теме у новом веку – и иначе слабо обрађене – посматрају у широком временском оквиру, обично кроз цео XIX век, утицали су на то да се оваква студија појави тек у XXI веку. Дакле, реч је о пионирском делу у нашој историографији.

Временски оквир монографије и методолошки поступак, према ауторкиним речима, наметнула је очуваност изворне грађе. Наиме, у Кнежевини Србији 1834. године спроведен је први систематски попис становништва и имовине (површине њива, ливада, винограда и број стабала шљива), а 1867. године извршен је попис површина под усевима који „пружа систематске податке о степену развијености земљорадње”. У комбинацији са другим изворима из тог раздобља, као што су попис становништва Србије из 1862/63. године из кога се може сазнати о обрадивим површинама, непокретностима и вредности домаћинстава, па подаци о сточном фонду Кнежевине, истина, неједнаке изворне вредности из 1846/47, 1859. и 1866. године, и други бројни расути извори утицали су на то да се ауторка у експозицији својих истраживачких резултата определи за аналитичко-компаративни приступ теми, „будући да су таквим приступом посебности развоја у мањим временским одсецима бивале уочљивије”. Међутим, нису само истраживачки разлози утицали на ауторку да се определи за наведени временски оквир, већ и политички, привредни и друштвени процеси у Србији од почетка четврте деценије XIX века, када је постављен државни и друштвени темељ младе државе: потврда аутономног статуса Србије 1830, проширење државне територије на тзв. шест нахија 1833. и укидање феудализма 1835. године.

Истраженост, аналитичност и закључци су главне вредности ове књиге. Ауторка је користила бројне архивске фондове Архива Србије у Београду (Државни савет, Збирка тефтера, Кнежева канцеларија, Министарство финансија, Министарство унутрашњих дела, Начелство округа ужичког...), као и грађу из архива у Ваљеву и Шапцу. Знатно су заступљени публиковани извори: зборници закона и уредаба Кнежевине Србије, бројне публикације статистичког одељења Министарства финансија, новине (*Чича Срећков лист*, *Српске новине*, *Новине читалишта београдског*, *Тежак*...), мемоари, збирке докумената које је публиковао Бранко Перуничић и тако даље. Од литературе коришћено је преко сто тридесет референтних радова домаћих и страних аутора, од првог хидролога Србије Анте Алексића, који је своје радове објављивао у другој половини XIX века, до најновијих – поменимо студију Мари-Жанин Чалић *Социјална историја Србије 1815–1941.* из 2004. године. Добра утемељеност на изворима и литератури омогућили су ауторки да

укрштањем података анализира сваки аспект пољопривредне производње, што ћемо показати на примеру поглавља „Земљорадња" (стр. 69–177). Недирнут шумски покривач којим је Србија била прекривена почео је да нестаје средином XIX века. Између 1834. и 1867. године крчењем шума површине под њивама повећане су за 172,82%, односно укупан удео култивисане површине са 8,82% државне територије 1834. године крајем шездесетих се повећао на 20,69%, док је просечан посед обрађеног земљишта 1867. године по једном домаћинству износио 3,83 хектара. Доминантна житарска култура кукуруз 1847. године био је посејан на 55,35% површина засејаних житарицама, а пшеница тек на 24,11%, чији се узгој у потоњим годинама ширио науштрб кукуруза, па је тако 1867. од свих површина под житарицама под пшеницом било 28,2%, док је под кукурузом било засејано 50,5%. Показатељ аналитичности студије су 32 табеле и 36 графикона. Из табеле 13 – „Површина под ратарским културама 1867. без житарица" – сазнајемо да је у Кнежевини Србији 1867. кромпиром било засејано 8.057,37 ha, купусом 10.520,86 ha, дуваном 2.595,52 ha, ланом 2.409,73 ha и конопљом 21.254,72 ha. У одељку „Приноси" ауторка на почетку пише: „Пошто при земљорадњи нису примењиване савремене агротехничке мере, у Србији су приноси у највећој мери зависили од плодности земље, начина обраде, квалитета семена и временских услова". Сваки од наведених аспеката који је утицао на приносе пољопривредних култура је анализиран и илустрован бројним примерима из извора. Наведимо то да су дрвена рала и дрљаче биле основне алатке у обради земљишта, а мотика за негу усева током вегетације. Неадекватна обрада земљишта и слаба нега (на пример, кукуруз се у већини крајева до седамдесетих година само једном прорећивао и окопавао) утицили су на слабе приносе. На тај начин обрађен је сваки аспект пољопривредне производње, па према томе оцене ауторке о променама у пољопривреди у Кнежевини Србији средином XIX века засноване су на чврстим изворним и аналитичким основама: пољопривреда се са доминантног сточарства преоријентисала на доминантно ратарство, земљорадња се развијала брже од сточарства, сеоско становништво променило је устаљене навике у одабиру култура, у воћарству уместо сваштарења, усталило се гајење шљива и заузело видно место у извозу Србије, сточарство је имало најзначајнији удео у извозној трговини Србије, упркос томе што је између 1859. и 1866. године смањен број свих врста стоке… Међутим, очигледне промене нису утицале на пораст економског благостања. Разлози за то су бројни: екстензивни карактер земљорадничке и сточарске производње, ситан земљишни посед, одсуство дугорочније државне економске политике, која се исцпрљивала на подстицају досељавања становништва и мерама у спречавању глади, али остале мере, као што су увођење нових и проширивање производње традиционалних култура, оплемењивање стоке и заштита стоке од

болести биле су половичне. Упркос екстензивној пољопривредној производњи и царинским ограничењима којима није стимулисан извоз пољопривредних производа, Србија је, ипак, у спољнотрговинској размени редовно остваривала суфицит, који је посматраном периоду износио између 1,6 и 7,8 милиона динара.

Монографија је подељена на осам поглавља: „Увод”, „Становништво и насеља”, „Сређивање власничких права у Србији и власништво над земљом”, „Земљорадња”, „Сточарство”, „Лов и риболов”, „Привредна политика” и „Економски резултати”. На крају је приложен списак извора, литературе, табела, графикона, речник мера и мање познатих појмова, именски, географски и предметни регистар.

Пред читаоцима је прворазредна студија која плени садржајем, негованим историографским стилом и која даје одговоре на многа питања. Свако будуће истраживање пољопривреде у Србији у XIX веку биће незамисливо без студије Бојане Миљковић Катић.

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине
Нови Сад

ЗАПОВЕДНИШТВО УТВРЂЕНОГ МЕСТА ПЕТРОВАРАДИН – НОВИ САД (1914–1915): СЛУЖБЕНА ПРЕПИСКА, САДРЖАЈ ДОКУМЕНАТА ИЗ ФОНДА БРОЈ 74, АРХИВ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД 2014, 399 СТР.

У години када су Србија и свет низом манифестација и публикација обележавали стогодишњицу почетка Првог светског рата, Архив Војводине, установа културе од националног значаја, дао је свој допринос објављујући садржај докумената из фонда број 74, *Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад (1914–1915)*, у оквиру едиције *Научноинформативна средства о архивској грађи* (серија XVIII). Такође, Архив је организовао *Међународну конференцију – Архив*, *медији и култура сећања у Првом светском рату*, и публиковао *Зборник радова*[1] са те конференције.

Приступило се публиковању свих докумената који чине фонд с обзиром на провенијенцију, садржај и количину. У посао су

1 *Зборник радова са међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, *Нови Сад*, *29–30. октобар 2014*, Архив Војводине, Нови Сад 2014.

били укључени архивисти Архива Војводине и спољни сарадници. Фонд, који чини једанаест свезака смештених у једној кутији, састоји се искључиво од службене преписке цивилног комесара за утврђено место Петроварадин др Гезе Рушаија (dr Russay Géza). Грађа овог фонда налазила се у Ратном архиву у Будимпешти све до 1960. године, када га је Архив Војводине (тада Државни архив АПВ), на основу Мировног уговора из 1947. и Споразума из 1958. године, добио у оквиру реститутционих захтева према Републици Мађарској. Фонд је категорисан као културно добро од изузетног значаја, сређен је и у потпуности обрађен.

*

Како се приближавао почетак рата са Србијом, стање на територији данашње АП Војводине је било готово хаотично. Српски живаљ је проглашен кривцем за овај догађај па је у свим већим местима дошло до излива нетрпељивости према Србима. Већ у току припрема за рат започела је провера свих за које се веровало да нису довољно лојални Монархији, односно да показују симпатије према Србији. По јужним словенским провинцијама Монархије почела су хапшења, интернације, прогонства и сви други облици лишавања слободе и забране слободног кретања.

Због стратешки повољног положаја, Аустроугарска је Петроварадин са околином прогласила подручјем од изузетне војне важности, а за цивилног комесара био је именован др Геза Рушаи, тада већ искусан чиновник аустроугарске државе, чији је први задатак био да спречи сваку активност Срба усмерену против државе. На ту функцију именован је 14. јуна 1914. године. Његова прва белешка, у којој је захтевао истрагу против новосадских трговаца под сумњом да крију и продају српска национална обележја, датирана је 28. августа. Хронологија Рушаијеве службене преписке завршава се у јесен 1915, и делом се поклапа са почетком аустријско-немачке офанзиве на Србију.

На иницијативу савезника, српска војска је прешла Саву почетком септембра 1914. године, кад су код Сремске Митровице српске јединице покушале да освоје неколико села и сам град. После тешке битке на Легету српска војска је морала да се повуче са територије Срема. Један број сачуваних докумената из Рушаијеве службене преписке сведочи и о овом трагичном догађају. Овај догађај подстакао је још већу сумњу према Србима у Срему који су српску војску дочекали као ослободиоце, а самим тим и већу нетрпељивост према њима, тим пре што је ова територија постала ратно подручје. Одговор Аустроугарске био је жесток, па су поред хапшења и стрељања појединим сремским селима биле наметнуте и контрибуције. Сремска места била су на мети аустроугарске одмазде, која је подразумевала паљење, пљачкање и одвођење у логоре. Стање у Банату и Бачкој није било битно другачије. Положај Срба,

нарочито дуж границе, био је тежак због сумњичења за шпијунажу, везе са непријатељима, те су због тога мучени, прогањани и стрељани. Поред великог броја мобилисаних, због нове офанзиве на Србију, средином новембра у овом делу Монархије је почела реквизиција коња и кола којима су младићи из ових области упућивани да служе царску војску при операцијама на јужном ратишту. Рушаи, цивилни комесар, свакодневно је примао и одговарао на: молбе, жалбе, притужбе и/или захтеве о исплати надокнаде породицама које су уступале имовину у корист војске или за привремени отпуст из војске, или новчану помоћ породицама чији су чланови били на фронтовима.

*

Публикација садржи следеће целине:

– *Уводна реч* (Весна Башић).

– *Скраћенице*. Да би се читаоцима и истраживачима олакшало разумевање текста, даје се кључ за разумевање бројних скраћења. Попис мађарских, немачких и латинских скраћеница примењених у тексту, које се односе на администрацију, титулисање и војне термине, сачинили су, разрешили и протумачили Илдико Мергеш и Зоран Стевановић.

– *Предговор*, аутора Драгане Ћираковић и Мирослава Јаћимовића, даје нам шири историјски осврт и приближава ратни контекст у којем је Заповедништво деловало.

– Централни део публикације, под истим насловом, чини службена преписка цивилног комесара Рушаија за утврђено место Петроварадин (чије је седиште било у Новом Саду) са војним и цивилним институцијама, државним службеницима, војним обвезницима и њиховим сродницима. Ова службена преписка такође садржи податке о проверавању лојалности појединаца тадашњим властима, случајевима шпијунаже, ратном зајму, цензури штампе, ратним заробљеницима, молбама за одсуство, тражење новчане помоћи за породице мобилисаних војника, итд.

Службена преписка вођена је континуирано (28. 8. 1914. – 10. 11. 1915) кроз 1047 уписа (само два недостају) заведених у једанаест свезака: Свеска I (1–100), Свеска II (101–200), Свеска III (201–300), Свеска IV (301–400), Свеска V (401–500), Свеска VI (501–600), Свеска VII (601–700), Свеска VIII (701–800), Свеска IX (801–900), Свеска X (901–1000) и Свеска XI (1001–1047). У њима су ексхибита уведена у скраћеној форми а комесарови одговори дословно (на полеђини документа), стога можемо сматрати да је сачувана архива цивилног комесара.

Језик грађе је претежно мађарски а у мањем броју предмета немачки. Превод су сачиниле Шарлота Картаг (мађарски) и Љиљана Бубњевић (немачки),

док су у редактури учествовали Илдико Мергеш и Зоран Стевановић. Због наведених својстава фонда нису рађени, како је то уобичајено, аналитички описи, већ је рађен дослован и потпун превод који је задржао особине изворног мађарског и немачког језика и административно-правног стила. Одлучено је да се ништа не мења ни у лексици ни у синтакси да би се задржала аутентичност језика и приближили га данашњем читаоцу. Све очевидне омашке, као што је испуштено слово, додате су у заградама, док су из текста изостављени само стални формални елементи (комесаров потпис).

– *Регистри*. Одреднице регистара дате су према броју свеске и редном броју у укупном низу.

Именски регистар садржи азбучни списак имена лица која се наводе у тачкама преписке са, уколико је наведено, ближим детаљима (занимање, функција и др.). Имена и презимена су, у српској транскрипцији, дата према народу којем особа припада, док је у загради дат облик из оригиналног текста.

Географски регистар је по азбучном реду сређен списак географских појмова у српском облику и транскрипцији, са наведеним обликом из текста или садашњим називима у загради.

– *Живот у рату и документ* је осврт Бранимира Андрића, директора Архива Војводине, на драгоцену сазнајну вредност архивске грађе за проучавање друштвене историје, свакодневице обичног човека и малих детаља који граде историјска збивања. Насупрот преломним збивањима Великог рата, о којима нам на први поглед ова грађа не говори, јунаци ове службене преписке су мали, обични људи кроз чије судбине се преламају велики друштвено-историјски процеси. Иза хладних кратких објава крију се и познати догађаји, као онај када је стрељано шесторо Бешчана, међу којима и млада талентована сликарка Даница Јовановић, због организовања свечаног дочека српске војске у Срему.

– *Биографију Гезе Рушаша* приредила је Жужана Мезеи уз велику помоћ колега из Мађарске.

*

Архив Војводине, у духу своје основне функције заштите архивске грађе у циљу њеног трајног чувања и доступности, објављујући документа фонда *Заповедништво утврђеног места Петроварадин – Нови Сад (1914–1915)*, даје свој допринос националном обележавању стогодишњице почетка Првог светског рата. Сигурни смо да ће записи ове књиге послужити бољем упознавању друштвене историје и свакодневице обичног човека у ратним условима и бити путоказ за социолошка и друга испитивања. Превод садржаја докумената који се налази пред нама представља велики заједнички подухват делатника Архива Војводине, нарочито преводиоца ове службене преписке, као

и других сарадника који су учествовали у његовом обликовању, садржајној веродостојности и припреми за публиковање, чиме су допринели да изворни материјал постане приступачан за проучавање, познавање и разумевање.

Кристиан Јерић, мср
Сомбор

АГНЕШ ДЕАК, *„ВРЕМЕ ЖАНДАРА И ПОЛИЦИЈЕ”. ДРЖАВНА ПОЛИЦИЈА У УГАРСКОЈ, 1849–1867.* DEÁK ÁGNES, *„ZSANDÁROS ÉS POLICZÁJOS IDŐK”. ÁLLAMRENDŐRSÉG MAGYARORSZÁGON, 1849–1867*, OSIRIS, BUDAPEST 2015, 662

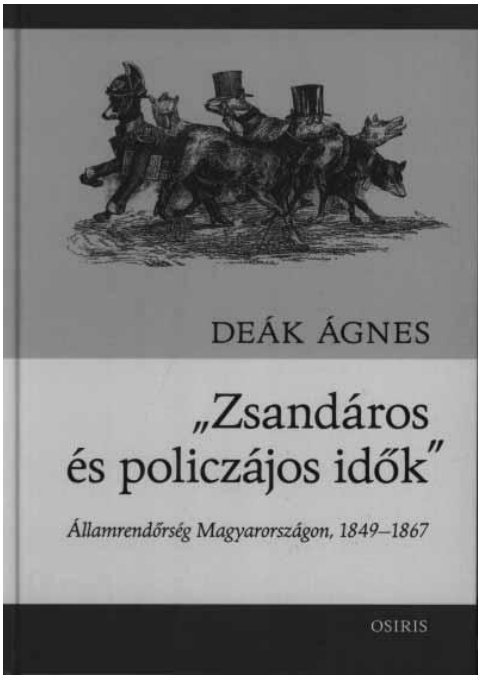

Учестало је мишљење да се неоапсолутистичка Аустријска царевина „ослањала на стајаћу војску, седеће чиновништво, клечеће свештенство и пузеће полицијске доушнике”. Савременици су сматрали да је само у Угарској деловало око двадесет хиљада полицијских агената. Мађарски политичар и публициста Лајош Хенталер је још 1894. сматрао да је четвртина становништва Пеште сарађивала са аустријском полицијом 50-их година. С друге стране, аустријски историчар Карл Хугелман је сматрао да се неоапсолутистичка аустријска полиција није више ослањала на доушнике него што су то чиниле друге државе и да је број агената био незнатно већи у поређењу са периодом пре револуције 1848. године. У последње две деценије се у немачкој и аустријској

историји поново појавила заинтересованост за историју неоапсолутистичке Аустријске царевине, о чему сведоче бројни радови. Међу често проучаваним темама је и повесница аустријске државне полиције. Од сличних радова се са свеобухватном употребом научне литературе и расположивих архивских извора и концизним стилом писања истиче монографија мађарске историчарке, професорке сегединског универзитета, Агнеш Деак, насловљена *„Време жандара и полиције". Државна полиција у Угарској, 1849–1867*.

Књига Агнеш Деак хронолошки обухвата период од пропасти револуције 1849. до склапања Аустро-угарске нагодбе 1867. године. Поред „Увода" (стр. 7–16) и „Закључка" (стр. 573–582) монографија је подељена на дванаест поглавља у којима је на близу шесто страна разматрана историја државне полиције у Угарској. Рад је настао као академска докторска дисертација.

Прво поглавље „Државна полиција у Аустрији пре 1849. године" (стр. 17–31) обухвата историју аустријске државне полиције од њених раних почетака у периоду владавине Марије Терезије и Јозефа II до пада револуције. Агенти су прво у Бечу, а затим и другим већим градовима, коришћени како би се владајући кругови информисали о делатности политички непогодних елемената. Чвршћа организација државне полиције је створена тек 1834. под руководством Метерниха настанком Централног информационог одбора (Zentralinformationskomité). Иако се у марту 1848. један од захтева аустријских и мађарских либерала односио на укидање државне полиције, и сами мађарски револуционари су размишљали о употреби агената.

Наредно поглавље „Организација и рад државне полиције" (стр. 32–122) обухвата развој устројства аустријске државне полиције у земљама круне Светог Стефана од 1849. до 1867. године. После револуције главну улогу у чувању реда и мира имала је војска, док је за реорганизацију полиције широм царства заслуге стекао министар унутрашњих послова Александер Бах. У погледу развоја полиције на младог владара Франца Јозефа снажан утицај су, поред Баха, имали и Карл Грине, као и Јохан Франц Кемпен. Приликом оснивања Врховне полицијске управе највише су до изражаја дошле замисли Кемпена, који је сматрао да је потребно да се узме у обзир руско искуство при организацији тајне полиције, о чему је разговарао са Алексејем Фјодоровичем Орловим приликом посете руског цара Олмицу у марту 1851. године. У погледу историје аустријске полиције у Угарској после револуције издвајају се два периода: једно до 1859. за време апсолутизма а друго у периоду провизоријума од 1860. до 1867. Слично другим покрајинама Царства, полиција је и у Угарској била начелно потчињена намеснику, али су истовремено слати извештаји и у Беч. После пада Баха и Кемпена 1859. знатно је смањен број агената тајне полиције и све већи значај су стекли домаћи органи реда. Значајно је да се запази да је полицијски министар Царевине од 1860. до

1865. био Мађар Карл Мечери. После Аустро-угарске нагодбе 1867. су постепено укинуте агентуре аустријске полиције у Угарској.

„У потрази за револуционарима – Делатност државне полиције под надзором министра унутрашњих послава Баха” (стр. 123–200) наслов је трећег поглавља. У њему ауторка разматра рад аустријске тајне полиције у иностранству. Често су се сами емигранти-револуционари опредељивали за сарадњу са аустријским органима како би омогућили себи повратак у отаџбину, где су касније и даље стајали у служби бечких властодржаца. Најпознатији и најуспешнији доушник Беча из редова мађарских револуционара је свакако био Имре Варга, који је још од 1847. припадао ужем кругу Кошутових сарадника. За његово име се везују хапшења Жужане Кошут, Марка Гашпарића и Гашпара Нослопија почетком 50-их година.

Четврто поглавље „‘Слога и једноставност’ – Рад државне полиције под руководством барона Кемпена” (стр. 201–298) обухвата рад аустријске тајне полиције у периоду од 1853. до 1859. године, односно када је после устанка у Милану и Либењијевог покушаја атентата на владара Франца Јозефа барон Кемпен стекао снажан утицај на полицијске послове у држави које је задржао све до своје смене. Поглавље је подељено на две целине. У првом делу је детаљно изложена реорганизација тајне полиције 1853. по руском моделу, док је у другом изложен њен рад у некадашњим земљама угарске круне (у Угарској, Ердељу, Војводству Србија и Тамишком Банату и у Хрватској и Славонији). На крају је разматрана и њена делатност у иностранству.

„У месецима стеге – Прикупљање података тајне полиције 1860–1861.” (стр. 299–319) наслов је наредне целине. На датом месту ауторка разматра рад аустријске полиције у критичним моментима после пада Баховог апсолутизма. Пажња је усредсређена на податке које је аустријска полиција прикупила о различитим либералним политичким круговима у Угарској уочи сазива Угарског сабора априла 1861. године.

Наредно поглавље је насловљено „У сенци провизоријума – Рад државне полиције у промењеним политичким околностима 1861–1867.” (стр. 320–351). Од 1861. наступиле су измењене околности у раду државне полиције, пошто је начелно њену контролу у Угарској преузело намесничко веће на челу са Морицом Палфијем. Ипак, и сам Палфи се претежно ослањао на мрежу конфидената који су још у претходном периоду ступили у службу власти. Међутим, његов главни циљ је био да мрежу сарадника допуни домаћим личностима. Његов највећи успех представља што је осигурао сарадњу Лајоша Ашбота, пуковника мађарске револуционарне војске.

Седмо поглавље је насловљено „Конфиденти – Силуете под различитим осветљењем” (стр. 352–397) и представља прозопографију агената аустријске државне полиције. На датом месту ауторка разматра мотиве, начине исплате,

употребу псеудонима и друштвену структуру конфидената тајне полиције у периоду од 1849. до 1867. године.

После колективне биографије агената следе њихови појединачни животописи. У складу са садржајем поглавље носи наслов „Неколико портрета из света полицијских конфидената" (стр. 398–465). У њему су изложене биографије Иштвана Варге, Мора Лудашија, Елека Закоша, др Рихарда Ротера, Ендреа Секрењешија и др Лајоша Левиса. Реч је о лицима која су имала посве различите мотиве за сарадњу са тајном полицијом, такође су се разликовала по пореклу и занимању. Закош је још пре револуције био сарадник државне полиције, слично њему је и Секрењеши био везан за предреволуционарни режим. Насупрот њима стоји Варга, Кошутов присталица, који је на сарадњу са аустријском полицијом пристао како би избегао казну и повратио права на пензију.

„Мрежа тајних поштанских ложа" (стр. 465–510) је наслов наредне целине и на датом месту је изложен рад службеника који су прегледали поштанске пошиљке у периоду после револуције. Коначна организација тајних поштанских ложа је завршена 1853. године, њихову структуру и делатност је веома тешко пратити због малог броја сачуваних извора. Ауторка поред њихове организације такође разматра и начин њиховог рада, односно на који начин су одређивана лица чију је кореспонденцију било потребно пратити. Са посебно пажњом је анализирана преписка повратника из емиграције, као и лица осуђених због учешћа у револуцији. Поред редовне поште, надгледан је и телеграфски саобраћај.

Десета целина је насловљена „Финансије државне полиције" (стр. 510–538). На датом месту Деак разматра коликим буџетом је располагала аустријска тајна полиција у периоду од 1849. до 1867. године. Расходи за полицијске потребе су били већи почетком 50-их година, када су износили скоро четири милиона форинти, док су се касније знатно смањили (1852: 2.890.521; 1854: 3.762.149; 1862: 2.562.754). Од наведених средстава на земље некадашње угарске круне је отпадало око триста хиљада форинти.

Наредно поглавље носи наслов „Уредно повлачење – Ликвидација државне полиције у Угарској 1867. године" (стр. 539–549). У њему ауторка даје кратак преглед интеграције тајне полиције у угарско Министарство унутрашњих послова после Аустро-угарске нагодбе.

„'Време полиције и жандара' – Одбрамбени механизми друштва" (стр. 550–572) је наслов последње целине. На датом месту Деак разматра мишљење тадашњег мађарског друштва о конфидентима аустријске полиције, начине на који су они разоткривани, као и у којој мери су савременици били успешни у својим проценама да разоткрију сараднике бечких властодржаца.

На крају следе „Закључак” (стр. 573–582) и „Табеле” (стр. 583–604) у којима ауторка излаже корисне информације, као што су имена агената, њихова друштвена структура, старосна структура и порекло. У „Прилогу” (стр. 605–625) је дата још једна листа конфидената аустријске полиције у земљама угарске круне (Угарска, Ердељ, Војводство Србија и Тамишки Банат). Потом следе попис извора и литературе (стр. 627–645), листа илустрација (стр. 647–648) и регистар личних имена (стр. 649–662).

Монографија Агнеш Деак представља одличан преглед историје аустријске државне полиције у земљама круне Светог Стефана у периоду од пропасти револуције 1849. до Аустро-угарске нагодбе 1867. године. Посебну вредност датом раду даје чињеница да су приликом писања коришћени сви релевантни архивски извори. За српску научну јавност су занимљиве чињенице везане за организацију и рад аустријске тајне полиције у Војводству Србији и Тамишком Банату.

`

Мр Мара Шовљаков
Футог

СТЕВАН БУГАРСКИ, *(С)ПОМЕНИК СЛОВЕНА, ВОЈНИКА, ЗАРОБЉЕНИКА И ИНТЕРНИРАЦА УМРЛИХ НА САДАШЊОЈ ТЕРИТОРИЈИ РУМУНИЈЕ 1914–1918*, ПРОМЕТЕЈ, НОВИ САД 2015, 558 СТР.

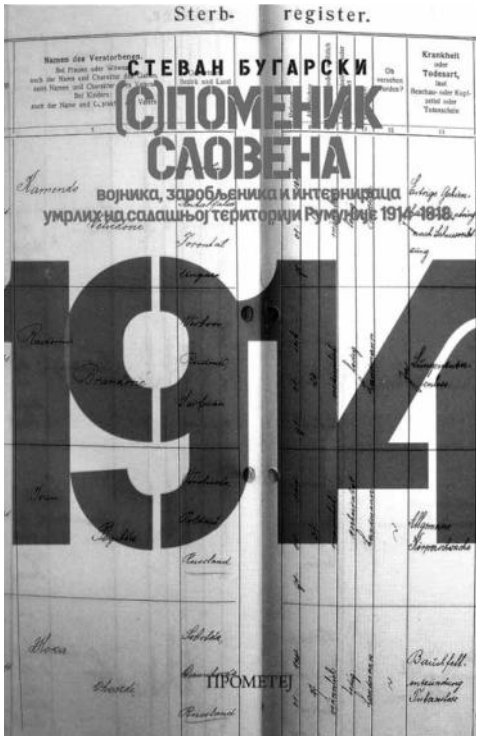

Стеван Бугарски[1], Србин из Румуније, писац и научник, активан стваралац, присутан је више деценија на културној мапи са бројним остварењима. Књига *(С)поменик Словена* је повод да се осврнемо

1 Рођен 25. 09. 1939. у Српском Семартону, завршио је Српску гимназију у Темишвару. Похађао је Педагошки институт „Максим Горки" у Букурешту, а искључен је због „антипартијског и антидржавног става", те је и затворен због „вербалног деликта", од 1958. до 1962. Радио је као неквалификовани радник, затим бравар у Машинском предузећу у Темишвару, где је остао до пензионисања, иако је накнадно дипломирао на Машинском факултету у Темишвару. Паралелно је изучавао грађу и писао дела из области прошлости Срба у Румунији. Добитник је више награда и признања у Србији и Румунији. Члан је Управног одбора Матице српске, главни уредник часописа Матице српске *Темишварски зборник*, сарадник Српске академије наука и уметности, члан Савеза писаца Румуније и почасни члан Удружења књижевника Србије.

на његов изузетан истраживачки, историографски и културни рад, препознат не само међу Србима у Румунији него у српској националној баштини уопште. Показао је страст за истраживање духовног, културног и историјског наслеђа, смисао за темељну анализу, храброст да се упусти у различите теме и области. Иако је по образовању машински инжењер, то га није омело да на најбољи начин врши мисију националног рада. Чврста воља, филолошко и енциклопедијско знање, познавање више језика, омогућили су му научни рад у широко заснованој културној баштини Срба у Румунији. Полазна тачка у стваралаштву је година 1950, а везује се за изучавање српског културног наслеђа и почетничке радове у области књижевности. Писао је песме и приповетке, затим се бавио темама из фолклористике, прикупљао и бележио бећарце и сватовце. Страх од заборава наводио га је да приређује монографије различите тематике и форме, посвећене животу Срба у румунском Банату. Подједнако добро приближио је културној јавности дела из области књижевности, историје, политике, духовности, музике, просвете, уметности. Апсолутно познавање културних прилика и остварења исказао је 2014. кроз капиталну монографију *Српска периодика на тлу данашње Румуније*. Објавио је само на српском језику преко 40 књига, у Библиотеци Матице српске заведен је са преко 120 библиографских јединица. Доминантно место имају завичајне теме, дате су значајне личности, градски живот, појаве, процеси обликовани кроз простор и време. Приредио је, између осталих, књиге *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије* грофа Ђорђа Бранковића и *Дневник* Саве Текелије. Занимао се за рад политичких партија Срба у Румунији, за живот Срба у Темишвару, за рад Димитрија П. Тирола. Српско црквено и духовно наслеђе у Румунији обухватио је са више монографија посвећених српском православљу, Богословији Темишварске епархије, Саборној српској цркви у Темишвару, манастиру Бездину, монасима у манастирима... Књижевне теме прожимају више његових књига, а особито су присутне под насловом *Завичајна књижевност Срба у Румунији 1918–1947*.

У *(С)поменику Словена* Стеван Бугарски је приредио богату архивску грађу. Посветио се истраживању болне теме, везане за страдања војника, ратних заробљеника и интернираца на територији данашње Румуније у Великом рату. (*С)поменик* је изузетан допринос аутора разумевању страдања обичних људи. Бугарски је презентовао грађу која му се наметнула као извор првог реда, у намери да из равни појединца сагледа последице трагичног расплета. Књига је подељена на више целина неједнаке дужине и различитог садржаја. Презентована је грађа седам пописа, насталих у различитим околностима, са списком од 3225 лица, погинулих и умрлих у време Првог светског рата на тлу данашње Румуније. Рад се ослања на доступну грађу, персонализује жртве, стратишта, не само Срба него и осталих Словена. Предговор је написао др

Ђорђе Ђурић, под насловом „Велики рат виђен из равни појединца-људи" (стр. 5–9). Затим следи „Приступ", у којем нас приређивач уводи у тему књиге. Пододељак под насловом „О овој књизи" (стр. 13–19) уводи читаоца у „књигу мртвих", то јест приређивач износи податке везане за сведочанства о људским трагедијама, исписана од војног свештенства кроз војне протоколе. Аутор је осетио потребу да у пододељку „После сто година" (стр. 21–28) повеже мисао Његоша, Толстоја, Димитрија Руварца, у разумевању епохе и тражењу одговора на трагична и драматична питања XX века. Писао је и Бугарски о „светлим гробовима" као хуманиста и родољуб, спреман да тражи право на поштовање жртве, путем обележја, уклесаног споменика и исписане књиге.

Аутор је историјску грађу поделио на следећа поглавља: Прво, „Попис војника, заробљеника и интернираца Словена православаца, умрлих од рана или болести по болницама у Темишвару 1915–1916." (стр. 29–136), настало је према матичном протоколу Православног српског војног духовенства у Темишвару а садржи убележено 297 смрти. Поред имена и презимена, дати су војна јединица, датум смрти, војна болница, чин, родно место, вероисповест, узраст, пол, грађанско стање, занимање, узрок смрти, подаци о причешћивању, датум и место сахране, име свештеника који је служио опело и име лекара који је констатовао смрт. Затим, следи наставак, „Попис војника, заробљеника и интернираца Словена православаца, умрлих од рана или болести по болницама у Араду и Темишвару 1916–1918, према матичном протоколу Православнога српског војног духовенства у Темишвару" (стр. 139–365); садржи 547 уписа. Свега оба протокола садрже 847 уписа смрти. Језик оба протокола је немачки. Друго поглавље, „Попис војника муслимана из словенских земаља, умрлих 1917. од рана или болести по разним болницама, поглавито у Араду и Темишвару, према матичном протоколу умрлих Муслиманског војног духовенства у Темишвару" (стр. 366–390), наводи 62 смрти; умрли су у Араду, Великом Бечкереку, Иђошу, Кикинди, Лугожу, Темишвару... Треће поглавље, „Попис војника и заробљеника Словена, умрлих 1914–1915. на подручју Арада, према матичном протоколу умрлих Православнога српског парохијског звања у Араду" (стр. 391–413), региструје 76 смрти. Четврто, „Попис војника и заробљеника Словена, умрлих 1915–1919. на подручју Великог Семиклуша, према матичном протоколу умрлих Православнога српског парохијског звања у Великом Семиклушу" (стр. 415–424), региструје 23 смрти. Пето поглавље, „Попис војника и заробљеника Словена, умрлих по разним местима Баната 1914–1918. према матичним протоколима умрлих православних српских парохијских звања" (стр. 425–428), региструје две смрти. Шесто, „Попис ратника Прве српске добровољачке дивизије, погинулих на бојиштима Добруџе или умрлих од рана задобијених

на бојиштима 1916.” (стр. 429─466), бележи 637 имена; текст је на српском језику. Протокол садржи рубрике везане за име и презиме, родно место, датум погибије, место погибије. Војници су водили порекло из Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Лике, Славоније, Барање, Бачке, Срема, Баната, Чешке, Далмације, Штајерске... Седмо поглавље насловљено је „Попис војника Словена са данашње територије Румуније, погинулих 1914─1918. чија су имена записана по сеоским споменицима, спомен-плочама или читуљама у Банату” (стр. 467─494); уписано је 1580 имена. Аутор каже: „Ти скромни, тужни споменици јесу наши стални пратиоци: подсећају и упозоравају”. Дати су пописи за места: Арад-Гај, Белобрешка, Брешћа, Варјаш, Велики Семиклуш, Велики Сампетар, Вењ, Водник, Гад, Дента, Дињаш, Ђир, Иванда, Јабалче, Карашево, Кетвељ, Кеча, Клокотић, Кнез, Краљевац, Лесковица, Лукаревац, Љупкова, Мали Бечкерек, Мачевић, Нађвала, Немет, Нермић, Парац, Петрово Село, Пожежена, Равник, Рекаш, Рудна, Свиница, Сока, Соколовац, Српски Семартон, Стара Бешенова, Телепа, Тирол, Фенлак, Чанад, Ченеј.

Напори Бугарског дали су допринос расветљавању старих и нових назива појединих војвођанских места из бивше Угарске, Румуније, Бугарске. Руководио се потребом да што прецизније одреди позицију места у оквиру постојеће политичке карте, услед постојања истог назива за више места у различитим областима (стр. 495─497). „Резиме” (стр. 499─514) је дат на румунском, руском, немачком и мађарском језику. „Именски регистар” (стр. 515─556) нас по азбучном редоследу води кроз досад безимени свет страдалника.

Књига је вредан истраживачки допринос проучавању страдања заробљеника у Првом светском рату. Бугарски је, захваљујући дугогодишњем раду на сакупљању и обради података, приредио ово значајно дело.

Издавачка кућа Прометеј из Новог Сада је 2014. године објавила едицију књига посвећених Првом светском рату. Издавач Зоран Колунџија, попут Бугарског, дао је себи задатак да организује публиковање значајних књига, ради очувања српске прошлости од заборава. Слабости државе у организацији обележавања значајног јубилеја нису обесхрабриле, већ подстакле на ангажовање. Упркос политизацији догађаја везаних за Први светски рат и недостатку континуитета у изучавању бројних аспеката ратне драме, рад Прометеја, обележен ентузијазмом и патриотизмом, постао је део трајне српске културне баштине.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива „Срем” / одговорни
уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- . Сремска Митровица
: Историјски Архив „Срем”,202-. -24 cm

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511